

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας της Σχολής των
Επιστημών του Ανθρώπου του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: διεπιστημονικές προσεγγίσεις στις
ιστορικές, αρχαιολογικές και κοινωνικές ανθρωπολογικές σπουδές

Βασιλική Χάλαζα
Α.Μ. 1110523

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:
ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ (1975 – 1987)
ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Πρώτη επόπτρια: Άννα Ματθαίου
Δεύτερη επόπτρια: Έφη Γαζή

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 6459/1
Ημερ. Εισ.: 22-07-2008
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: Δ
361.61
ΧΑΛ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
A) ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ, ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΦΥΛΟ: ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	
A. 1. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΩΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ... 8	
A. 2. ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ..... 13	
A.3. ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ, ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ: Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ..... 18	
B) ΠΡΟΝΟΙΑΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	
B. 1. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1975..... 22	
B.2. Η ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΤΑΓΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ..... 25	
B. 3. Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ..... 35	
Γ) Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΩΣ «ΦΥΣΙΚΟ» ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ	
Γ. 1. ΤΟ ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1983..... 38	
Γ.2. ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ: Ο ΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ..... 42	
Γ. 3. Η ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΓΑΜΟΥ..... 59	
Γ. 4. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ..... 61	
Γ. 5. Η ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΜΑΝΕΣΗ: Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ..... 63	
Γ. 6. Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ..... 68	
Γ. 7. Η ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΓΙΝΕΤΑΙ ΝΟΜΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ..... 76	

Γ. 8. Η ΑΠΟΨΗ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.....	82
Γ. 9. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ.....	87
Δ. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΑΜΒΛΩΣΕΩΝ ΩΣ ΕΝΑ ΞΕΚΑΘΑΡΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΣΤΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΖΗΤΗΜΑ.....	94
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	100
ΠΗΓΕΣ.....	106
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	113

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι δεκαετίες του 1970 και του 1980 αποτελούν μία χρονική περίοδο κατά την οποία, στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, οξύνονται, συμπυκνώνονται και αναγνωρίζονται αντιθέσεις και αντιφάσεις, που είχαν δημιουργηθεί από την είσοδο των γυναικών στην παραγωγή και τις συνακόλουθες συνέπειες που η διαδικασία αυτή είχε στη λειτουργία ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους¹, με πιο ενδεικτική περίπτωση αυτή της οικογένειας.

Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες που ακολούθησαν την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η γυναικεία απασχόληση αποτελεί μια υπαρκτή διαδικασία. Σύμφωνα με κάποια στοιχεία του 1870 η συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή αγγίζει το 19% του ποσοστού του εργατικού δυναμικού (Τάκαρη 1978: 31)². Σχεδόν παράλληλα με την αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή δημιουργήθηκαν και οι πρώτοι γυναικείοι σύλλογοι.

Είναι βέβαια γεγονός ότι δεν υπάρχει μια αυτόματη και γραμμική σχέση μεταξύ της εισόδου της γυναικών στην παραγωγή και τη διαμόρφωση ενός πρώτου πλαισίου διεκδικητισμού από την πλευρά των γυναικείων συλλόγων, καθώς παραμένει ανύπαρκτη η όποια διατύπωση αιτημάτων που να αφορούν τους δυσμενείς όρους εργασίας των γυναικών. Το γεγονός αυτό μπορεί να κατανοηθεί, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο κύριος όγκος των γυναικών, που συμμετείχαν στους πρώτους γυναικείους συλλόγους, ανήκε στα μεσαία στρώματα, και όποιες από αυτές εργάζονταν, ασκούσαν συνήθως το επάγγελμα της δασκάλας. Η συνθήκη αυτή οδηγούσε τον προβληματισμό περισσότερο προς τη διεκδίκηση της άρσης του αποκλεισμού των γυναικών από κάποια επαγγέλματα και όχι τόσο προς την βελτίωση των όρων εργασίας των γυναικών, που ανήκαν στην εργατική τάξη (Βαρίκα 2007: 298). Χαρακτηριστικό παράδειγμα από την άποψη αυτή αποτελεί η *Εφημερίς των Κυριών*³, ένα έντυπο εγχείρημα, το οποίο είναι άμεσα ιστορικά συνδεδεμένο με την

¹ Τον όρο Ιδεολογικός Μηχανισμός του Κράτους θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε παρακάτω.

² Ανεξάρτητα από την εγκυρότητα του ποσοστού, ήδη από το 1860 δουλεύουν στα μεταξουργεία, σε διάφορες πόλεις, γυναίκες και κορίτσια. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η γυναικεία εργατική δύναμη απορροφάται κυρίως από τη βιομηχανία ενδυμάτων, καπνού, τροφίμων, τη χημική βιομηχανία και την υφαντουργία. (Αβδελά 2002: 342).

³ Η *Εφημερίς των Κυριών* είναι το πρώτο γυναικείο έντυπο στην Ελλάδα που συντάσσεται αποκλειστικά από γυναίκες και ασχολείται με την χειραφέτηση των γυναικών, προτάσσοντας τα

διαμόρφωση μιας συνείδησης του φύλου στις γυναίκες των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων (Βαρίκα 2007: 249 και 273). Κύριος στόχος της *Εφημερίδας των Κυριών* ήταν η διάδοση των ιδεών για την ισότητα των φύλων (Βαρίκα 2007: 280), γεγονός που επιχειρούσε – όχι απαραίτητα με την ίδια συστηματικότητα και στις ίδιες χρονικές στιγμές – με την ανάδειξη ζητημάτων όπως η γυναικεία εργασία (Βαρίκα 2007: 301), η γυναικεία εκπαίδευση (Βαρίκα 2007: 280) και η θέση των γυναικών στην οικογένεια (Βαρίκα 2007: 289).

Η θέση των γυναικών στην οικογένεια αποτελεί το κύριο σημείο του προβληματισμού που αναπτύσσει η *Εφημερίς των Κυριών* (Βαρίκα 2007: 289). Κι ενώ, από την μια πλευρά, υπογραμμίζει τη στρατηγική σημασία του μητρικού ρόλου ως προσφοράς προς το έθνος και την κοινωνία (Βαρίκα 2007: 292), από την άλλη πλευρά, ασκεί σφοδρή κριτική προς το θεσμό της προίκας και γενικά την αντιμετώπιση των γυναικών μέσα στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας⁴.

Έτσι, δεν μπορεί κανείς να μη διαγνώσει μια σχέση ανάμεσα στην έξοδο των γυναικών από τον ιδιωτικό χώρο και τη διαπραγμάτευση της γυναικείας της ταυτότητας στο δημόσιο χώρο, που συνεπάγεται ο συγχρωτισμός τους με τα μέσα παραγωγής, από τη μια πλευρά και τις επιδιώξεις των πρώτων γυναικείων συλλόγων

συμφέροντά τους, στο όνομα της ισότητας των φύλων (Βαρίκα 2007: 274). Το περιοδικό εκδίδεται από το 1887 μέχρι το 1907, ενώ διευθύντρια του στην εικοσάχρονη παρουσία του είναι η Καλλιρρόη Παρέν (Βαρίκα 2007: 274 – 275).

⁴ Η παράθεση μερικών αποσπασμάτων από την *Εφημερίδα των Κυριών*, έτσι όπως παρουσιάζονται στο βιβλίο της Ελένης Βαρίκα *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, είναι ικανή να μας δώσει μια εικόνα για τις απόψεις της *Εφημερίδας των Κυριών*, σχετικά με το ρόλο της γυναίκας ως «υπεύθυνης του οίκου» και την προίκα: «'ο οίκος, λέγουσι πάντες, είναι το βασίλειον της γυναικός και ουδείς ποτέ διανοήθη να τη διαφιλονεικήση τούτο' [...] Αλλ' ο οίκος είναι λέξις περιεκτική εν η συλλήβδην περιλαμβάνονται σύζυγοι, τέκνα, υπηρέται, έπιπλα κινητά και ακίνητα. Ερωτώμεν δε: η γυνή βασιλεύει επί του συζύγου εν τω οίκω; Όχι, αφού ο ανήρ είναι απόλυτος αρχηγός αυτού. Βασιλεύει επί των τέκνων; Όχι, αφού ο πατήρ έχει απόλυτον επί της ανατροφής και της τύχης αυτών δικαιοδοσίαν. Βασιλεύει εφ' εαυτής; Όχι, αφού η γυνή οφείλει υπακοήν εις τον άνδρα. Βασιλεύει επί των υπηρετών; Όχι, αφού α ανήρ δύναται να εκδιώξη ή να προσλάβη εν τω οίκω όντινα θεωρεί κατάλληλον. Επί των επίπλων και κτημάτων; Όχι, αφού κατά τον νόμον ούτε τα προσωπικώς ανήκοντα αυτή δεν δύναται να διαθέση» (παρατίθεται στο Βαρίκα 2007: 296). «Η προίξ δεν είναι ο πλούτος των οικογενειών. Πλούτος είναι η οικονομία και η καλή διαχείρισις, η δε άπροιξ κόρη, ήτις εδιδάχθη πως διατηρείται πολυμελής οικογένεια διά μικρών πόρων, θα διοικήση καλώς τον οίκον της ευχαριστούσα και κερδίζουσα την αγάπην του συζύγου της διά της αξίας της, και ουχί διά της προικός της» (παρατίθεται στο Βαρίκα 2007: 300).

για συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και κατάκτηση του δικαιώματος της ψήφου από την άλλη πλευρά (Τάκαρη 1978: 32).

Μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο παρατηρείται σημαντική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία, ενώ, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής που πραγματοποίησε η ΕΣΥΕ το 1971, το 28% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας αποτελούν οι γυναίκες (Τάκαρη 1978: 65). Σημαντικό στοιχείο της απογραφής αυτής είναι επίσης και το γεγονός ότι από τις γυναίκες εργαζόμενες οι περισσότερες είναι έγγαμες, ενώ σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε από οργανισμό στη Γαλλία το 1970 το ποσοστό της εργαζόμενης έγγαμης ελληνίδας στο σύνολο των εργαζομένων της Ελλάδας αγγίζει το 23% (Τάκαρη 1978: 68). Παρότι το ποσοστό της τάξης του 28% που αφορά στις γυναίκες εργαζόμενες επί του συνόλου του εργατικού δυναμικού της χώρας το 1971 δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητο, θα μπορούσε να θεωρηθεί σχετικά μικρό, αν αναλογιστεί κανείς ότι το ποσοστό των φτωχών νοικοκυριών στην Ελλάδα το 1974 αγγίζει το 25% επί του συνόλου του πληθυσμού (Σακελλαρόπουλος 2001: 52), γεγονός που ερμηνεύεται από το ότι ένα από τα στοιχεία που χαρακτηρίζει την εξέλιξη του ελληνικού καπιταλισμού την περίοδο αυτή είναι η προσπάθεια για μείωση του εργατικού κόστους μέσω της καθήλωσης των μισθών σε χαμηλά επίπεδα (Σακελλαρόπουλος 2001: 45). Από την άλλη πλευρά όμως, το ποσοστό αυτό δε θα μπορούσε να είναι υψηλότερο, καθώς δεν υπάρχει μια συστηματική κοινωνική πολιτική που να αφορά συγκεκριμένα στη γυναικεία εργασία και να κατευθύνεται προς τη δημιουργία συνθηκών τέτοιων, ώστε οι παντρεμένες γυναίκες να μπορούν να συμμετέχουν στην παραγωγική διαδικασία χωρίς να εμποδίζονται από τους παραδοσιακούς τους ρόλους, όπως η οικιακή εργασία και η ανατροφή των παιδιών. Έτσι, η ελληνική οικογένεια έρχεται αντιμέτωπη με μια αντίφαση: από τη μια πλευρά ο δεύτερος μισθός είναι απαραίτητος⁵ για τη συντήρηση του νοικοκυριού, από την άλλη πλευρά όμως ο ρόλος των γυναικών μέσα στο σπίτι παραμένει αναντικατάστατος.

⁵ Χαρακτηριστικό είναι ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζουν οι ευρωπαϊκές εκθέσεις για τη φτώχεια, το 1974, η Ελλάδα είναι η χώρα που παρουσιάζει το μεγαλύτερο αριθμό φτωχών στο σύνολο του πληθυσμού, σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη χώρα της Ε.Ο.Κ., ενώ το 1978 ένας εργάτης μπορεί να ανταποκριθεί «στα βάρη του γάμου και της οικογένειας» μόνο κατά το 59,4% του συνολικού οικογενειακού προϋπολογισμού (Σακελλαρόπουλος 2001: 53).

Την αντίφαση αυτή καλείται να διαχειριστεί το κράτος πρόνοιας το οποίο σταδιακά προσαρμόζει τις λειτουργίες του στις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται στις πρακτικές της οικογένειας ως επακόλουθο της μεγαλύτερης συμμετοχής των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία (Σακελλαρόπουλος 2001: 315). Οι υλικές αλλαγές που το κράτος πρόνοιας επιφέρει ως προϋποθέσεις για την εργασία των γυναικών, η παρέμβασή του στην εσωτερική ζωή της οικογένειας μέσω π.χ. της ανάληψης από το κράτος της ευθύνης και της μέριμνας για ορισμένες πτυχές της ανατροφής των παιδιών (όπως η προσχολική αγωγή), η δημιουργία γενικά των προϋποθέσεων του απεγκλωβισμού των γυναικών από τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει αυτόματα και απεγκλωβισμό από τους ρόλους που ο ιδιωτικός αυτός χώρος παράγει και αναπαράγει⁶, αποτελούν στοιχεία που αντανakλούν αλλά και πυροδοτούν εκ νέου κοινωνικές διεργασίες και στο ιδεολογικό επίπεδο.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η οικογένεια, ως προνομιακός θεσμός γύρω από τον οποίο αξονίζεται η κοινωνική πολιτική, γίνεται καθρέπτης, αλλά και φορέας, των νέων ιδεολογικών υποσυνόλων, εντός των οποίων οι έμφυλες σχέσεις λαμβάνουν διαστάσεις που ανταποκρίνονται στη νέα ιδεολογική πραγματικότητα, η οποία διαμορφώνεται με την αναγνώριση των γυναικών από το κράτος πρόνοιας ως μερίδας του εργατικού δυναμικού, της οποίας η συντήρηση και αναπαραγωγή με αποδοτικά κριτήρια εντός της εκμεταλλευτικής σχέσης, προϋποθέτει ειδική μέριμνα.

Έτσι, τα βάρη του γάμου δεν φέρουν πια μόνο οι άνδρες, οι γυναίκες αποκτούν αυθύπαρκτη ύπαρξη, μέσω της συμμετοχής τους στην παραγωγή, και στο δημόσιο χώρο και άρα έρχονται αντιμέτωπες και με άλλες, εκτός από την έμφυλη, ταυτότητες, κάτι που συμβολικά αντικατροπτίζεται και στα στοιχεία της αστυνομικής τους ταυτότητας (είναι ζήτημα δηλαδή πλέον αν διατηρούν το επίθετό τους και μετά το γάμο ή αν λαμβάνουν το επώνυμο των συζύγων τους), οι εξουσίες που οι άνδρες

⁶ Το πιο ενδεικτικό παράδειγμα το οποίο μας βοηθάει να αντιληφθούμε την ξεκάθαρη επιλογή από την πλευρά του κράτους να δημιουργήσει τις εγγυήσεις εκείνες, που θα δε θα αφήνουν και πολλά περιθώρια για κοινωνική αμφισβήτηση των παραδοσιακών έμφυλων ρόλων, είναι η συνταγματική θεσμοθέτηση της προστασίας της μητρότητας. Στο άρθρο 21 του Συντάγματος του 1975 ορίζεται ότι «[...] η μητρότης και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους[...]» (Χουβαρδάς 1978: 84). Στο πνεύμα της συνταγματικής αυτής επιταγής προσάρμοσε το κράτος πρόνοιας τις λειτουργίες του, αναγνωρίζοντας ως σημαντικό ρόλο των γυναικών τη μητρότητα και τονίζοντάς την ως μια φυσική ιδιότητα που διακρίνει τις γυναίκες από τους άντρες και η οποία πρέπει να ενισχύεται.

λαμβάνουν αυτόματα μέσα στην οικογένεια ως αρχηγοί του οίκου – κάτι που άμεσα συναρτάται με το γεγονός ότι, όσο το κράτος αναγνωρίζει αποκλειστικά σε αυτούς το προνόμιο της εργασίας έξω από το σπίτι⁷, οι άνδρες αποτελούν τον ρυθμιστικό παράγοντα της οικογενειακής ζωής, καθώς είναι αυτοί που πουλούν την εργατική του δύναμη για να συντηρείται η οικογένεια – αμφισβητούνται κ.ο.κ..

Η κοινωνική δυναμική της έμπρακτης αμφισβήτησης των παραδοσιακών οικογενειακών ηθών δημιουργεί συνθήκες σύγκρουσης ανάμεσα στους παραδοσιακούς κανόνες οικογενειακών ηθών και στους υπό διαμόρφωση σύγχρονους (Παπαχρίστου 1982: 89). Με τη σύγκρουση αυτή αναμετράται η κυρίαρχη ιδεολογία και προσπαθεί να την ελέγξει δίνοντας της συγκεκριμένες κατευθύνσεις, μέσα από την προβολή ενός συγκεκριμένου κανονιστικού πλαισίου νομοθετικής ρύθμισης της εσωτερικής ζωής της οικογένειας. Έτσι, το οικογενειακό δίκαιο υλοποιεί την κυρίαρχη ιδεολογία (Παπαχρίστου 1982: 80) και αν αυτή διαφοροποιηθεί υπό το βάρος των κοινωνικών διεργασιών, διαφοροποιείται και το οικογενειακό δίκαιο.

Στο οικογενειακό δίκαιο λοιπόν, και πολύ περισσότερο στην αλλαγή του, μπορούμε να διακρίνουμε, από τη μια πλευρά, στοιχεία ήδη διαμορφωμένα ως βιωμένες εμπειρίες, την υλική δηλαδή υπόσταση της ιδεολογίας (Παπαχρίστου 1982: 81) και, από την άλλη πλευρά, την αντικειμενική του δυνατότητα να επηρεάσει την εξέλιξη των ιδεολογικών όρων ζωής στο εσωτερικό της οικογένειας και να προωθήσει στοιχεία της κυρίαρχης ιδεολογίας (Παπαχρίστου 1982: 85).

Από τη σκοπιά αυτή, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε την επιλογή της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, το οποίο αποτέλεσε τον πολιτικό φορέα της «Αλλαγής»⁸, να αναπτύξει ένα κράτος πρόνοιας διακριτό για τις γυναίκες και να προχωρήσει στην αλλαγή του οικογενειακού δικαίου με το επιχείρημα ότι η ελληνική κοινωνία είναι έτοιμη να δεχθεί την αλλαγή⁹. Πριν όμως από την ψηλάφηση αυτής της σχέσης,

⁷ Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι το κράτος απαγορεύει στις γυναίκες να δουλέψει, αλλά ότι δεν τις αναγνωρίζει σε επίπεδο παροχών και μισθοδοσίας ως «κανονικές» εργαζόμενες.

⁸ Για τους λόγους που το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να αποτελέσει τον πολιτικό φορέα του συνθήματος και του αιτήματος για κοινωνική αλλαγή και να κερδίσει τις εκλογές του 1981 βλ. Σακελλαρόπουλος 2001: 108 – 113.

⁹ Διά στόματος του υπουργού Δικαιοσύνης Αλέξανδρου Μαγκάκη έτσι όπως παρατίθεται στα πρακτικά της συζήτησης του νομοσχεδίου για την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου στη Βουλή: «τα υπεύθυνα στοιχεία που έχουμε συγκεντρώσει από πλευράς Υπουργείου είναι ότι η κοινωνική αποδοχή είναι πάρα πολύ πλατειά» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2359).

χρήσιμη είναι μια αναφορά στην έννοια του κράτους πρόνοιας και στη σχέση που αναπτύσσει με το φύλο ως κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης και την οικογένεια ως ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους και προνομιακό δέκτη της κοινωνικής πολιτικής.

Η δευτερογενής βιβλιογραφία για τα θεωρητικά αυτά ζητήματα είναι και πλούσια και ενδιαφέρουσα. Το ίδιο δεν ισχύει, όμως, για το κύριο θέμα που επιλέξαμε να διαπραγματευτούμε στη συγκεκριμένη εργασία. Δεν υπάρχει, δηλαδή, μια διεξοδική ειδική ιστορική διαπραγμάτευση του θέματος, η οποία να αποτυπώνεται σε επίπεδο δημοσιεύσεων και βιβλιογραφίας. Συχνές αναφορές, βέβαια, στην αλλαγή του οικογενειακού δικαίου βρίσκουμε, τις περισσότερες φορές όμως πολύ σύντομες, στο κομμάτι εκείνο της βιβλιογραφίας, που αφορά στην ιστορία του γυναικείου κινήματος και τη θέση των γυναικών στην Ελλάδα. Οι αναφορές αυτές έχουν, ως επί το πλείστον, πληροφοριακό χαρακτήρα, τονίζουν κυρίως το περιεχόμενο των διατάξεων του οικογενειακού δικαίου, οι οποίες άλλαξαν, και όχι τόσο το πλαίσιο και τη διαδικασία της αλλαγής τους. Καμία από τις αναφορές της δευτερογενούς βιβλιογραφίας δε συγκροτεί μια ολοκληρωμένη αφήγηση σχετική με την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου.

Η έλλειψη αυτή δημιουργεί την ανάγκη για την επεξεργασία του αρχειακού υλικού. Ωστόσο, δυσκολίες παρουσιάζονται και στην περίπτωση αυτή. Ένα σημαντικό κομμάτι του αρχειακού υλικού που μπορεί κανείς να επεξεργαστεί, αποτελούν τα ίδια τα νομικά κείμενα που εισάγουν την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου. Στην κατηγορία αυτή δεν ανήκουν μόνο το νομοσχέδιο, που κατατέθηκε προς ψήφιση στη Βουλή και το ΦΕΚ, στο οποίο δημοσιεύεται ο νόμος. Αντίθετα, ως νομικά κείμενα, αντιμετωπίζουμε και τις εισηγητικές εκθέσεις των τριών ειδικών νομοπαρασκευαστικών επιτροπών, οι οποίες, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, συγκροτήθηκαν, με σκοπό την κατάρτιση του νομοσχεδίου για την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου. Στην τρίτη εισηγητική έκθεση, η οποία αποτελεί τελικά και το προσχέδιο του νομοσχεδίου που κατατέθηκε και ψηφίστηκε στη Βουλή, αποκτήσαμε εύκολα πρόσβαση, καθώς υπήρχε στη βιβλιοθήκη της Βουλής. Τις εισηγητικές εκθέσεις, όμως, των δύο προηγούμενων νομοπαρασκευαστικών επιτροπών δεν καταφέραμε να προμηθευτούμε, καθώς υπάρχουν μόνο στο υπουργείο Δικαιοσύνης, του οποίου οι υπάλληλοι υποστήριξαν ότι πρόκειται για απόρρητα έγγραφα, στα οποία δεν έχουμε κανένα δικαίωμα πρόσβασης. Για το λόγο αυτό, οι πληροφορίες που έχουμε για το περιεχόμενο των δύο αυτών εισηγητικών εκθέσεων προέρχονται

μόνο από κάποιες αναφορές στη δευτερογενή βιβλιογραφία, χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα ελέγχου της ορθότητάς τους.

Μία δεύτερη κατηγορία αρχειακού υλικού αποτελούν οι προκηρύξεις, οι μπροσούρες, τα περιοδικά της Ένωσης Γυναικών Ελλάδας και άλλων γυναικείων οργανώσεων, η πρόσβαση στα οποία ήταν εύκολη, καθώς υπάρχουν όλα συγκεντρωμένα στο ιστορικό αρχείο της Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας. Από τη Βιβλιοθήκη Θεμάτων Ισότητας προμηθευτήκαμε επίσης και φυλλάδια του Συμβουλίου Ισότητας και της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, οργανισμών που αποτελούν φορείς της κρατικής πολιτικής στα ζητήματα ισότητας των φύλων. Τέλος, στη Βιβλιοθήκη Θεμάτων Ισότητας βρήκαμε και κάποιες σημαντικές προκηρύξεις υπογεγραμμένες από τις δύο πλατφόρμες συνεργασίας των γυναικείων σωματείων, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί με σκοπό τη διεκδίκηση της εφαρμογής της ισότητας των φύλων στο οικογενειακό δίκαιο. Η επεξεργασία του αρχειακού αυτού υλικού παρουσιάζει περισσότερα προβλήματα από την επεξεργασία των νομικών κειμένων, καθώς κάθε προκήρυξη μπορεί να διαβάζεται – για την εξαγωγή όσο το δυνατό πιο ασφαλών συμπερασμάτων – μόνο μέσα σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα, τα οποία πολλές φορές δεν μάς είναι απόλυτα ξεκάθαρα. Για το λόγο αυτό, επιλέγουμε να χρησιμοποιούμε μόνο τις ενυπόγραφες προκηρύξεις, την ημερομηνία έκδοσης των οποίων, είτε γνωρίζουμε, είτε μπορούμε να την συμπεράνουμε με ασφάλεια. Επίσης, επιλέγουμε να παραθέτουμε, είτε στο κυρίως κείμενο, είτε με τη μορφή των υποσημειώσεων, αποσπάσματα από το αρχειακό υλικό που χρησιμοποιούμε, έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα άμεσου ελέγχου των δικών μας σχολίων και συμπερασμάτων.

Ακόμα, επιλέξαμε να επεξεργαστούμε και ένα κομμάτι από τα πρακτικά της συζήτησης στη Βουλή, κατά τη διαδικασία που τελικά οδήγησε στην ψήφιση του νομοσχεδίου, έτσι ώστε να παρουσιάσουμε συνοπτικά και το ιδεολογικοπολιτικό περίβλημα της αλλαγής του οικογενειακού δικαίου, έτσι όπως αυτό προκύπτει από τα λεγόμενα των βουλευτών και των τριών κοινοβουλευτικών κομμάτων.

Τέλος, διαβάσαμε και τα φύλλα κάποιων εφημερίδων από το Νοέμβριο του 1982 έως και τον Ιανουάριο του 1983, από τα οποία εκμαιεύσαμε κάποιες πληροφορίες, τις οποίες δεν είχαμε συναντήσει, ούτε στη δευτερογενή βιβλιογραφία, ούτε στο υπόλοιπο αρχειακό υλικό και σχηματίσαμε μια εικόνα για τα χαρακτηριστικά της πρόσληψης της αλλαγής του οικογενειακού δικαίου από τον Τύπο της εποχής.

A) ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ, ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΦΥΛΟ: ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

A. 1. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΩΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Το κράτος πρόνοιας, ως κοινωνική και πολιτική έννοια, αλλά και ως ιστορική κατηγορία, προσλαμβάνει συγκεκριμένες νοηματοδοτήσεις. Έτσι, το κράτος πρόνοιας προκύπτει όχι μόνο ως το συνολικό πολιτικό – κοινωνικό σύστημα που εδραιώθηκε στον δυτικό κόσμο μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, αλλά και ως το ιδιαίτερο θεσμικό και ιδεολογικό πλαίσιο, εντός του οποίου επιλέγονται και πραγματοποιούνται οι κυβερνητικές κοινωνικές πολιτικές (Βούλγαρης 1994: 20 - 21). Ο διπλός αυτός ορισμός αποκαλύπτει τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτικό επίπεδο, μια σχέση που ερμηνεύεται μέσω των θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων του έθνους – κράτους και της κρατικής συγκρότησης ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Για το λόγο αυτό, απαραίτητη είναι η αναφορά στον ορισμό εκείνου του έθνους – κράτους και του κρατικού μηχανισμού, τον οποίο θεωρούμε ως τον ολοκληρωμένο, από τη σκοπιά της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα τόσο στα στοιχεία της καπιταλιστικής οικονομικής βάσης και του καπιταλιστικού ιδεολογικού εποικοδομήματος όσο και στα επιμέρους στοιχεία που συγκροτούν τη σχετική αυτοτέλεια του ιδεολογικού εποικοδομήματος¹⁰.

Από τη μια πλευρά λοιπόν, θεωρούμε ότι το έθνος αποτελεί την ιστορικά διαμορφωμένη καπιταλιστική ενότητα (συνοχή) ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού, την ειδικά καπιταλιστική μορφή οργάνωσης της συνοχής ενός κοινωνικού σχηματισμού (Μηλιός 2000: 106), και από την άλλη, ότι το κράτος αποτελεί την εγγυητική δύναμη της ενότητας αυτής, την αποτύπωση της συνοχής ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, με άλλα λόγια, την αποκρυστάλλωση του ταξικού συσχετισμού δύναμης υπό το βάρος της αστικής ηγεμονίας (Πουλαντζάς 2001: 175 - 230). Ιδιαίτερη σημασία έχει, στο σημείο αυτό, να αναφέρουμε ότι ο Νίκος Πουλαντζάς, στο έργο του «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις», ορίζοντας το κράτος ως το κέντρο άσκησης της αστικής πολιτικής εξουσίας και, συνακόλουθα, ως παράγοντα πολιτικής συμπύκνωσης και

¹⁰ Για τη διάκριση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε βάση και εποικοδόμημα βλ. Αλτουσέρ 1999: 75 - 78

ενοποίησης της συνολικής (οικονομικής – πολιτικής – ιδεολογικής) κεφαλαιοκρατικής εξουσίας πάνω στην εργατική τάξη και τις άλλες λαϊκές τάξεις (Πουλαντζάς 1985α: 64 – 73), διαβλέπει ταυτόχρονα μια σχετική αυτονομία του καπιταλιστικού κράτους από την οικονομική βαθμίδα του κοινωνικού σχηματισμού και από τα ιδιαίτερα συμφέροντα των επιμέρους κεφαλαιοκρατικών μερίδων (Πουλαντζάς 1985β: 146, Μηλιός 1996: 121).

Μέσα σ' αυτό το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο, το κράτος πρόνοιας δεν εμφανίζεται ως μια μεταφυσική αντίφαση, είτε ανάμεσα στα συμφέροντα του μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη και την επιλογή άσκησης κοινωνικής πολιτικής συμφέρουσας για την εργατική τάξη από το συλλογικό κεφαλαιοκράτη (δηλαδή το κράτος), είτε ως μια αναντιστοιχία που μπορεί να διαπιστώνεται, ενίοτε, ανάμεσα στους μετασχηματισμούς της οικονομικής βαθμίδας και τις κρατικές επιλογές. Αντίθετα, το κράτος πρόνοιας θα μπορούσε να ιδωθεί ως ο τρόπος να υπερβαίνονται ή να συγκαλύπτονται παρόμοιες αντιφάσεις, από τη στιγμή που το ίδιο αποτελεί προϋπόθεση και συνιστώσα της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, και ως τέτοιο εντάσσεται στους γενικούς όρους διευρυμένης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας. Αυτό δε σημαίνει βέβαια, ότι το κράτος πρόνοιας δεν αποτελεί τόπο αποκρυστάλλωσης και αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας της πάλης των τάξεων, αλλά σημαίνει ότι αποτελεί, επίσης, και απαραίτητο στοιχείο της καπιταλιστικής πολιτικής ηγεμονίας (Μηλιός 1996: 133).

Από αυτή τη σκοπιά, θα επιχειρήσουμε μία σύντομη αναφορά στο κράτος πρόνοιας, όπως αυτό εμφανίζεται από το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου και διαμορφώνεται και εξελίσσεται ως τα τέλη της δεκαετίας του 1970 στους περισσότερους κοινωνικούς σχηματισμούς της Ευρώπης και στις ΗΠΑ, οπότε και επικρατεί ο νεοφιλελευθερισμός (με πιο χαρακτηριστικούς και συνεπείς εκφραστές του τη Θάτσερ στη Μεγάλη Βρετανία και το Ρήγκαν στις ΗΠΑ).

Από το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ξεκινά μια περίοδος, όπου, στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στις ΗΠΑ, εδραιώνεται η αντίληψη για τον κοινωνικό χαρακτήρα του αστικού κράτους, ως του πιο σημαντικού βήματος στον εξανθρωπισμό του καπιταλιστικού συστήματος και στο σταδιακό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας (Στασινοπούλου 1990: 20). Η αντίληψη αυτή αντλεί πολλά από τα επιχειρήματά της από το ρεύμα του Διαφωτισμού του 18^{ου} αιώνα, και προβάλλει, ως θεμελιώδες διακύβευμα, τη δυνατότητα ορθολογικού σχεδιασμού της οικονομίας από το κράτος, και την κατανόηση του τελευταίου, ως του κατεξοχόν

εκπροσώπου του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας (Γράβαρης 1997: 17 και 20). Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια προσπάθεια μετασχηματισμού του φιλελεύθερου καπιταλισμού σε «οργανωμένο καπιταλισμό», ένα εγχείρημα που, σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς, στους οποίους απαντάται, συνοδεύεται από επιμέρους χαρακτηριστικά γνωρίσματα, όπως η συγκέντρωση του κεφαλαίου και της ατομικής ιδιοκτησίας, η ρύθμιση των αγορών, η διεύρυνση του χωρισμού της ιδιοκτησίας από τον έλεγχο των μέσων παραγωγής, η αριθμητική, αλλά και ποιοτική, επέκταση νέων κατηγοριών της μεσαίας τάξης, η ενισχυμένη παρουσία των οργανώσεων εκπροσώπησης συλλογικών συμφερόντων, η διαμόρφωση «νέο – κορπορατιστικών» θεσμών εκπροσώπησης συμφερόντων και η διαμόρφωση νέων θεσμικών χωρισμών στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος, με την υπεροχή της διοίκησης και της εκτελεστικής εξουσίας κατά τη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων (Γράβαρης 1997: 20 - 21).

Από το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, λοιπόν, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960, το κράτος πρόνοιας βρίσκεται σε διαδικασία οικοδόμησης, ενώ η περίοδος χαρακτηρίζεται στη βιβλιογραφία ως η «χρυσή εποχή του κράτους πρόνοιας» ή η «περίοδος εδραίωσης του κλασικού κράτους πρόνοιας» (Στασινοπούλου 1990: 52). Με άλλα λόγια, πρόκειται για τη λεγόμενη «κεϋνσιανή» συναίνεση (Γράβαρης 1997: 26), ανάμεσα στις ανταγωνιστικές κοινωνικές τάξεις (αστική τάξη από τη μια και εργατική τάξη και υπόλοιπες λαϊκές τάξεις από την άλλη), μια διαδικασία, κατά την οποία, το κράτος αποτελεί τον εγγυητή της κοινωνικής συνοχής και της κοινωνικής ειρήνης ανάμεσα στις ανταγωνιστικές κοινωνικές τάξεις. Ωστόσο, η αρχική περίοδος διεύρυνσης του κράτους πρόνοιας επεκτείνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 (Πετμεζίδου – Τσουλουβή 1992: 20), οπότε και κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα σημάδια κρίσης.

Για να κατανοηθεί, όμως, ο ρόλος και η λειτουργία (κοινωνική, πολιτική, ιδεολογική) του κράτους πρόνοιας, απαραίτητη είναι πρώτα μια – σύντομη – αναφορά στους παράγοντες που επηρέασαν την οικοδόμηση και την εξέλιξή του. Πολύ συνοπτικά λοιπόν, ο πιο βασικός, ίσως, παράγοντας, είναι η διαδικασία της εκβιομηχάνισης¹¹ και οι συνέπειες που αυτή επιφέρει, όπως η αυξανόμενη

¹¹ Για την ακρίβεια η συνάντηση της δυναμικής της εκβιομηχάνισης με την ανάπτυξη του τραπεζικού κεφαλαίου και την ανάδειξη της ηγεμονίας του χρηματιστικού κεφαλαίου ως ενός νέου σταδίου του

προλεταριοποίηση του πληθυσμού, οι δημογραφικές αλλαγές (Πετμεζίδου – Τσουλουβή 1992: 21), γενικά οι κοινωνικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα – με τις ιδιαιτερότητες, προφανώς, που ο κάθε κοινωνικός σχηματισμός παρουσιάζει – και οι νέες αντιθέσεις που ξεπροβάλλουν ανάμεσα στις νέες μορφές κοινωνικής ανισότητας, που η ίδια η δυναμική της εκβιομηχάνισης υποδαυλίζει (Στασινοπούλου 1990: 28).

Θα ήταν όμως ελλιπής, η αναφορά στους παράγοντες διαμόρφωσης και εξέλιξης του κράτους πρόνοιας, χωρίς την υπόμνηση της δύναμης των κοινωνικών και πολιτικών οργανώσεων της εργατικής τάξης (Πετμεζίδου – Τσουλουβή 1992: 21). Οι αντικειμενικές υλικές συνθήκες που η ίδια η δυναμική της εκβιομηχάνισης δημιούργησε (νέες ανάγκες στέγασης, φροντίδας, επιβίωσης των εργατών, γενικά νέες ανάγκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης), επέδρασαν στην ανάγκη της εργατικής τάξης για άμεση διατύπωση των υλικών της αιτημάτων και έφεραν τις διεκδικήσεις της στο προσκήνιο. Σύμφωνα με μελετητές όπως ο Ν. Γκίνσμπουργκ, οι Χόλγουοι και Πιτσιότο, ο Σ. Ντέμερ, καθοριστικός παράγοντας για την εξέλιξη του κράτους πρόνοιας υπήρξε η πίεση του εργατικού κινήματος (Στασινοπούλου 1990: 29). Πρόκειται, ουσιαστικά, για την αναγνώριση της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα τόσο στα στοιχεία της καπιταλιστικής οικονομικής βάσης και του καπιταλιστικού ιδεολογικού εποικοδομήματος όσο και στα επιμέρους στοιχεία που συγκροτούν τη σχετική αυτοτέλεια του ιδεολογικού εποικοδομήματος (Αλτουσέρ 1999: 77), η οποία, στη συγκεκριμένη περίπτωση, αποτυπώνεται στην αλληλεπίδραση των παραπάνω παραγόντων · μια αλληλεπίδραση που «αναγκάζει» το κράτος να υποκύψει σε παραχωρήσεις υπό το βάρος της πίεσης του εργατικού κινήματος. Η ερμηνεία αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αντιπαραβάλλει τη δυναμική των κοινωνικών διεργασιών στη φυσικοποίηση του κράτους, στην οποία εκπίπτει ο πολιτικισμός¹².

Ένας ακόμη παράγοντας, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των λειτουργιών του κράτους πρόνοιας, είναι η διαφοροποίηση ή η αναδιάρθρωση που υπέστησαν οι πρακτικές της σύγχρονης οικογένειας από την επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, το γεγονός ότι οι γυναίκες συμμετείχαν, από την περίοδο της εκβιομηχάνισης και μετά, με μαζικούς όρους στην

καπιταλισμού, που συμβατικά ονομάζεται καπιταλισμός της σχετικής υπεραξίας (Μηλιός 2000: 145 - 155).

¹² Με τον όρο «πολιτικισμός» εννοούμε την πρόκριση των πολιτικών δυνατοτήτων του κράτους απέναντι στους οικονομικούς νόμους, τη θεώρηση του κράτους ως ανεξάρτητου από τους όρους ύπαρξης της καπιταλιστικής παραγωγής (Μύλλερ, Νόιζυς 1982: 77).

παραγωγική διαδικασία, είχε ως αποτέλεσμα τη μετακύλιση κάποιων ρόλων με τους οποίους ήταν επιφορτισμένες οι γυναίκες(π.χ. προσχολική εκπαίδευση), ως μη εργαζόμενες, στο Κράτος (Σακελλαρόπουλος 2001: 315).

Τέλος, ένας ακόμα παράγοντας ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, που απαντάται στη βιβλιογραφία, είναι η επικράτηση ιδεών και αρχών που προάγουν την ιδέα ανάπτυξης της κοινωνικής λειτουργίας του κράτους (Στασινοπούλου 1990: 32, Πετμεζίδου – Τσουλουβή 1992: 21). Με άλλα λόγια, η ιδεολογική νομιμοποίηση των κατευθύνσεων των κρατικών πολιτικών και οι αλλαγές της διοικητικής πρακτικής με καινοτομίες, μέσω των οποίων επιχειρείται να τονιστεί η σχετική αυτονομία και η εσωτερική δυναμική των κρατικών δομών (Πετμεζίδου – Τσουλουβή 1992: 21, Στασινοπούλου 1990: 31 - 32).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, προωθήθηκαν, στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, πτυχές του κεϋνσιανού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης¹³. Πρόκειται, ουσιαστικά, για ένα «συνδυασμό οικονομικής μεγέθυνσης σε μια καπιταλιστική οικονομία που βασίζεται στη μαζική βελτίωση ενός πλήρως απασχολούμενου εργατικού δυναμικού από τη μια πλευρά και από την άλλη ενός εργατικού δυναμικού που απολαμβάνει όλο και καλύτερες αμοιβές και προστασία» (Hobsbawm 1999: 361). Ο συνδυασμός αυτός σήμαινε, ταυτόχρονα, και την αύξηση των δαπανών για την κοινωνική πρόνοια, σε σημείο που, σε αρκετές χώρες, οι δαπάνες για την κοινωνική πρόνοια να απορροφούν το μεγαλύτερο μέρος των συνολικών δημόσιων δαπανών (Hobsbawm 1999: 364). Βέβαια, ο «κεϋνσιανός» αυτός συνδυασμός δεν υλοποιήθηκε με τον ίδιο τρόπο σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό, αλλά προσαρμοζόταν και εμποτιζόταν από τις ιδιαιτερότητες της ταξικής πάλης στο εσωτερικό του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού.

Αξιοσημείωτη όμως, στο σημείο αυτό, είναι και μια αναφορά στο μοντέλο κοινωνικής πολιτικής του Μπέβεριτζ, καθώς, αν και καθιερώθηκε αρχικά στη Μεγάλη Βρετανία και μόνο για Άγγλους υπηκόους, σύντομα στοιχεία και πτυχές του υιοθετήθηκαν και από τα εθνικά συστήματα κοινωνικής πρόνοιας άλλων χωρών (Στασινοπούλου 1990: 55). Το μοντέλο του Μπέβεριτζ λοιπόν, παρόλο που καθιέρωσε μια νέα αντίληψη του θεσμικού μοντέλου της πρόνοιας, εξακολούθησε να

¹³ Ο όρος κεϋνσιανισμός αντλεί το όνομά του από το βρετανό οικονομολόγο John Maynard Keynes, ο οποίος είναι ταυτισμένος με τον όρο «πλήρης απασχόληση», ή με άλλα λόγια, εξάλειψη της μαζικής ανεργίας, που διατυπώθηκε λίγο πριν από το τέλος του β' παγκόσμιου πολέμου (Hobsbawm 1999: 128 - 129).

εκφράζει το χαρακτήρα της κρατικής παρέμβασης, με βάση τα κυρίαρχα ιδεολογήματα γύρω από το έθνος, τη μυθοποίηση της μητρότητας και του γυναικείου αλτρουισμού, και την ανάγκη επιβολής κοινωνικού ελέγχου (Στασινοπούλου 1990: 53). Τρεις είναι οι άξονες πάνω στους οποίους στηρίχθηκε το πλάνο του Μπέβεριτζ: η δημιουργία ενός εθνικού συστήματος υγείας, η καταπολέμηση της ανεργίας και η αύξηση του έμμεσου μισθού, με την καθιέρωση οικογενειακών επιδομάτων (Στασινοπούλου 1990: 54).

A. 2. ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Η αποτυχία του κράτους πρόνοιας, όμως, να εκπληρώσει τη στοχοθεσία που του είχε ανατεθεί (καθώς οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες όχι μόνο δεν έλειψαν, αλλά ενίοτε οξύνονταν κιάλας), πυροδότησε, προς το τέλος της δεκαετίας του 1960 και, κυρίως μετά την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970, μια έντονη συζήτηση σχετική με τις θεωρίες κράτους πρόνοιας, τροφοδοτώντας παράλληλα με επιχειρήματα τις θεωρίες που στέκονταν κριτικά, έως και αρνητικά, απέναντι στην οικοδόμηση του κράτους πρόνοιας είτε από συντηρητική – νέο-φιλελεύθερη σκοπιά είτε από μαρξιστική, νέο-μαρξιστική, φεμινιστική ή και αντιρατσιστική σκοπιά.

Ως κεντρική αναλυτική έννοια για την ερμηνεία της κρίσης του κεϋνσιανού κράτους – στην οποία κανείς μπορεί να διαγνώσει μια κρίση ηγεμονίας με τη γκραμσιανή έννοια του όρου – (Βούλγαρης 1994: 18), η συντηρητική κριτική πρόταξε τον όρο «υπερφόρτιση», τον οποίο δανείστηκε από τις θετικές επιστήμες, για να υποστηρίξει ότι η κρίση διακυβέρνησης που συνοδεύει την κρίση του κράτους πρόνοιας, δημιουργήθηκε λόγω της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής συμφόρησης που προκάλεσε η άμετρη κοινωνική ζήτηση (Βούλγαρης 1994: 24). Χρησιμοποιώντας όρους όπως «αύξουσες προσδοκίες», «υπερβολική δημοκρατία» και «πληθωρισμός προσδοκιών», προσανατολίζει σε πολιτικό επίπεδο τη συζήτηση, προς την υπεράσπιση της δυτικής δημοκρατίας από τη «μάστιγα» του υπαρκτικού σοσιαλισμού, καθώς διαβλέπει όψεις του να εισχωρούν στην «υγιή» δημοκρατία της Δύσης μέσω του κεϋνσιανού μοντέλου διακυβέρνησης (Βούλγαρης 1994: 23 - 24).

Η βασική αιτία της καπιταλιστικής αυτής κρίσης, για τους νέο-φιλελεύθερους μονεταριστές, είναι η μείωση των επιχειρηματικών κερδών που προκαλείται από την ένταση της ταξικής πάλης στο επίπεδο των κοινωνικών παροχών από το κράτος (Σεφερτζή 1986: 56). Έτσι, βασισμένη η κριτική αυτή σε επιχειρήματα, όπως η

αποτυχία του κοινωνικού κράτους στο επίπεδο της ρεαλιστικής αναδιανεμητικής λειτουργίας, η παρεμπόδιση της ατομικής βούλησης για κοινωνική κινητικότητα, λόγω της εξάρτησης του πολίτη από το κράτος πρόνοιας και το κρατικό βοήθημα, η ισοπεδωτική ομογενοποίηση της κοινωνικής διαφορετικότητας, η δαιδαλώδης ταξινόμηση σε όλο και μικρότερες ομάδες, λόγω της υπέρμετρης γραφειοκρατίας που συνοδεύει το κράτος πρόνοιας, καθώς και η υπονόμηση πολιτικών και παραδοσιακών θεσμών, όπως η οικογένεια και η εκκλησία, λόγω της ανάληψης από το κράτος της κοινωνικής πρόνοιας (Βούλγαρης 1994: 26 - 30), προτείνει ως λύση την εφαρμογή της νέο-φιλελεύθερης πολιτικής, όψεις της οποίας είναι η συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας, οι ιδιωτικοποιήσεις και η έμφαση στην ανάπτυξη εθελοντικών μορφών παροχής κοινωνικής πρόνοιας ανεξάρτητων από το κράτος, με κεντρικό τον ρόλο της οικογένειας και της εκκλησίας (Στασινοπούλου 1990: 70 και 74).

Από την άλλη πλευρά, οι κεϋνσιανοί θεωρητικοί αντιμετωπίζουν την κρίση ως αποτέλεσμα της διατάραξης της ισορροπίας από την αγορά. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, το κράτος οφείλει να εξασφαλίζει τη συνοχή και τη ρύθμιση των οικονομικών σχέσεων, γεγονός που σημαίνει ότι σε περιόδους κρίσης πρέπει να αναπροσανατολίζει τη δράση του (Σεφερτζή 1986: 56). Το κράτος πρόνοιας δεν είναι, σύμφωνα με αυτή την οπτική, η αιτία της κρίσης, αλλά αντανάκλασή της. Εδώ, ως θεωρητικό μοντέλο ερμηνείας, χρησιμοποιείται η θεωρία της υποκατανάλωσης¹⁴ και η έλλειψη ζήτησης που να μπορεί να ισορροπεί την προσφορά ανάγεται σε κυρίαρχη αιτία της κρίσης (Σεφερτζή 1986: 56). Τέτοιες νύξεις συναντά κανείς στις πολιτειολογικές και «εθνοοικονομικές» θεωρίες, όπου το καπιταλιστικό κράτος λειτουργεί ως ευσυνείδητος ρυθμιστής των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών διαδικασιών. Η σφαίρα της «διανομής του εθνικού προϊόντος» είναι ο καθεαυτόν χώρος, όπου το κράτος αναδεικνύει την ανεξαρτησία του από την καπιταλιστική παραγωγή και παίρνει τη μορφή του κοινωνικού κράτους πρόνοιας (Μύλλερ, Νόιζυς 1982: 75). Με άλλα λόγια, οι θεωρίες αυτές απολυτοποιούν τις πολιτικές δυνατότητες του κράτους απέναντι στους οικονομικούς νόμους, χωρίζοντας την ολότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε σφαίρες απόλυτα διαχωρισμένες μεταξύ τους, από τις οποίες ξεχωρίζουν την πολιτική ως εκείνο το πεδίο όπου είναι δυνατό να γίνουν ουσιαστικές κοινωνικές μεταβολές χωρίς να αλλάξει κάτι βασικό στην οικονομική βαθμίδα (Μύλλερ, Νόιζυς 1982: 77).

¹⁴ Σχετικά με τις θεωρίες υποκατανάλωσης βλ. Μηλιός 1997: 145 – 148 και 154 - 158

Για τους νέο-μαρξιστές θεωρητικούς, επίσης, η οικονομική διάσταση ως βάση της κρίσης παίζει μικρό ρόλο. Αυτό το ρεύμα αντιλαμβάνεται την κρίση ως κρίση της κοινωνικής συναίνεσης και της ιδεολογικής νομιμοποίησης των κρατικών επιλογών και κατευθύνσεων. Η οικονομική κρίση, δηλαδή, κατανοείται ως κρίση ενός κοινωνικού μοντέλου (Σεφερτζή 1986: 57).

Στα τρία αυτά μεγάλα θεωρητικά σύνολα, διαμορφώνονται διαφορετικές προσεγγίσεις για το κράτος πρόνοιας, οι οποίες παρουσιάζουν αποκλίσεις, συγκλίσεις και διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Η Φιόνα Γουίλιαμς, στο «Κοινωνική Πολιτική, μια κριτική εισαγωγή», ταξινομεί τις επικρατέστερες θεωρητικές προσεγγίσεις του κράτους πρόνοιας. Πρόκειται για τον αντι – συλλογικό τύπο, σύμφωνα με τον οποίο το κράτος πρόνοιας περιορίζει την ατομική ελευθερία, πρωτοβουλία και επιλογή και οδηγεί σε υπέρμετρες απαιτήσεις · τη μη σοσιαλιστική συλλογική κάλυψη, σύμφωνα με την οποία η παροχή υπηρεσιών από το κράτος είναι αναγκαία, αλλά μπορεί να συνδυάζεται και να εμπλουτίζεται από τον ιδιωτικό/εθελοντικό τομέα · το φαβιανό σοσιαλισμό, σύμφωνα με τον οποίο το κράτος πρόνοιας παίζει κεντρικό ρόλο στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας · τη ριζοσπαστική κοινωνική διοίκηση, όπου το κράτος πρόνοιας λειτουργεί ως ο κεντρικός άξονας της κοινωνίας, η οποία χαρακτηρίζεται από ριζοσπαστική αναδιανομή πλούτου και πόρων · την πολιτική οικονομία της πρόνοιας, σύμφωνα με την οποία το κράτος πρόνοιας είναι απόρροια της θεμελιακής σύγκρουσης ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη · τη φεμινιστική κριτική, η οποία επικεντρώνει στην ενίσχυση από την πλευρά του κράτους πρόνοιας της γυναικείας εξάρτησης και του καταμερισμού εργασίας, με βάση το φύλο · τέλος, την αντι-ρατσιστική κριτική, η οποία τονίζει την αναπαραγωγή των ρατσιστικών διακρίσεων εντός της λειτουργίας και της γραφειοκρατίας του κράτους πρόνοιας (Στασινοπούλου 1990: 67 - 69).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης προσέγγισης, αποκτά η φεμινιστική κριτική στο κράτος πρόνοιας. Με την αποσαφήνιση του όρου φεμινισμός θα ασχοληθούμε παρακάτω · στο σημείο αυτό, θα αρκεστούμε στη διαπίστωση ότι στη φεμινιστική κριτική παρουσιάζονται πολλές διαφορετικές και συχνά αντιθετικές μεταξύ τους προσεγγίσεις. Πέρα λοιπόν, από την αυτονόητη κοινή πεποίθησή τους, ότι ο ρόλος και η θέση των γυναικών στο επίπεδο της κοινωνικής πρόνοιας δε μπορεί να αντιμετωπίζεται ως μία ακόμα μορφή κοινωνικής ανισότητας, αλλά πρέπει να αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς σε όλες τις κριτικές προσεγγίσεις, στο βαθμό που το κράτος πρόνοιας στηρίζει ένα συγκεκριμένο πρότυπο οικογένειας και

ενθαρρύνει σχέσεις εξάρτησης με τις γυναίκες – φορείς άσκησης φροντίδας (Στασινοπούλου 1990: 119 - 120), οι επιμέρους προσεγγίσεις της φεμινιστικής κριτικής αποκλίνουν μεταξύ τους, καθώς εντάσσονται, ή επηρεάζονται από ευρύτερα ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα (Στασινοπούλου 1990: 120).

Έτσι, ο φιλελεύθερος φεμινισμός, πιστός στα ιδεολογήματα της ατομικής πρωτοβουλίας και της ελευθερίας της αγοράς, υπογραμμίζει τους περιορισμούς στους οποίους υποχρεώνονται οι γυναίκες από τη νομοθεσία και την κοινωνική πρακτική, οι οποίοι εδραιώνονται στη βάση της ανισότητας των φύλων. Ανάγει την περιστολή των δικαιωμάτων των γυναικών σε καταστρατήγηση της ελευθερίας του ατόμου γενικά και διεκδικεί τη θέσπιση προοδευτικών νόμων που να θεμελιώνουν την ισότητα των δύο φύλων (Στασινοπούλου 1990: 120). Θεωρεί ότι το κράτος πρόνοιας δυνητικά αποτελεί σημαντικό μοχλό μεταρρυθμίσεων προς την κατεύθυνση αυτή και επικεντρώνει κυρίως στη διεκδίκηση της κατοχύρωσης κοινωνικών δικαιωμάτων των γυναικών, όπως το δικαίωμα στην αντισύλληψη και στην έκτρωση, έτσι ώστε να είναι σε θέση να ξεκινούν με ίσους όρους ως προς τους άνδρες στην κούρσα του ανταγωνισμού της ελεύθερης αγοράς (Στασινοπούλου 1990: 121). Για τον λόγο αυτό, σημαντικό διακύβευμα για το φιλελεύθερο φεμινισμό, αποτελεί η ανάδειξη γυναικών σε διευθυντικά στελέχη σε επαγγέλματα συναφή με την κοινωνική πρόνοια, με την προσδοκία – που πολλές φορές εξελίσσεται σε αυταπάτη –, ότι θα συμβάλουν στην προώθηση των φεμινιστικών αιτημάτων (Στασινοπούλου 1990: 121). Το αίτημα αυτό παραγνωρίζει το γεγονός ότι η προβαλλόμενη γυναικεία ταυτότητα, δεν περιλαμβάνει πάντα και απαραίτητα όλο το φάσμα των καταπίεσεων και των περιορισμών, που βιώνουν διαφορετικές κατηγορίες γυναικών (Αθανασίου 2006: 35).

Μετεξέλιξη του φιλελεύθερου φεμινισμού αποτελεί ο νέο-φιλελεύθερος φεμινισμός, ο οποίος θεωρεί ως σημαντική αιτία καταπίεσης των γυναικών το κράτος πρόνοιας, το οποίο και αντιμετωπίζει ως μέσο που περιορίζει τις γυναίκες στους παραδοσιακούς τους ρόλους και παρεμποδίζει την αλλαγή προς την κατεύθυνση της ισότητας. Στο πλαίσιο αυτό, προτείνει ως λύση την ενίσχυση του ανταγωνισμού των γυναικών στην αγορά εργασίας και τον περιορισμό της κρατικής προστασίας στο ελάχιστο (Στασινοπούλου 1990: 122).

Ο προνοιακός φεμινισμός επικεντρώνει στις ανάγκες των γυναικών στην ιδιωτική σφαίρα και στην προώθηση μεταρρυθμίσεων για την καλύτερευση των συνθηκών ζωής της οικογένειας, ιδιαίτερα της εργατικής τάξης (Στασινοπούλου 1990: 122). Ο προνοιακός φεμινισμός, επιμένει στη διεκδίκηση θετικών διακρίσεων για τις

γυναίκες, καθώς θεωρεί ότι οι ανάγκες των γυναικών διαφέρουν από αυτές των ανδρών και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο βιολογικό στοιχείο της μητρότητας. Το κράτος πρόνοιας, λοιπόν, οφείλει να δίνει τη δυνατότητα στις γυναίκες να χρησιμοποιούν και να αξιοποιούν στο έπακρο τις βιολογικές και κοινωνικές διαφορές τους από τους άνδρες, προς την κατεύθυνση της ολόπλευρης προσφοράς στο κοινωνικό σύνολο (Στασινοπούλου 1990: 123).

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός επικεντρώνει την ανάλυσή του στην ύπαρξη ενός καθολικού συστήματος καταπίεσης και εκμετάλλευσης των γυναικών, το οποίο ονομάζει πατριαρχία. Δομικό στοιχείο της πατριαρχίας είναι η ανδρική κυριαρχία, η οποία θεμελιώνεται πάνω στον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας και της γυναικείας βιολογίας. Για το ριζοσπαστικό φεμινισμό, η πατριαρχία δεν έχει χωροχρονικά όρια, αλλά υπάρχει σε όλες τις εποχές και σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς, ανεξάρτητα από τον τρόπο παραγωγής (Στασινοπούλου 1990: 124). Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, το κράτος πρόνοιας θεωρείται ως η οργανωμένη από το κράτος ανδρική κυριαρχία πάνω στις γυναίκες. Τα αιτήματα επομένως του ριζοσπαστικού φεμινισμού στρέφονται κατά του κράτους πρόνοιας, σε ζητήματα αντισύλληψης και άμβλωσης, στα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων γυναικών, στην προστασία των κακοποιημένων γυναικών, σε καταγγελίες σεξουαλικής παρενόχλησης και σεξιστικών πρακτικών σε χώρους δουλειάς κ.α. (Στασινοπούλου 1990: 125).

Ο σοσιαλιστικός ή μαρξιστικός φεμινισμός εισάγει στη συζήτηση τη σχέση του γυναικείου ζητήματος με τη μαρξιστική ανάλυση. Τοποθετεί τις έμφυλες διαφορές στο εποικοδόμημα του τρόπου παραγωγής και τις συσχετίζει με την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, καθώς θεωρεί ότι οι γυναίκες, στο πλαίσιο του ιδεολογικού μηχανισμού της οικογένειας, λειτουργούν ως ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες της διαδικασίας αυτής και τονίζει ότι πίσω από το ιδεολόγημα της φροντίδας του σπιτιού, της ανατροφής των παιδιών και της προσφοράς στο σύζυγο κρύβεται η απλήρωτη εργασία. Για τον λόγο αυτό, για το σοσιαλιστικό φεμινισμό, το κράτος πρόνοιας αποτελεί σημαντικό χώρο δράσης και διεκδίκησης για την ανάπτυξη σειράς μέτρων και υπηρεσιών στο χώρο της φροντίδας και της κάλυψης αναγκών (Στασινοπούλου 1990: 129 - 130).

Τέλος, ο μαύρος φεμινισμός είναι ένα ρεύμα που διαμορφώθηκε στις ΗΠΑ και στη Βρετανία και επικεντρώνει στα προβλήματα των μαύρων γυναικών που δημιουργούνται από το ρατσισμό των λευκών γυναικών και το σεξισμό των μαύρων

ανδρών (Στασινοπούλου 1990: 131). Για το μαύρο φεμινισμό το κράτος πρόνοιας αναπαράγει αρνητικούς μύθους για τη γυναικεία μαύρη σεξουαλικότητα και τη μαύρη οικογένεια (Στασινοπούλου 1990: 133). Οι μαύρες γυναίκες έρχονται αντιμέτωπες με μια διπλή καταπίεση: τόσο την καταπίεση που βασίζεται στη γυναικεία τους ταυτότητα όσο και την καταπίεση που αφορά το μαύρο τους χρώμα. Για τον λόγο αυτό, ο μαύρος φεμινισμός φώτισε πτυχές καταπίεσης και εκμετάλλευσης που μέχρι τότε έμεναν στο σκοτάδι, και εμπλούτισε τη συζήτηση στους κόλπους του φεμινιστικού κινήματος.

Α. 3. ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ, ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ: Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ

Πέρα από τα συγκεκριμένα φεμινιστικά ρεύματα, υπάρχουν και άλλα¹⁵, τα οποία όμως δεν έχουν αρθρώσει ένα διακριτό συγκροτημένο λόγο, σχετικό με ζητήματα που αφορούν το κράτος πρόνοιας και γι' αυτό η όποια υπόμνησή τους αποκλείεται από τα όρια της συγκεκριμένης εργασίας. Σύμφωνα με την Teresa de Lauretis «ο φεμινισμός αυτοπροσδιορίζεται ως μια περίπτωση του πολιτικού · όχι απλώς ως μια πολιτική του φύλου και της σεξουαλικότητας αλλά ως μια πολιτική της καθημερινής ζωής, η οποία αργότερα [...] εισέρχεται στη δημόσια σφαίρα της έκφρασης και της δημιουργικής πράξης, εκτοπίζοντας αισθητικές ιεραρχίες και τυπολογικές κατηγορίες, και [...] εγκαθιδρύει έτσι το σημειωτικό υπόβαθρο για την παραγωγή ενός διαφορετικού πλαισίου αναφοράς και νοήματος» (παρατίθεται στο Talpade Mohanty 2006: 478). Η επιλογή αυτού του περιγραφικού ορισμού για το φεμινισμό δεν είναι τυχαία. Πρόκειται για έναν ορισμό που μας δίνει τη δυνατότητα να προβληματιστούμε για όλες τις πτυχές και τις εκφάνσεις των έμφυλων ρόλων και της έμφυλης δραστηριότητας και να τις κατανοούμε ως κοινωνικές διεργασίες και πολιτικές πρακτικές. Πίσω λοιπόν, από τις γραμμές που σχηματίζουν το συγκεκριμένο ορισμό του φεμινισμού, διακρίνει κανείς την πολύ διαδεδομένη πεποίθηση στους φεμινιστικούς κύκλους μετά την αμφισβήτηση του «δεύτερου κύματος», ότι το προσωπικό είναι πολιτικό (Butler 2006: 389).

¹⁵ Για μια αναλυτική αναφορά στα φεμινιστικά ρεύματα που διαμορφώθηκαν τόσο πριν τη δεκαετία του '60 όσο και μετά βλ. Bryson 2004.

Το φύλο, από τη μια πλευρά, ως συστατικό στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης, ενσωματώνει πολιτισμικά σύμβολα που ανακαλούν πολυεπίπεδες αναπαραστάσεις, σχετικά με την ανδρική και γυναικεία φύση και ταυτότητα και κανονιστικές αντιλήψεις, οι οποίες εμπεριέχουν ερμηνείες για τα νοήματα των συμβόλων και εξαρτώνται από την απόρριψη ή καταστολή εναλλακτικών θέσεων, σχετικά με την ανδρική και γυναικεία φύση και ταυτότητα. Από την άλλη, αποτελεί ένα διαρκές και επαναλαμβανόμενο πεδίο άρθρωσης και νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας (Scott 1997: 309). Για τους λόγους αυτούς, το φύλο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης, αλλά, για να μπορεί να ιδωθεί ως τέτοια, θα πρέπει πρωταρχικά να αποσαφηνίζεται η κοινωνική κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας. Έτσι, το φύλο δεν αποτελεί μια στατική ιδιότητα του υποκειμένου, αλλά αναδύεται ως ιστορική και πολιτισμική μεταβλητή, πάνω στην οποία αντανακλώνται και αναπαράγονται σχέσεις εξουσίας εντός ενός συγκεκριμένου συστήματος κοινωνικής πειθάρχησης (Αθανασίου 2006: 88 – 89).

Η κύρια κοινωνική δομή – όπως την ανέδειξαν κυρίως οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες –, όπου ξεδιπλώνονται και εμπλουτίζονται οι έμφυλες ταυτότητες, είναι η οικογένεια. Σύμφωνα με την Kate Millet, μία από τις πρώτες θεωρητικούς του ριζοσπαστικού φεμινισμού, «κύριος θεσμός της πατριαρχίας είναι η οικογένεια» και ως τέτοια συντηρεί την πατριαρχική εξουσία στο «δημόσιο» χώρο, αλλά είναι και καθαυτή πηγή καταπίεσης των γυναικών (παρατίθεται στο Bryson 2004: 274). Πέρα από την αμφιλεγόμενη ανάλυση του ριζοσπαστικού φεμινισμού, ο οποίος ερμηνεύει όλες τις αντιθέσεις και τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής– αλλά και κάθε τρόπου παραγωγής –, στο επίπεδο ζητημάτων που αφορούν το φύλο και την έμφυλη ταυτότητα, υπό το, μάλλον ετεροχρονιστικό, πρίσμα της πατριαρχίας ως αναλυτικού εργαλείου, η συμβολή του, κατά τη γνώμη μας, στην απεμπλοκή των θεωρητικών από την αντιμετώπιση της οικογένειας ως ενός ουδέτερου ιδιωτικού χώρου¹⁶, υπήρξε καίρια.

¹⁶ Χαρακτηριστικό είναι το πρόταγμα των φιλελεύθερων φεμινιστριών για τη διεκδίκηση της καθολικής ιδιότητας του πολίτη, στη δημόσια όμως μόνο σφαίρα, όπου θεωρούσαν ότι υπερβαίνονται οι όποιες διαφορές λαμβάνουν χώρα στην ιδιωτική ζωή (Bryson 2004: 242 – 243).

Η οικογένεια, λοιπόν, παρά τον εκ πρώτης όψεως ιδιωτικό της χαρακτήρα, ως μια ορισμένη πραγματικότητα, ως διακριτός και ειδικευμένος θεσμός, αποτελεί έναν ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους (Αλτουσέρ 1999: 83)¹⁷.

Σε ό,τι αφορά τη λειτουργία της οικογένειας ως ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους, καταρχήν, πρέπει να πούμε ότι ως τέτοια αποτελεί κομμάτι του κυρίαρχου θεσμικού πλέγματος που επιβάλλει και αποτυπώνει την κυρίαρχη ιδεολογία (Μηλιός, Σπαθής 1984: 24)¹⁸. Την ιδεολογική αυτή λειτουργία της οικογένειας, θα πρέπει να

¹⁷ Για την κατανόηση του όρου ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους απαραίτητη είναι μια μικρή παρέκβαση.

Ο καπιταλισμός, όπως και κάθε τρόπος παραγωγής, μπορεί να αναπαρασταθεί περιγραφικά με το σχήμα της βάσης και του εποικοδομήματος (Harnecker χ.χ.ε. : 83 -91). Σε μια κατεύθυνση υπέρβασης της περιγραφικότητας (Αλτουσέρ 1999 : 77) του σχήματος αυτού, μπορούμε να μιλήσουμε για την αντικειμενική και θεμελιακή αναγκαιότητα κάθε τρόπου παραγωγής να αναπαράγει την παραγωγική του βάση – την ενότητα δηλαδή παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων –, μέσω ορισμένων μηχανισμών αναπαραγωγής (Αλτουσέρ 1999 : 88 – 89). Σε αυτή τη διαδικασία αναπαραγωγής, λογική και αιτιακή προτεραιότητα έχουν οι αναπαραγωγικές λειτουργίες της ίδιας της παραγωγής ως συλλογικής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Ωστόσο, ακριβώς επειδή ο εγγενώς ανταγωνιστικός χαρακτήρας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής έχει την ανάγκη να κανοναρχείται και να εξορθολογίζεται, τη λειτουργία της αναπαραγωγής των όρων και των σχέσεων της παραγωγής αναλαμβάνει το κράτος, ως συλλογικός κεφαλαιοκράτης, που υπερβαίνει τα επιμέρους συμφέροντα των ατομικών κεφαλαίων και εγγυάται τη διευρυμένη αναπαραγωγή του μακροπρόθεσμου καπιταλιστικού συμφέροντος (Πουλιαντζάς 1985α : 172 – 179).

Στο πλαίσιο αυτό, το αστικό κράτος αναπτύσσει μια σειρά μηχανισμούς που εγγυώνται την επεξεργασία, εμπέδωση και διευρυμένη αναπαραγωγή των όρων της αστικής ηγεμονίας (Αλτουσέρ 1999 : 82 – 87). Οι μηχανισμοί αυτοί που εντάσσονται στο εποικοδόμημα και διακρίνονται στο νομικό – πολιτικό και το ιδεολογικό επίπεδο (Αλτουσέρ 1999 : 76) εδράζουν τη λειτουργία τους στον καταστατικό και τον ιδεολογικό χαρακτήρα τους. Από τους μηχανισμούς αυτούς, όσοι λειτουργούν κατά κύριο λόγο με την ιδεολογία, μπορούν να ονομαστούν ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους (Αλτουσέρ 1999 : 85). Ανάμεσα στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, και μάλιστα ως παράλληλο και συμπληρωματικό με τον πιο βασικό, δηλαδή την εκπαίδευση, μπορούμε να εντοπίσουμε την οικογένεια (Αλτουσέρ 1999 : 92, 93 και 95). Το γεγονός βέβαια, ότι η οικογένεια αποτελεί ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους δεν ακυρώνει και τις άλλες «λειτουργίες» της, όπως την παρέμβασή της στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης ή την (ανάλογα με τον τρόπο παραγωγής) ανάδειξή της σε παραγωγική μονάδα ή (και) μονάδα κατανάλωσης (Αλτουσέρ 1999 : 83).

¹⁸ Σχετικά με την ιδεολογία, κρίσιμες είναι δύο υπενθυμίσεις από την ανάλυση του Αλτουσέρ: πρώτον ότι η ιδεολογία έχει υλική υπόσταση, αποτελεί δηλαδή ένα πλαίσιο κοινωνικής πρακτικής που καθορίζεται από τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας και δεύτερο ότι η ιδεολογία εγκυβάζει τα άτομα ως υποκείμενα (Αλτουσέρ 1999 : 106 και 109).

την προσεγγίζουμε από το ειδικό πρίσμα που δημιουργεί το γεγονός ότι η οικογένεια αποτελεί τόπο συνάντησης περισσότερων του ενός ιδεολογικών υποσυνόλων. Έτσι, παρατηρούμε, ότι στο εσωτερικό της οικογένειας συγκροτούνται μια σειρά από υποκείμενα, τα οποία υπόκεινται σε μια πολλαπλή ιδεολογική έγκληση. Για παράδειγμα, ο άνδρας δεν έχει μόνο τον ρόλο του συζύγου, αλλά και του πατέρα, η γυναίκα δεν έχει μόνο τον ρόλο της συζύγου, αλλά και της μητέρας, τα παιδιά δεν προσδιορίζουν το ρόλο τους μέσα στην οικογένεια μόνο σε σχέση με τους γονείς τους, αλλά σε σχέση και με τα αδέρφια τους, κ.ο.κ. (Μηλιός, Σπαθής 1984: 20 - 21). Διαπιστώνουμε μια πολυπλοκότητα στην ιδεολογική λειτουργία της οικογένειας¹⁹, την οποία δεν είναι δυνατό να αναλύσουμε διεξοδικά στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας. Θα εστιάσουμε στη συγκρότηση των έμφυλων υποκειμένων – ταυτοτήτων στο εσωτερικό της οικογένειας και στις σχέσεις εξουσίας που την συνοδεύουν.

Οι έμφυλες σχέσεις συγκροτούνται στη βάση της κοινωνικής κατασκευής του φύλου, και για το λόγο αυτό, η συγκρότησή τους προϋποθέτει, αλλά και αναπαράγει, ένα ιδεολογικό υποσύνολο, εντός του οποίου ο άνδρας «γίνεται» άνδρας και η γυναίκα «γίνεται» γυναίκα. Δε θα υποστηρίξουμε στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας ότι το ιδεολογικό αυτό υποσύνολο συνίσταται δομικά στην πατριαρχία και την ανδρική κυριαρχία. Μια τέτοια αντίληψη άλλωστε, κατά τη γνώμη μας, είναι ιστορικά ανακριβής. Θα μπούμε στον πειρασμό όμως να παρατηρήσουμε ότι οι έμφυλες σχέσεις στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, έτσι όπως διαμορφώνονται και αναπαράγονται, κυρίως εντός του ιδεολογικού μηχανισμού της οικογένειας, έχουν ταυτόχρονα και μια συγκεκριμένη θέση και σημασία στο ιστορικό συνεχές. Με άλλα λόγια, μπορεί κανείς να διακρίνει εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μετουσιώσεις και κατάλοιπα των έμφυλων σχέσεων, καθώς και την αναγωγή της ίδιας της κοινωνικής κατασκευής του φύλου, έτσι όπως συγκροτήθηκαν, διαμορφώθηκαν και αναπαράχθηκαν στο πλαίσιο ενός ιστορικά προηγούμενου τρόπου παραγωγής, του φεουδαρχικού, όπου η πατριαρχία ταυτόχρονα αποτελούσε μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής και κομβικό στοιχείο της κυρίαρχης ιδεολογίας (Le Goff 1993: 389, Μηλιός, Σπαθής 1984: 14).

Για την κατανόηση όμως, των έμφυλων ρόλων στο εσωτερικό της αστικής – πυρηνικής οικογένειας, απαραίτητη είναι η αναφορά στην προσέγγιση του Μισέλ

¹⁹ Για μια αναλυτική περιγραφική προσέγγιση του τρόπου λειτουργίας του οικογενειακού ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους βλ. Μηλιός, Σπαθής 1984: 18 – 24.

Φουκώ. Η πιο καίρια συμβολή του Μισέλ Φουκώ λοιπόν, είναι η κατάδειξη παραδειγματικά, περιπτωσιολογικά αλλά και αναλυτικά, της λογικής και χρονικής προτεραιότητας των σχέσεων εξουσίας έναντι της διαμόρφωσης των έμφυλων ρόλων (Φουκώ 2005: 179 – 180), γεγονός που αμφισβητεί την οντολογική ακεραιότητα του έμφυλου υποκειμένου ανεξάρτητα από τις σχέσεις εξουσίας (Αθανασίου 2006: 88). Έτσι, σύμφωνα με τον Φουκώ, το φύλο δεν είναι τίποτα άλλο πέρα, από μια «ιστορική και πολιτισμική μεταβλητή [...] που συνυφαίνεται με τις μικροφυσικές τεχνολογίες κοινωνικής πειθάρχησης» (Αθανασίου 2006: 88). Από τη σκοπιά αυτή, το φύλο αποτελεί και τόπο νοηματοδότησης, αλλά και τρόπο ιδεολογικής νομιμοποίησης των σχέσεων εξουσίας.

Την πραγμάτωση των σχέσεων εξουσίας με γνώμονα το φύλο, μπορεί κανείς να διαπιστώσει σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής. Ο τόπος όμως, όπου κατεξοχήν διαμορφώνεται και εμπλουτίζεται, είναι η οικογένεια, και δευτερευόντως, η εκπαίδευση, που ως άλλος κυρίαρχος ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους, αποτελεί τον τόπο, όπου εμπεδώνονται οι έμφυλοι ρόλοι, που πρώτα η οικογένεια έχει φροντίσει να εμφυσήσει στα μέλη της.

Τη συγκρότηση των έμφυλων ρόλων στο εσωτερικό της οικογένειας, στη βάση των κυρίαρχων σχέσεων εξουσίας, θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε μέσα από την μελέτη του οικογενειακού δικαίου στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό μεταπολιτευτικά.

Β) ΠΡΟΝΟΙΑΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Β. 1. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1975

Επειδή ακριβώς, η αλλαγή του οικογενειακού δικαίου εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο κυβερνητικών επιλογών που αγγίζουν – περισσότερο ή λιγότερο – το κράτος πρόνοιας και την κοινωνική πολιτική, απαραίτητη είναι μια αναφορά, καταρχήν, στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, οπότε και πραγματοποιείται νομικά η αλλαγή του οικογενειακού δικαίου. Δε θα ήταν βέβαια εφικτή, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας, μια ενδελεχής παρουσίαση της

κοινωνικής πραγματικότητας την εποχή που μάς ενδιαφέρει. Για το λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην αναφορά στα βασικά χαρακτηριστικά της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, στο βαθμό που αφορά τη θέση των γυναικών, προκαλεί μεταλλάξεις στους έμφυλους ρόλους και κατοχυρώνει την ισότητα ή προωθεί τη διαφορά των δύο φύλων. Από τη σκοπιά αυτή, θα προσπαθήσουμε – πιο κάτω – να διαγνώσουμε, στην αλλαγή του οικογενειακού δικαίου, στοιχεία που δηλώνουν κορύφωση μιας διαδικασίας εδραίωσης του κράτους πρόνοιας σε ό,τι αφορά την ισότητα των φύλων ή και συμπύκνωσης, σε θεσμικό και συμβολικό επίπεδο, αλλαγών που ήδη είχαν συντελεστεί.

Καταρχήν, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στην περίοδο κατά την οποία τα περισσότερα κράτη της Δυτικής Ευρώπης εδραιώνουν ένα κράτος πρόνοιας, το οποίο παρέχει μια ελάχιστη ποιότητα διαβίωσης – με αποτέλεσμα την απόσπαση κοινωνικής συναίνεσης από πλατιές μερίδες της κοινωνίας – στην Ελλάδα, ακριβώς εκείνη την εποχή, διαπιστώνεται μια ένταση και όξυνση των κοινωνικο – οικονομικών ανισοτήτων, η οποία αντανακλά την πλήρη ανυπαρξία δομών του κράτους πρόνοιας (Πετμεζίδου – Τσουλουβή 1992: 110). Κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο, ενώ, στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, η εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής για την άμβλυνση των ανισοτήτων αντιμετωπίζεται ως αναγκαιότητα, στην ελληνική κοινωνία δεν υπάρχει διάλογος γύρω από το ζήτημα. Άλλωστε, η σαφής δέσμευση της ελληνικής αστικής τάξης στη φιλελεύθερη ιδεολογία, δεν άφηνε και πολλά περιθώρια για ανάληψη από το κράτος ευθυνών για την κοινωνική πρόνοια (Πετμεζίδου – Τσουλουβή 1992: 122). Χαρακτηριστικό της κατάστασης είναι ότι, μεταπολεμικά, ουσιαστικά απουσιάζει η νομοθεσία γύρω από ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας, εκτός από αυτή που αφορά σε ζητήματα φορολογίας και επιδόματα σε πολύτεκνες οικογένειες (Πετμεζίδου – Τσουλουβή 1992: 125). Εξάλλου, δεν υπάρχει καν μια επίσημη πολιτική που να καθορίζει το κατώτερο όριο φτώχειας, ενώ το σύστημα των «πιστοποιητικών απορίας», που εφαρμοζόταν ως το τέλος της δεκαετίας του 1970 και αφορούσε στη χορήγηση επιδομάτων σε άπορες οικογένειες, εντασσόταν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό σε ένα ανεπίσημο σύστημα διαβλητότητας, πελατειακών σχέσεων και πολιτικών ρουσφετιών (Πετμεζίδου – Τσουλουβή 1992: 125). Παρόλη την αποσπασματικότητα και τη μερικότητα που χαρακτήριζαν την κοινωνική πολιτική πριν τη δεκαετία του 1980, διαπιστώνουμε ότι, ως προνομιακός τόπος άσκησης

κοινωνικής πολιτικής, αναγνωρίζεται από το κράτος ο θεσμός της οικογένειας²⁰. Με άλλα λόγια, η απορία και ο έμμεσος μισθός (δηλαδή το επίδομα) αναγνωρίζονται ως συνθήκες μόνο στο πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας και όχι στο κάθε άτομο ξεχωριστά ως διακριτή μονάδα. Σε ό,τι αφορά την αντιμετώπιση των γυναικών από το κράτος πρόνοιας, ενδεικτικός της κατάστασης και της διάθεσης είναι ο νόμος 1846/51, ο οποίος εξομοιώνει τη γυναίκα με τον ανάπηρο άνδρα στην περίπτωση προσαυξήσεων στο μισθό του άνδρα λόγω οικογενειακών βαρών (Τάκαρη 1978: 57).

Βέβαια, ήδη από το 1912 υπήρχαν ειδικές νομοθετικές διατάξεις για τις γυναίκες, στις οποίες παρείχαν νομική προστασία στον τομέα όμως μόνο της εργασίας, χωρίς φυσικά να αποδοθούν τον παραδοσιακό κοινωνικό τους ρόλο, αλλά, σε αρκετές περιπτώσεις, λειτουργούσαν και προς την κατεύθυνση υπεράσπισης και περαιτέρω ιδεολογικής νομιμοποίησής του. Έτσι, το 1912 ψηφίζεται ο νόμος ΔΚΘ/1912 «περί προστασίας γυναικών και ανηλίκων», που εξασφαλίζει στις γυναίκες εργάτριες άδεια τοκετού οχτώ εβδομάδων και απαγορεύει την οριστική αντικατάστασή τους από τον εργοδότη. Το 1920 κυρώνεται με το νόμο 2274 η υπ' αριθμόν 3 διεθνής σύμβαση της Ουάσιγκτον «για την απασχόληση των γυναικών πριν και μετά τον τοκετό». Σύμφωνα με το νόμο αυτό, η άδεια τοκετού, χωρίς τη δυνατότητα απόλυσης της εργαζόμενης από τον εργοδότη, ισχύει για όλες τις εργαζόμενες γυναίκες – και όχι μόνο για τις εργάτριες –, με την εξαίρεση όμως των γυναικών που απασχολούνταν σε οικογενειακή επιχείρηση. Επίσης, η άδεια τοκετού αυξάνεται σε έξι εβδομάδες πριν και έξι εβδομάδες μετά τον τοκετό, ενώ δίνεται και η δυνατότητα διεκδίκησης παροχής επιδόματος μητρότητας και δωρεάν ιατρικής μέριμνας. Βέβαια, ειδικά η τελευταία ρύθμιση, αντικειμενικά, δε μπορούσε να εφαρμοστεί στην πράξη, λόγω της ανυπαρξίας ασφαλιστικού φορέα (Κραβαρίτου – Μανιτάκη 1982: 49 – 50), τουλάχιστον μέχρι το 1937 οπότε και ξεκινά τη λειτουργία του το ΙΚΑ (Λιάκος 1992:

²⁰ Χαρακτηριστικό είναι ότι το Σύνταγμα του 1927 όριζε ότι «ο γάμος ως θεμέλιον του οικογενειακού βίου και της συντηρήσεως και προαγωγής του Έθνους, διατελεί υπό την ιδιαίτεραν προστασίαν του Κράτους. Πολυμελείς οικογένειες δικαιούνται εις ειδικήν μέριμναν». Αντίθετα, το Σύνταγμα του 1952 δεν περιλάμβανε ειδική ρύθμιση για την προστασία από το κράτος των θεσμών του γάμου και της οικογένειας. Η συνταγματική αλλαγή του 1975 επαναφέρει ως προτεραιότητα του κράτους πρόνοιας την οικογένεια καθώς στο άρθρο 21 ορίζεται ότι «η οικογένεια, ως θεμέλιον της συντηρήσεως και προαγωγής του Έθνους, ως και ο γάμος, η μητρότης και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους[...], πολύτεκναι οικογένειαι, ανάπηροι πολέμου και ειρηνικής περιόδου, θύματα πολέμου, χήραι και ορφανά των εν πολέμω πεσόντων, ως και πάσχοντες εξ ανιάτου σωματικής ή πνευματικής νόσου, δικαιούνται της ειδικής φροντίδας του Κράτους» (Χουβαρδάς 1978: 84).

266 - 267). Ακόμα, με το νόμο 2275, κυρώνεται και η υπ' αριθμόν 1 διεθνής σύμβαση «για τη νυχτερινή εργασία των γυναικών», που επιβεβαιώνει την ήδη ισχύουσα απαγόρευση εργασίας των γυναικών από τις εννιά το βράδυ μέχρι τις πέντε το πρωί²¹ (Κραβαρίτου – Μανιτάκη 1982: 50).

Στην ενδεικτική αυτή απαρίθμηση κάποιων νόμων που ίσχυαν πριν από τη συνταγματική αλλαγή του 1975 και πριν από την ουσιαστική ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα, διαπιστώνουμε ότι το κράτος και ο νομοθέτης αντιμετωπίζουν την ένταξη των γυναικών στη διαδικασία της παραγωγής, και γενικότερα στην αγορά εργασίας, ως ένα αναγκαίο κακό, που δημιουργεί προβλήματα στην τέλεση του κυρίαρχου ρόλου τους, ο οποίος δεν είναι άλλος από την τεκνοποίηση και την οικιακή εργασία. Για το λόγο αυτό, και η οποιαδήποτε κοινωνική πολιτική, η οποία προβλέπεται για τις γυναίκες, είναι προσανατολισμένη στην όσο το δυνατό με λιγότερους κραδασμούς ιδεολογική και υλική διατήρηση του παραδοσιακού ρόλου των γυναικών.

B.2. Η ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΤΑΓΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ

Ένα πρώτο ορόσημο για την εξέλιξη του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα αποτελεί το έτος 1975, οπότε και διαπιστώνεται μια διπλή μεταστροφή. Από τη μια πλευρά, επιχειρείται μια πρώτη σημαντική αύξηση στο σύνολο των κρατικών δαπανών για την κοινωνική προστασία, όπως στις δαπάνες των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης και στις κρατικές δαπάνες για την υγεία και την πρόνοια (Πετμεζίδου – Τσουλουβή 1992: 142). Από την άλλη πλευρά, αναγνωρίζεται για πρώτη φορά, μέσω της συνταγματικής αναθεώρησης του 1975, η αρχή του κοινωνικού κράτους ως θεμελιώδης αρχή της συνταγματικής τάξης της χώρας (Παπαδημητρίου 1993: 134). Είναι γεγονός βέβαια, ότι δεν καθιερώνεται σε κανένα άρθρο του Συντάγματος, με ρητό τρόπο, η αρχή του κοινωνικού κράτους, αλλά για πρώτη φορά σε αυτό το Σύνταγμα θεσπίζονται, με σαφή τρόπο, μια σειρά από κοινωνικά δικαιώματα, και κάποια μάλιστα από αυτά αρκετά αναλυτικά και περιγραφικά.

²¹ Και η κοινωνική αυτή προστασία των γυναικών από την εκμετάλλευση κατά τη διάρκεια της νύχτας στην πράξη καταστρατηγείται, καθώς, με διάφορα προεδρικά διατάγματα, εισάγονται ως εξαιρέσεις από αυτή την προστασία οι εργαζόμενες σε διάφορα εργοστάσια (Κραβαρίτου – Μανιτάκη 1982: 50 – 51).

Έτσι, με μια σειρά από άρθρα θεμελιώνεται με έμμεσο – περιγραφικό τρόπο η αρχή του κράτους πρόνοιας. Ενδεικτικά: το άρθρο 12, παρ. 5 προστατεύει τους γεωργικούς και αστικούς συνεταιρισμούς, το άρθρο 16 αναγνωρίζει το δικαίωμα στη δωρεάν εκπαίδευση, στο άρθρο 21 προστατεύεται η οικογένεια, ο γάμος, η μητρότητα και η παιδικά ηλικία²², ενώ προβλέπεται και η βοήθεια του κράτους σε διάφορες κατηγορίες πολιτών με ειδικές ανάγκες · το άρθρο 22 προβλέπει την προστασία της νεότητας, του γήρατος, της αναπηρίας, την περίθαλψη των απόρων, αναγνωρίζει το δικαίωμα στη στέγαση των πολιτών και προβλέπει την υποχρέωση του κράτους να μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων (Παπαδημητρίου 1993: 133), ενώ, επίσης, αναφέρει ότι «πάντες οι εργαζόμενοι ανεξαρτήτως φύλου ή άλλης διακρίσεως δικαιούνται ίσης αμοιβής δι' ίσης αξίας παρεχομένην εργασίαν» (Πανταζή – Τζίφα 1984: 19).

Όλα αυτά τα κοινωνικά και ατομικά δικαιώματα που κατοχυρώνονται στα άρθρα του Συντάγματος του 1975, αν ιδωθούν σε συσχετισμό με την κατοχύρωση της ισότητας των φύλων, έτσι όπως αυτή διατυπώνεται ξεκάθαρα κιόλας από το άρθρο 4, παράγραφος 2 του Συντάγματος²³, προσλαμβάνουν ιδιαίτερες διαστάσεις και διαφορετική σημασία – ακόμα και αυτά που δεν αναφέρονται ξεκάθαρα στις γυναίκες ή δεν αποσαφηνίζουν την καθολικότητα της εφαρμογής τους και στα δύο φύλα – , καθώς για πρώτη φορά δίνεται η δυνατότητα από το ίδιο το Σύνταγμα για διευρυμένη εφαρμογή της ισότητας των φύλων σε εργασία και οικογένεια, ενώ συγχρόνως για πρώτη φορά, δίνεται η δυνατότητα στο γυναικείο κίνημα να διεκδικήσει με όρους νομικής εγκυρότητας τα δικαιώματα που δεν παρέχονται, καθώς και την κατάργηση έμφυλων διακρίσεων που συνεχίζουν να υφίστανται²⁴.

²² Με άλλη διατύπωση και πιο αναλυτικά: καθιερώνεται η προστασία της εργαζόμενης γυναίκας, των παιδιών της και της οικογένειάς της και επιβάλλεται η λήψη ειδικών μέτρων για την προστασία της υγείας των εγκύων και τη διασφάλιση της μη απόλυσής τους, προβλέπονται οι άδειες εγκυμοσύνης και λοχείας, η μείωση του ωραρίου για το θηλασμό, επιδόματα, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.ά. προς μια κατεύθυνση προστασίας και διευκόλυνσης της εργαζόμενης μητέρας και των παιδιών της, ενώ τα κοινωνικά δικαιώματα που θεσπίζονται αφορούν όλες τις εργαζόμενες μητέρες ανεξάρτητα από το καθεστώς μητρότητας και την οικογενειακή κατάσταση της μητέρας, αν δηλαδή είναι έγγαμη ή άγαμη, αν το παιδί είναι υιοθετημένο ή όχι κ.ο.κ. (Πανταζή – Τζίφα 1984: 19 – 20).

²³ Στην παράγραφο 2 του άρθρου 4 του Συντάγματος, αναφέρεται ότι «οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις» (Πανταζή – Τζίφα 1984: 18 – 19).

²⁴ Ωστόσο, στην παράγραφο 2 του άρθρου 116 του Συντάγματος υπάρχει διάταξη που επιτρέπει αποκλίσεις από τη συνταγματική επιταγή της ισότητας, εφόσον ορίζονται ειδικά από το νόμο. Επίσης,

Πριν προχωρήσουμε όμως, στην παρουσίαση των θεσμών και των τομέων της κοινωνικής πρόνοιας, όπου έγιναν αλλαγές με γνώμονα την ισότητα των φύλων, χρήσιμη είναι μια αναφορά στη συζήτηση και τον προβληματισμό που αναδείχθηκε στους φεμινιστικούς κύκλους σε ό,τι αφορά ζητήματα ισότητας και διαφοράς. Προς μια απόπειρα αποσαφήνισης του όρου «ισότητα» είναι καταρχήν χρήσιμη η παρατήρηση ότι πρόκειται για έναν όρο που, αν και αντιμετωπίζεται ως εννοιολογικά απόλυτος, στην πραγματικότητα υφίσταται μόνο εντός μιας συγκεκριμένης σχετικότητας και ιστορικότητας (Scott 2006: 142). Με άλλα λόγια, ο όρος ισότητα προβάλλει συνθήκες, διεκδικήσεις και αιτήματα που αποκτούν νόημα κάθε φορά μόνο εντός ενός συγκεκριμένου χωροχρονικού πλαισίου. Έτσι, και στη συγκεκριμένη περίπτωση χρήσης του όρου, το ερώτημα που μας βοηθά στο να αποσαφηνίσουμε αυτόν τον όρο, δεν είναι το αν υπάρχει ισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα ή το αν οι γυναίκες οφείλουν να διεκδικήσουν την ισότητα γενικά, αλλά ποια ισότητα είναι αυτή, στο πλαίσιο της οποίας μπορεί να εξαλειφθεί η γυναικεία καταπίεση.

Από τη σκοπιά αυτή, έχει γίνει επισταμένη φεμινιστική κριτική στην ισότητα, στην οποία το κράτος πρόνοιας αναφέρεται, και την οποία προωθεί. Η βασική αντίφαση, την οποία οι φεμινίστριες επισημαίνουν, περιγράφεται με πολύ εύστοχο τρόπο από την Carole Pateman, με τη φράση «δίλημμα της Wollstonecraft», στην οποία συμπυκνώνεται η αίσθηση ότι η ισότητα παρέχει στις γυναίκες τη δυνατότητα να αντιμετωπιστούν και να αξιολογηθούν ισότιμα, μόνο στο βαθμό που μπορούν να συμπεριφερθούν όπως οι άνδρες και, ταυτόχρονα, ότι κάθε απόπειρα αναγνώρισης οικιακών ευθυνών των γυναικών, θεωρείται ως αναγνώριση «διαφοράς» και ένδειξη κατωτερότητας (Bryson 2004: 231 – 232). Η διαπίστωση αυτή οδήγησε αρκετές φεμινίστριες σε μια διαδικασία προβληματισμού πάνω στο δίλημμα «ισότητα ή διαφορά»²⁵, ενώ κάποιες έφτασαν και στο σημείο να θεωρήσουν ότι «το αίτημα για

στη μεταβατική διάταξη στην παράγραφο 1 του άρθρου 116 του Συντάγματος, η οποία ορίζει ότι δεν κρίνεται αντισυνταγματική η εφαρμογή των μέχρι τότε εν ισχεί νομοθετικών ρυθμίσεων που ήταν αντίθετες ή ασυμβίβαστες με την επιταγή της ισότητας μέχρι την κατάργηση ή την αντικατάστασή τους, η οποία πάντως θα έπρεπε να είχε ολοκληρωθεί το αργότερο ως την 31^η Δεκεμβρίου 1982 (Παπαδημητρίου 1982: 65 – 66).

²⁵ Στο στρατόπεδο της ισότητας τοποθετούνται οι φεμινιστικές θέσεις και στρατηγικές που υποστηρίζουν ότι η έμφυλη διαφορά δεν πρέπει να παίζει κανένα ρόλο στην εκπαίδευση, την εργασία, το νομοθετικό πλαίσιο και τη δικαιοσύνη, ενώ στο στρατόπεδο της διαφοράς τοποθετούνται εκείνες που εμμένουν ότι οι όποιες διεκδικήσεις των γυναικών πρέπει να γίνονται με γνώμονα τις ιδιαίτερες

πλήρη νομική ισότητα των γυναικών είναι εγγενώς παράδοξο, καθώς η αξίωση για ίσα δικαιώματα αρνείται τη σημασία της διαφοράς των φύλων και ταυτόχρονα δέχεται την ύπαρξη των γυναικών ως μιας σεξουαλικά διαφοροποιημένης ομάδας» (Bryson 2004: 231).

Το δίλημμα αυτό – που απασχολούσε το φεμινιστικό κίνημα από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και έπειτα – κατά τη δεκαετία του 1980 υποβλήθηκε σε νέα φεμινιστική επεξεργασία (Αθανασίου 2006: 54). Στο πλαίσιο της μετανεωτερικότητας αμφισβητείται η δυνατότητα θεώρησης της ισότητας και της διαφοράς με όρους αντινομικής διάζευξης (Αθανασίου 2006: 54), ενώ στη συνέχεια απορρίπτεται ξεκάθαρα από τις φεμινίστριες ο διχοτομισμός ισότητα ή διαφορά (Bryson 2004: 361). Έτσι, σύμφωνα με τη Judith Squires, η μετανεωτερική στρατηγική της «μετάθεσης», υπερβαίνει τις στρατηγικές που βασίζονται στην «ένταξη» ή ισότητα ή τη «μεταστροφή» ή διαφορά (Bryson 2004: 361), ενώ η Joan Scott επαναπροσδιορίζει τον όρο ισότητα, διατεινόμενη ότι «η ισότητα δεν είναι η εξάλειψη της διαφοράς και η διαφορά δεν αποκλείει την ισότητα» (Bryson 2004: 362). Η υπέρβαση της αντιθετικής σχέσης ισότητα ή διαφορά έδωσε τη δυνατότητα από τη μια, να αναγνωρίζεται η διαφορά ως κοινωνικά υφιστάμενη και, στη βάση αυτής της αναγνώρισης, να διατυπώνονται διεκδικήσεις υλικής βελτίωσης της καθημερινής ζωής των γυναικών, και από την άλλη, να γίνεται επίκληση στην ισότητα σε συνθήκες όπου η κοινωνικά κατασκευασμένη γυναικεία φύση προδιαθέτει και προδιαγράφει αποκλεισμούς και περιορισμούς²⁶ (Scott 2006: 160 – 161).

Η θεώρηση, επομένως, του διλήμματος ισότητα ή διαφορά ως τεχνητού, επιτρέπει την απόπειρα μιας συνολικής αποτίμησης της σχέσης του κράτους πρόνοιας με το γυναικείο ζήτημα, καθώς και των τακτικών επιλογών και των στρατηγικών στόχων του φεμινιστικού κινήματος.

Καταρχήν, χαρακτηριστικά είναι τα αιτήματα των οργανώσεων του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1970. Πέρα από το κύριο αίτημα για

ανάγκες, τα ενδιαφέροντα και τα χαρακτηριστικά που συνδέουν τις γυναίκες ως ομάδα (Scott 2006: 149 – 150).

²⁶ Για παράδειγμα, με διαφορετική στρατηγική αντιμετωπίζονται τα επιδόματα μητρότητας, οι άδειες εγκυμοσύνης και λοχείας κ.ά. (διεκδικήσεις στις οποίες προτάσσεται η μητρότητα ως γυναικείο χαρακτηριστικό) και με διαφορετικό τρόπο αντιμετωπίζεται η στελέχωση των επαγγελματιών φροντίδας σχεδόν αποκλειστικά από γυναίκες (όπου η φυσικοποιημένη διαφορά προεκτείνεται και στη «θηλυκοποίηση» συγκεκριμένων επαγγελματιών).

αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου – με το οποίο θα ασχοληθούμε παρακάτω –, και πολλές φορές πλάι σε αυτό, κάποιες φεμινιστικές οργανώσεις διατυπώνουν και επιμέρους αιτήματα, τα οποία αφορούν στην καλυτέρευση της καθημερινής ζωής των γυναικών και στην εφαρμογή του κράτους πρόνοιας προς όφελος των γυναικών. Βέβαια, τόσο τα αιτήματα ως τέτοια όσο και ο τρόπος προβολής τους, διαφέρουν από οργάνωση σε οργάνωση και ορίζονται κάθε φορά εντός ενός συγκεκριμένου πολιτικού και ιδεολογικού πλαισίου, μέσα στο οποίο οριοθετεί τον αγώνα της η κάθε οργάνωση. Δε θα ήταν όμως δυνατή η ενασχόληση με τα αιτήματα της κάθε οργάνωσης χωριστά στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας. Για τον λόγο αυτό, επιλέγουμε να ασχοληθούμε μόνο με τα αιτήματα της Ένωσης Γυναικών Ελλάδας (ΕΓΕ), καθώς θεωρούμε ότι ιδεολογικά και πολιτικά είναι η πιο κοντινή στη μετέπειτα κυβέρνηση της Αλλαγής, η οποία θα θεσπίσει και θα εφαρμόσει τα περισσότερα από τα αιτήματα που η ΕΓΕ διατυπώνει.

Η ΕΓΕ λοιπόν, είναι μια φεμινιστική οργάνωση που αυτοαποκαλείται σοσιαλιστική και που ιδρύθηκε το 1976 στην Αθήνα (Ένωση Γυναικών Ελλάδας χ.χ.έ.), με πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ (Βαρίκα 1992: 70). Γενικός διακηρυκτικός στόχος της οργάνωσης ήταν «η οικοδόμηση μιας κοινωνίας ισότητας, δικαιοσύνης και ελευθερίας για όλους τους ανθρώπους, όπου άνδρες και γυναίκες θα έχουν ίσες ευκαιρίες, ίσα δικαιώματα, ίσες ευθύνες και υποχρεώσεις σε όλους τους τομείς της ζωής», ενώ στις επιμέρους διεκδικήσεις, οι οποίες άμεσα έπρεπε να υλοποιηθούν, συγκαταλέγονταν «η αύξηση των γυναικών στο εργατικό δυναμικό της χώρας, η μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων, η πλατιά ενημέρωση για τον οικογενειακό προγραμματισμό (αντισύλληψη, σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, προληπτική ιατρική), η νομιμοποίηση των αμβλώσεων, η ίδρυση βρεφονηπιακών – παιδικών σταθμών σε όλη τη χώρα, η παροχή κοινωνικής ασφάλισης σε κάθε γυναίκα που δουλεύει με όρους εξαρτημένης εργασίας (δουλειά με το κομμάτι στο σπίτι, χωρίς αμοιβή σε οικογενειακές επιχειρήσεις), η νομοθετική ρύθμιση για να σταματήσει η υποβάθμιση της γυναίκας μέσα στη διαφήμιση» (Ένωση Γυναικών Ελλάδας χ.χ.έ.).

Μία πρώτη παρατήρηση σχετικά με το περιεχόμενο της προκήρυξης της ΕΓΕ – για την οποία δε γνωρίζουμε χρονολογία έκδοσης αλλά το ύφος της και οι αιτιάσεις που προβάλλει μάς επιτρέπει να την εντάξουμε χρονικά την περίοδο από το έτος ίδρυσης

της οργάνωσης μέχρι την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ²⁷ – είναι το γεγονός ότι ούτε στους διακηρυκτικούς στόχους ούτε στους άμεσα υλοποιήσιμους δεν περιλαμβάνεται η αλλαγή του οικογενειακού δικαίου. Η σιωπή αυτή μας προβληματίζει αρχικά, αλλά η επιλογή αυτή της ΕΓΕ ξεκαθαρίζεται μέσα στα πρώτα τεύχη του περιοδικού της «ανοιχτό παράθυρο», όπου και η συζήτηση για επιμέρους ζητήματα του οικογενειακού δικαίου ανοίγει²⁸. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι για την ΕΓΕ η αλλαγή του οικογενειακού δικαίου αποτελεί κομμάτι μιας κοινωνικής πολιτικής ωφέλιμης προς τη γυναίκα, καθώς και ότι δε θα μπορεί να εφαρμοστεί, χωρίς το κράτος πρόνοιας να έχει ήδη εφαρμόσει ρυθμίσεις για τη γυναίκα, που να της παρέχουν προστασία και διευκολύνσεις στην εργασία και την οικογένεια. Από τη σκοπιά αυτή, γίνονται κατανοητά και τα πάγια αιτήματά της για το δικαίωμα των γυναικών στη δουλειά, την ίδρυση παιδικών σταθμών, την προστασία της μητρότητας και του παιδιού κ.ο.κ., τα περισσότερα από τα οποία, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, η κυβέρνηση της Αλλαγής πραγματοποίησε.

Μια προοιμιακή παρατήρηση για τη σχέση του κράτους πρόνοιας με τις γυναίκες αναφέρεται στις εξής δύο διαπιστώσεις: οι γυναίκες είναι προνομιακά χρήστες των υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας και η γυναικεία επαγγελματική απασχόληση αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στο πλαίσιό τους (Παντελίδου – Μαλούτα 1988: 184). Η διπλή αυτή παρατήρηση επιβεβαιώνει ένα από τα βασικά στερεότυπα που συνοδεύει την κοινωνική κατασκευή του φύλου, που δεν είναι άλλο από την αντιμετώπιση των γυναικών ως των πρωταρχικών φορέων φροντίδας²⁹.

²⁷ Στην υπόθεση αυτή μας οδηγεί, με σχετική ασφάλεια, η χαρακτηριστική αλλαγή του ύφους αλλά και της θεματολογίας, με τις οποίες η ΕΓΕ δομεί το υλικό της, με πιο ενδεικτική περίπτωση, το περιοδικό «ανοιχτό παράθυρο», τακτική έκδοση της ΕΓΕ, ορόσημο του οποίου αποτελεί το τεύχος 14, όπου διαφημίζεται με θετικό πρόσημο η διακήρυξη της κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ σε ό,τι αφορά την εξασφάλιση της ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1981: 7).

²⁸ Στο τεύχος 2 του περιοδικού γίνεται λόγος για τα «αλύτρωτα ζευγάρια» και τους «νεκρούς γάμους», που δημιουργούνται από τις νομικές καθηλώσεις του οικογενειακού δικαίου (Νικολαΐδου 1979: 8 – 9)· στο τεύχος 3 υπάρχει κριτικό άρθρο για την πατρική εξουσία έτσι όπως ορίζεται από το οικογενειακό δίκαιο πριν την αλλαγή του 1983 (Λαΐου – Αντωνίου 1979: 5 – 6), ενώ στο τεύχος 6 γίνεται ξεκάθαρη η άποψη της ΕΓΕ για την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου, την οποία δεν αντιμετωπίζει μόνο ως ένα νομικό εκσυγχρονισμό, αλλά θεωρεί ότι πρέπει να συνδυαστεί με κρατική μέριμνα προς τις γυναίκες σε ό,τι αφορά ζητήματα ισότητας σε εργασία και οικογένεια (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1979: 3).

²⁹ Το στερεότυπο αυτό βρίσκεται σε διαρκή επανατροφοδότηση με το ιδεολογικό πλέγμα που δημιουργεί η διαπλοκή της οικογένειας με το κράτος και την οικονομία, ενώ αντανάκλα το ρόλο των

Διαπιστώνουμε λοιπόν, εξ αρχής, ότι στη «γυναικοκρατία» σε επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών, έτσι όπως διαμορφώνονται εντός της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας – όπως π.χ. κοινωνικοί λειτουργοί, ιατρικοί επισκέπτες, νηπιαγωγοί κ.ά. (Παντελίδου – Μαλούτα 1988: 183 – 184) – προβάλλεται ήδη μια μορφή κοινωνικής ανισότητας, η οποία αφορά στη στερεοτυπική έμφυλα προσδιορισμένη στελέχωση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας³⁰. Για να μπορέσουμε όμως, να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την έμφυλη διάσταση του κράτους πρόνοιας, αναγκαία είναι μια χρονολογική αναφορά στις νομοθετικές ρυθμίσεις, τις θεσμικές αλλαγές, την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών και τις θετικές δράσεις που πραγματοποιήθηκαν προς ενίσχυση της ισότητας των φύλων. Πρόκειται για ενέργειες που δρομολογήθηκαν ουσιαστικά από την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και, για το λόγο αυτό, επιλέγουμε το 1981 ως χρονολογικό όριο έναρξης με επίσημο τρόπο μιας περιόδου όπου το γυναικείο ζήτημα απασχολεί με διακριτό τρόπο κρατικούς θεσμούς, οργανισμούς και μηχανισμούς³¹.

Έτσι, χαρακτηριστικό είναι ότι, το Νοέμβριο του 1981, δημιουργήθηκε το γραφείο ειδικής συμβούλου του πρωθυπουργού για το γυναικείο ζήτημα (Γενική Γραμματεία

γυναικών στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, μέσω της προώθησης και της αναπαραγωγής ενός οικογενειοποιημένου και θηλυκοποιημένου μοντέλου φροντίδας, το οποίο προωθείται κυρίαρχα μέσα από τις πολιτικές του κράτους πρόνοιας (Λαμπροπούλου 1999: 97)

³⁰ Ενδεικτικά, με βάση στοιχεία από έρευνα του 1983 στην Αθήνα στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών, το 55 – 60% του εργατικού δυναμικού είναι γυναίκες (Παντελίδου – Μαλούτα 1988: 212).

³¹ Στις 3 Σεπτεμβρίου 1974, δίνεται στη δημοσιότητα η διακήρυξη βασικών αρχών και στόχων του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος. Στην τρίτη ήδη σελίδα της, διαβάζουμε ότι ένας από τους λόγους της ίδρυσής του ΠΑΣΟΚ είναι και η διεκδίκηση της κατοχύρωσης της κοινωνικής και οικονομικής ισότητας των δύο φύλων (Δημητράς 1991: 187). Δύο σελίδες μετά εμφανίζεται ως τέταρτος συγκεκριμένος στόχος «για τη θεμελίωση μιας γνήσιας, αβασίλευτης, αναγεννημένης και σοσιαλιστικής Ελληνικής Δημοκρατίας» (Δημητράς 1991: 188), η εξασφάλιση της συνταγματικά κατοχυρωμένης κοινωνικής και οικονομικής ισότητας των δύο φύλων (Δημητράς: 189). Επίσης στη διακήρυξη της κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, το 1981, αναφέρεται: «στόχος της Κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ θα είναι η πραγμάτωση της επιταγής για ισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής, οικογενειακής και πολιτιστικής ζωής του τόπου. [...] Στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ παίρνονται μέτρα για την κοινωνική προστασία της γυναίκας στους τομείς της πρόνοιας για τη μητρότητα (εγκυμοσύνη, λοχεία, θηλασμός), της ανατροφής των παιδιών (βρεφονηπιακοί σταθμοί), του οικογενειακού προγραμματισμού, της κοινωνικής ασφάλισης, της προστασίας ενάντια στην κακοποίηση της γυναίκας, που ταυτόχρονα βοηθούν στην υλοποίηση της ισότητας [...]» (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1981: 7).

Ισότητας 1986 – 1987: 11). Τον Απρίλιο του 1983 ιδρύεται το πρώτο κυβερνητικό όργανο για την προώθηση της ισότητας των δύο φύλων, το Συμβούλιο Ισότητας των Δύο Φύλων (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 11), το οποίο το 1985 αναβαθμίζεται σε Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (Γενική Γραμματεία Ισότητας χ.χ.έ.). Τις μέρες της ίδρυσής του, ο πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου, όπως αναφέρεται στο ενημερωτικό φυλλάδιο – έκδοση του Συμβουλίου Ισότητας των Δύο Φύλων, δήλωσε: «Στην πορεία της Αλλαγής για την οικοδόμηση μιας Σοσιαλιστικής κοινωνίας, η ουσιαστική ισότητα των δύο φύλων είναι απαραίτητη, όχι μόνο σαν στοιχείο κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά και σαν στοιχείο αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού της χώρας, ανεξάρτητα από φύλο, για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του τόπου. Η σημερινή Ελληνίδα αντιμετωπίζει ιδιαίτερα προβλήματα σε όλους τους κοινωνικούς τομείς, που είναι συνυφασμένα με το φύλο της και απορρέουν από τη νομοθεσία μας και τις κοινωνικές προκαταλήψεις. Τα προβλήματα αυτά δεν είναι μόνο γυναικεία προβλήματα, αλλά προβλήματα ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας» (Συμβούλιο Ισότητας χ.χ.έ.).

Η δήλωση αυτή παρατίθεται στο κυρίως κείμενο της εργασίας, επειδή ακριβώς, δίνει ένα σαφές στίγμα, σχετικά με τους λόγους δημιουργίας και τους στόχους λειτουργίας των κυβερνητικών μηχανισμών που αφορούν στην ισότητα. Η ισότητα αντιμετωπίζεται ως ένα εκσυγχρονιστικό και αναπτυξιακό μέσο προς όφελος όλων των πολιτών και του τόπου αόριστα, ως μέσο περαιτέρω εξέλιξης της συγκεκριμένης κοινωνίας – στο πλαίσιο της οποίας, όμως, ουσιαστικά οι έμφυλες διακρίσεις δεν καταργούνται, αλλά επαναπροσδιορίζονται με πιο «ανθρωπιστικούς»-ισότιμους όρους – και όχι ως μία συγκεκριμένη ανάγκη των γυναικών για χειραφέτηση (Παντελίδου – Μαλούτα 1988: 198). Μέσα λοιπόν, σε ένα πλαίσιο δράσης, που από την ίδια την κυβέρνηση οριοθετείται εντός μιας «ιδεολογίας της ανάπτυξης»³², από το 1981 μέχρι το 1986, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από θεσμικές αλλαγές, με τη μορφή θέσπισης νόμων.

Έτσι, το 1982, δίνεται η δυνατότητα ένταξης σε αγροτικούς συνεταιρισμούς και έγγαμων γυναικών, των οποίων δευτερεύουσα ή κύρια απασχόληση είναι η γεωργία, συζύγων συνεταιρίων, χωρίς να χρειάζεται να έχουν δική τους γεωργική

³² Επιλέγουμε να χρησιμοποιούμε τη φράση εντός εισαγωγικών επειδή θεωρούμε ότι ο όρος ανάπτυξη δεν περιγράφει μια ουδέτερη διαδικασία αλλά συναρτάται με την κοινωνική πρόοδο, μια διαδικασία εντός της οποίας συσκοτίζονται οι κοινωνικές (οικονομικές, πολιτικές, ιδεολογικές) σχέσεις ταξικής εξουσίας και εκμετάλλευσης (Μηλιός 2005: 94).

εκμετάλλευση, καταργούνται διακρίσεις σε επίπεδο διδακτικού προσωπικού και σπουδαστικού πληθυσμού, διακρίσεις που μέχρι τότε θεσμικά προωθούνταν σε διάφορες περιπτώσεις, όπως π.χ. η εισαγωγή μόνο γυναικών στις σχολές Νηπιαγωγών, ορισμένων Παιδαγωγικών Ακαδημιών και στη σχολή Οικιακής Οικονομίας (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 16).

Το 1983, θεσπίζεται νόμος που ορίζει κατώτατο όριο άδειας μητρότητας δώδεκα εβδομάδων και χρηματικές παροχές κατά τη διάρκεια αυτής της άδειας, κατοχυρώνει το δικαίωμα διακοπής της εργασίας των γυναικών για θηλασμό και απαγορεύει στον εργοδότη να καταγγείλει τη σύμβαση εργασίας κατά τη διάρκεια της άδειας μητρότητας. Παράλληλα, αλλάζει το οικογενειακό δίκαιο με κατεύθυνση προσαρμογής του στη συνταγματική επιταγή της αρχής της ισότητας των δύο φύλων (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 16 – 17), και επικυρώνεται η Διεθνής Σύμβαση του ΟΗΕ για την εξάλειψη κάθε μορφής διάκρισης σε βάρος των γυναικών (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 19).

Το 1984, θεσπίζεται νόμος για την «εφαρμογή της αρχής της ισότητας των δύο φύλων στον τομέα των εργασιακών σχέσεων», στον οποίο, πέρα από επιμέρους συγκεκριμενοποιήσεις που αφορούν τις ίσες ευκαιρίες και την ίση μεταχείριση στην αγορά εργασίας, προβλέπεται, επίσης, η ίδρυση Γραφείου ισότητας σε κάθε επιθεώρηση εργασίας, καθιερώνεται η αυτεπάγγελτη δίωξη για εγκλήματα βιασμού, εναρμονίζεται ο Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας και ο νόμος περί Ληξιαρχικών Πράξεων με την αρχή της ισότητας των δύο φύλων, λύνεται με νόμο το πρόβλημα που μέχρι τότε δημιουργούνταν στις ασφαλισμένες, ως προστατευόμενα μέλη του συζύγου τους, γυναίκες μετά από ενδεχόμενη λύση του γάμου, με την καθιέρωση του δικαιώματος να διατηρούν πρόσβαση σε νοσοκομειακή και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στον ασφαλιστικό φορέα στον οποίο ήταν ασφαλισμένος ο σύζυγος κατά το χρόνο λύσης του γάμου. Επίσης, με νόμο χορηγείται γονική άδεια για την ανατροφή του παιδιού μέχρι τρεις μήνες σε κάθε γονέα, μητέρα ή πατέρα, από τη λήξη της άδειας μητρότητας μέχρι να γίνει το παιδί δύομισι ετών (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 20 – 21).

Το 1985, αυξάνεται η άδεια μητρότητας στον ιδιωτικό τομέα στις 14 εβδομάδες και στον δημόσιο στις 16, χορηγείται επίδομα τοκετού και λοχείας σε αγρότισσες που είναι ασφαλισμένες στον ΟΓΑ, αφαιρείται από το συνολικό επίδομα της εργαζόμενης μητέρας δαπάνη για τη φύλαξη παιδιών μέχρι έξι ετών, παρέχεται φορολογική απαλλαγή για την αγορά πρώτης κατοικίας στην άγαμη μητέρα, επικυρώνεται η

Διεθνής Σύμβαση Εργασίας 156 για την ισότητα των ευκαιριών και μεταχείρισης των εργαζομένων και των δύο φύλων, με ειδική μνεία στους εργαζόμενους με οικογενειακές υποχρεώσεις (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 22 – 23).

Τέλος, το 1986 νομιμοποιείται η δυνατότητα τεχνητής διακοπής της εγκυμοσύνης πριν συμπληρωθούν δώδεκα εβδομάδες κύησης, ενώ η Πολιτεία επιφορτίζεται με τη μέριμνα για την προστασία της υγείας των γυναικών και την εξασφάλιση περίθαλψης σε οργανωμένες νοσηλευτικές μονάδες κατά την τεχνητή διακοπή της εγκυμοσύνης (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 23)³³.

Σε επίπεδο κοινωνικών υπηρεσιών η κινητικότητα υπήρξε αντίστοιχη. Κατά το χρονικό διάστημα 1981 – 1986, ιδρύθηκαν από διάφορους κρατικούς φορείς συνολικά πάνω από 90 νέοι παιδικό σταθμοί (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 25 – 26). Με απόφαση του υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, επεκτάθηκε η λειτουργία των κρατικών παιδικών σταθμών και κατά τους θερινούς μήνες, με σκοπό την εξυπηρέτηση των εργαζόμενων μητέρων, ενώ ξεκίνησε να εφαρμόζεται πιλοτικά ο θεσμός του ολοήμερου δημοτικού σχολείου (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 26). Επίσης, κατά το χρονικό διάστημα 1981 – 1986, ιδρύθηκαν 32 κέντρα οικογενειακού προγραμματισμού, ενώ προωθήθηκε και η ίδρυση κέντρων υποστήριξης για κακοποιημένες γυναίκες (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 26 – 27).

³³ Σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου υπ' αριθμ. 1609, «η μέριμνα για την προστασία της υγείας της γυναίκας και την εξασφάλιση περίθαλψης σε οργανωμένες νοσηλευτικές μονάδες κατά την τεχνητή διακοπή της εγκυμοσύνης είναι υποχρέωση της πολιτείας. Με υπουργική απόφαση του Υπουργού Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και των άλλων συναρμόδιων υπουργών ρυθμίζονται τα θέματα που αφορούν: την ενημέρωση για την απόκτηση επιθυμητών παιδιών και την αποφυγή ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης με επιστημονικώς κατάλληλα μέσα καθώς και για τις συνέπειες της διακοπής της εγκυμοσύνης, την περίθαλψη της γυναίκας σε οργανωμένες νοσηλευτικές μονάδες, τις προδιαγραφές λειτουργίας των μονάδων αυτών, το χρόνο αποχής της γυναίκας από την εργασία [...]. Οι δαπάνες που απαιτούνται για την εφαρμογή των προηγούμενων παραγράφων καλύπτονται σύμφωνα με τη νομοθεσία για τις κοινωνικές ασφαλίσσεις [...]» (ΦΕΚ 86/Α/3 – 7- 1986: 2303).

Το ζήτημα της αποποινικοποίησης των αμβλώσεων είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς πρόκειται για ένα πεδίο όπου παρουσιάζεται μεγάλη κινητικότητα του φεμινιστικού κινήματος με παράτολμους τρόπους δράσης, όπως π.χ. η υπογραφή το 1983 από 500 διάσημες αλλά και άσημες γυναίκες ενός κειμένου όπου δηλώνεται η πραγματοποίηση άμβλωσης, δράση που επέφερε την εισαγγελική παρέμβαση το 1985 και συλλήψεις (Βαρίκα 1992: 78).

B. 3. Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ

Δε μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι οι περισσότερες από τις ρυθμίσεις αυτές – εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον –, περιέχουν στοιχεία υλικής βελτίωσης της καθημερινής ζωής των γυναικών. Πράγματι, σε μια πρώτη ανάγνωση των μεταρρυθμίσεων, αναγνωρίζει κανείς μια προσπάθεια συμπόρευσης της νομοθεσίας και των κοινωνικών παροχών με τη συνταγματική αρχή της ισότητας των δύο φύλων. Η συνταγματική επιταγή, όμως, περί «ίσων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων» μεταξύ Ελλήνων και Ελληνίδων επιδέχεται πολλές αναγνώσεις. Έτσι, καταρχήν, προβληματισμό προκαλεί το γεγονός ότι όλες οι νομικές ρυθμίσεις και παροχές, που αφορούν στον οικογενειακό μηχανισμό στο σύνολό του, διαφημίζονται από το ενημερωτικό φυλλάδιο της Γενικής Γραμματείας Ισότητας – από όπου αντλήσαμε το υλικό των θεσμικών αλλαγών και των κοινωνικών παροχών –, ως παροχές και διευκολύνσεις προς τις γυναίκες. Την πεποίθηση αυτή δημιουργεί η διατύπωση, στο εισαγωγικό σημείωμα του φυλλαδίου, ότι αφετηρία για την έναρξη ενός κυβερνητικού προγράμματος που αφορά σε ζητήματα ισότητας των δύο φύλων και οικογένειας υπήρξε η «επισήμανση των ιδιαίτερων κοινωνικών προβλημάτων της Ελληνίδας» (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 8). Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή, είναι η αντιμετώπιση του πολλαπλασιασμού των παιδικών σταθμών και των νηπιαγωγείων και της διεύρυνσης της λειτουργίας τους και τους θερινούς μήνες, ως κοινωνική παροχή προς την εργαζόμενη μητέρα και όχι ως παροχή προς τους δύο γονείς ή πολύ περισσότερο ως εκπλήρωση των υποχρεώσεων του κράτους προς το παιδί (Παντελίδου – Μαλούτα 1988: 203). Σε καμία περίπτωση λοιπόν, δεν θίγεται, μέσα από τέτοια μέτρα, ο πυρήνας της αντίληψης, ότι η φροντίδα των παιδιών ανήκει αποκλειστικά στη μητέρα · αντίθετα, νομιμοποιείται και αναπαράγεται.

Ακόμα, στο όνομα των ίσων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, φαίνεται να γίνεται μια προσπάθεια ένταξης και των ανδρών σε παροχές που παλιότερα αφορούσαν μόνο στις γυναίκες. Έτσι, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το αμεταβίβαστο δικαίωμα γονικής άδειας για τον πατέρα. Η ρύθμιση αυτή, χαρακτηρίζεται στο ενημερωτικό φυλλάδιο της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, ως «πρωτοποριακή σε σχέση με τις νομοθεσίες άλλων χωρών, αφού για πρώτη φορά δημιουργείται απόλυτα προσωπικό και αμεταβίβαστο δικαίωμα γονικής άδειας για τον πατέρα, ώστε να μπορεί να συμμετέχει κι εκείνος στην ανατροφή του παιδιού» (Γενική Γραμματεία Ισότητας 1986 – 1987: 21). Εκείνο που δεν αναφέρεται στο φυλλάδιο όμως, είναι τα κριτήρια,

οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις – ειδικά στον ιδιωτικό τομέα – για τη χορήγηση γονικής άδειας³⁴, αποκρύπτοντας έτσι την αδυναμία για καθολική εφαρμογή του μέτρου. Η μερικότητα της εφαρμογής αυτού του μέτρου αναιρεί ουσιαστικά τις αρχικές προσδοκίες που είχε δημιουργήσει η ψήφιση του νόμου σχετικά με την ισότητα και στις υποχρεώσεις ανάμεσα στα δύο φύλα.

Τέλος, σε επιμέρους ρυθμίσεις του νέου νομοθετικού πλαισίου, που εδραιώθηκε στη βάση της ισότητας των δύο φύλων, μπορούμε να διακρίνουμε και κατάφωρα επιθετικές προς τη γυναίκα διακρίσεις. Το πιο ενδεικτικό παράδειγμα από την άποψη αυτή, είναι, ο ορισμός ως κατώτατου ορίου ηλικίας πρόσληψης στο δημόσιο το 23^ο έτος, μια ρύθμιση του 1987 που αποδίδεται από το νομοθέτη στην επιθυμία ίσης μεταχείρισης των δύο φύλων «εξαιτίας των στρατιωτικών υποχρεώσεων που έχουν οι άνδρες». Με μια διαφορετική ανάγνωση της ρύθμισης αυτής όμως, διαπιστώνουμε τη θεσμοθέτηση μιας προνομιακής συνταξιοδοτικής μεταχείρισης των ανδρών δημοσίων υπαλλήλων, από τη στιγμή που ο χρόνος στρατιωτικής θητείας υπολογίζεται στα συντάξιμα χρόνια (Αβδελά 1987: 56 – 62).

Οι παραπάνω περιπτώσεις είναι ενδεικτικές μιας κατάστασης, την οποία θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε μέσα από τη μελέτη της συνολικής αλλαγής του οικογενειακού δικαίου. Ήδη όμως, διακινδυνεύουμε ένα πρώτο συμπέρασμα: κάτω από την επίφαση της ισότητας, σε πολλές περιπτώσεις παραμένουν, αλλά και αναπαράγονται, μέσω και της ιδεολογικής λειτουργίας του κράτους πρόνοιας, πολύ βασικοί παραδοσιακοί γυναικείοι ρόλοι, μέσω των οποίων τροφοδοτούνται οι διακρίσεις με βάση το φύλο και συντηρείται το ιδεολογικό υπόστρωμα της ανισότητας, ιδωμένης ως διατήρησης δύο προτύπων φύλου. Πρόκειται, ουσιαστικά,

³⁴ Για να έχει ο γονέας δικαίωμα γονικής άδειας θα πρέπει να δουλεύει, σε ό,τι αφορά τον ιδιωτικό τομέα, σε επιχείρηση που απασχολεί τουλάχιστον εκατό άτομα, να έχει συμπληρώσει ήδη ένα χρόνο δουλειάς στον ίδιο εργοδότη, να εργάζεται επαγγελματικά και ο άλλος γονέας, ενώ κατά τη διάρκεια της γονικής άδειας επιβαρύνεται με ολόκληρη την ασφαλιστική εισφορά, εργατική και εργοδοτική, ο ίδιος ο εργαζόμενος (Παντελίδου – Μαλούτα 1988: 201). Ειδικά για τη ρήτρα που αφορά στην επαγγελματική απασχόληση και του άλλου γονέα, παρατηρούμε ότι ο νόμος διά της απόπου απαγωγής εξαιρεί τη χορήγηση γονικής άδειας σε άνδρες, των οποίων οι σύζυγοι είναι είτε νοικοκυρές (δεδομένου ότι η οικιακή εργασία δεν αναγνωρίζεται ως επαγγελματική εργασία) είτε απασχολούνται σε παραδοσιακά γυναικεία επαγγέλματα, στα οποία «παραδοσιακά» δεν υπάρχει κανονική πρόσληψη ή ασφάλιση (π.χ. σερβιτόρες, baby – sitters κ.ά.).

για την εφαρμογή κάποιων σημείων της φιλελεύθερης φεμινιστικής αντίληψης³⁵ στην κοινωνική πολιτική, μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων και διευκολύνσεων, ώστε οι γυναίκες, ως εργαζόμενες, να μην εμποδίζονται από τους παραδοσιακούς τους ρόλους (Παντελίδου – Μαλούτα 1988: 205), τους οποίους όμως σε καμία περίπτωση το κράτος πρόνοιας δεν αμφισβητεί, αλλά, είτε τους οριοθετεί στην ιδιωτική σφαίρα, είτε τους προβάλλει στο πλαίσιο συγκεκριμένων «θηλυκοποιημένων» επαγγελμάτων.

Σε κάθε περίπτωση, δύο διακριτές παρατηρήσεις σε σχέση με το κράτος πρόνοιας, μάς οδηγούν σε ένα πολύ συγκεκριμένο συμπέρασμα. Η πρώτη παρατήρηση είναι το γεγονός ότι το κράτος πρόνοιας – γενικά, και όχι μόνο στην περίπτωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού – έχει κομβική και ιδιαίτερη σχέση με τον θεσμό της οικογένειας, γεγονός σχεδόν αυτονόητο αν αναλογιστούμε τον αναπαραγωγικό ρόλο της οικογένειας τόσο σε υλικό (αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης) όσο και σε ιδεολογικό (αναπαραγωγή και νομιμοποίηση της κυρίαρχης ιδεολογίας) επίπεδο (Στασινοπούλου 1993: 702). Έτσι, από τη μια πλευρά, το κράτος πρόνοιας εφευρίσκει μια συγκεκριμένη οικογενειακή πολιτική, η οποία αφορά, κατά κύριο λόγο, σε ζητήματα δημογραφικής σύνθεσης, αναπαραγωγής και οικογενειακού προγραμματισμού, προστασίας της μητρότητας και του παιδιού κ.ά., τα οποία απευθύνονται είτε στην οικογένεια ως σύνολο είτε σε άτομα, τα οποία όμως ορίζονται ως μέλη μιας οικογένειας. Από την άλλη πλευρά, και οι υπόλοιποι τομείς της κοινωνικής πολιτικής (π.χ. εκπαίδευση, εργασία, στέγαση, κοινωνική ασφάλιση) αφορούν έμμεσα και ενίοτε αναφέρονται στην οικογένεια (Στασινοπούλου 1993: 703). Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στην αντιμετώπιση της οικογενειακής πολιτικής – όπως είδαμε παραπάνω –, από την πλευρά του κράτους, ως πλέγματος κοινωνικών παροχών προς τις γυναίκες. Πίσω λοιπόν, από την προβολή από το κράτος πρόνοιας του κυρίαρχου ιδεολογικού προτύπου περί «αναγνωρίσιμης, σωστής και λειτουργικής οικογένειας, η οποία συμβάλλει στην κοινωνική συνοχή και αναπαραγωγή» (Στασινοπούλου 1993: 706) · πίσω από την προσπάθεια μέσω των κοινωνικών παροχών να αντιμετωπίζεται η οικογενειακή ομάδα ως «ένα δεμένο σύνολο, όπου δεν υπάρχουν ενδογενείς ανισότητες κατά φύλο, ηλικία, εισόδημα κλπ» (Στασινοπούλου

³⁵ Ο φιλελεύθερος φεμινισμός, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τάσσεται υπέρ της διάκρισης δημόσιο – ιδιωτικό και αναγνωρίζει μόνο στη δημόσια σφαίρα την εξίσωση μέσω της καθολικής ιδιότητας του πολίτη (Bryson 2004: 242 – 243), ενώ δεν αμφισβητεί τους παραδοσιακούς ρόλους των γυναικών που λαμβάνουν χώρα κυρίως στον ιδιωτικό χώρο (φροντίδα, ανατροφή παιδιών, οικιακή εργασία κ.ά.).

1993: 707), υφέρπει η αναπαραγωγή των στερεοτύπων, που αφορούν στους έμφυλους ρόλους και η ενίσχυση και θωράκιση της κοινωνικής κατασκευής του φύλου.

Γ) Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΩΣ «ΦΥΣΙΚΟ» ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Γ. 1. ΤΟ ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1983

Μέχρι τις 18 Φεβρουαρίου 1983, οπότε και τέθηκε σε ισχύ ο νόμος 1329/83 με τίτλο «Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο» (Πανταζή – Τζίφα 1984: 57), το νομικό καθεστώς που ρύθμιζε τις προσωπικές σχέσεις των συζύγων, τις οικονομικές και περιουσιακές τους σχέσεις, το διαζύγιο, τα εξώγαμα παιδιά και την αναγνώριση ή νομιμοποίησή τους ήταν ιδιαίτερα μεροληπτικό προς την πλευρά των ανδρών ως έμφυλης κατηγορίας, και στις περισσότερες περιπτώσεις προωθούσε και εξασφάλιζε την ανδρική και πατρική κυριαρχία μέσα στην οικογένεια. Όπως πληροφορούμαστε από τη βουλευτή του ΚΚΕ Αιμιλία Σακελλαριάδου – Υψηλάντη στην ομιλία της, όπως παρατίθεται στα πρακτικά της Βουλής, στη ΜΕ΄ συνεδρίαση, το νομικό αυτό καθεστώς επικυρώθηκε το 1940³⁶ και τέθηκε σε ισχύ το 1946 (Πρακτικά Βουλής 1982: 2356).

Η απαρίθμηση μόνο μερικών διατάξεων του Αστικού Κώδικα, που αφορούσαν τα παραπάνω, είναι ικανή να μας πείσει για τις στεγανά δομούμενες σχέσεις ιεραρχίας και υποταγής που, ως νομική επιταγή, διαμορφώνονταν μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας. Έτσι, σχετικά με τις προσωπικές σχέσεις των συζύγων, σύμφωνα με το άρθρο 1387 του Αστικού Κώδικα «Ο ανήρ αρχηγός του οίκου», «ο ανήρ είναι η

³⁶ Χαρακτηριστική της φιλοσοφίας του συγκεκριμένου νομικού καθεστώτος είναι και η δήλωση εκπροσώπου της μεταξικής κυβέρνησης στην τελετή επικύρωσης του νομικού πλαισίου: «η θέσις την οποίαν έλαβεν ο Κώδιξ εις το συγκεκριμένον κεφάλαιον του Οικογενειακού Δικαίου, είναι η προσήκουσα και η ανταποκρινόμενη εις τας αντιλήψεις της Εθνικής Κυβερνήσεως» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2356).

κεφαλή της οικογένειας και αποφασίζει περί παντός ό,τι αφορά τον συζυγικόν βίον, ενόσω η απόφασις αυτού δεν παρίσταται ως κατάχρησις δικαιώματος». Στο άρθρο 1388 «Η γυνή λαμβάνει το επώνυμο του ανδρός», αναφέρεται ότι «η παντρεμένη γυναίκα υποχρεούται να χρησιμοποιεί το επώνυμο του συζύγου της, αλλά δικαιούται σε ορισμένες περιπτώσεις να διατηρεί και το πατρικό της». Στο άρθρο 1389 κατοχυρώνεται η οικιακή εργασία ως υποχρέωση της γυναίκας με τη φράση «η γυνή έχει την διεύθυνσιν του συζυγικού οίκου». Το άρθρο 1396 διευκρινίζει ότι, εφόσον δεν υπάρχει η δυνατότητα απόδειξης της κυριότητας κινητής περιουσίας, θεωρείται αυτόματα ότι ανήκει στον άνδρα («τα εις την νομήν ή την κατοχήν ενός των συζύγων ή αμφοτέρων ευρισκόμενα κινητά τεκμαίρεται υπέρ του ανδρός και των δανειστών τούτου ότι ανήκουσιν εις αυτόν»), ενώ στο άρθρο 55 των Γενικών Αρχών του Αστικού Κώδικα, αναφέρεται ότι – με την εξαίρεση σε περιπτώσεις ασθένειας ή διορισμού στο δημόσιο – η κατοικία της γυναίκας είναι η κατοικία του συζύγου της (παρατίθενται στο Πανταζή – Τζίφα 1984: 57 – 58).

Σχετικά με τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, καταρχήν, σύμφωνα με τα άρθρα 1398 και 1399, τα οικονομικά βάρη του γάμου και της συντήρησης της οικογένειας έφερε αποκλειστικά ο άνδρας, αν και υπήρχε η ρήτρα της συμβολής της γυναίκας, σε περίπτωση αδυναμίας του άνδρα να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του. Με τη νομική αυτή ρύθμιση συνδέεται στενά ο θεσμός της προίκας, του οποίου οι λεπτομέρειες ρυθμίζονται επίσης νομικά στον Αστικό Κώδικα³⁷ (Πανταζή – Τζίφα 1984: 58).

Σε ό,τι αφορά την πατρική εξουσία, ο Αστικός Κώδικας αναγνωρίζει μόνο την εξουσία του πατέρα πάνω στα παιδιά, και όχι της μητέρας. Έτσι, στο άρθρο 1500, ξεκαθαρίζεται ότι «ο πατήρ έχει την πατρικήν εξουσίαν επί του ανηλικού τέκνου. Εάν

³⁷ Ενδεικτικά, σύμφωνα με το άρθρο 1406, «προιξ είναι η υπό της γυναικός ή άλλου χάριν αυτής παρεχομένη εις τον άνδρα περιουσίαν προς ανακούφιση των βαρών του γάμου». Σύμφωνα με το άρθρο 1495 «ο πατήρ υποχρεούται να συστήση υπέρ της ερχομένης εις γάμον θυγατρός του προίκα ανάλογον προς την περιουσίαν, τον αριθμόν των τέκνων και την κοινωνικήν αυτού θέσιν, έτι δε και την κοινωνικήν θέσιν του συζύγου. Της υποχρέωσσεως ταύτης, απαλλάσσεται ο πατήρ, εφόσον λαμβανομένων υπόψει των λοιπών αυτού υποχρεώσεων, δεν είναι εις θέσιν να συστήση προίκα, χωρίς να διακινδυνεύσει η ίδια αυτού ανάλογος διατροφή, ή εφόσον η θυγάτηρ κέκτηται περιουσίαν ή ανάλογον προίκισιν», ενώ σύμφωνα με το άρθρο 1496 «εάν ο πατήρ απεβίωσεν ή δεν είναι εις θέσιν να συστήση προίκα η υποχρέωσις αυτή βαρύνει την μητέρα. Η θυγάτηρ δε δικαιούται εις νέαν προίκισιν, εάν ήδη διά τον πρότερον γάμον αυτής έλαβε προίκα διά του πατρός ή της μητρός» (παρατίθεται στο Τάκαρη 1978: 57 – 58).

ο πατήρ αδυνατή να ασκήση ταύτην, αναπληροί αυτόν η μήτηρ». Στο άρθρο 1501, διευκρινίζεται ότι «ο πατήρ ασκών την πατρικήν εξουσίαν έχει δικαίωμα και καθήκον να επιμελήται του προσώπου του τέκνου και να διοική την περιουσίαν αυτού. Αντιπροσωπεύει το τέκνον κατά πάσαν δικαιοπραξίαν αφορώσαν την προσωπικήν κατάστασιν ή την περιουσίαν αυτού. Εάν τα συμφέροντα του τέκνου συγκρούωνται προς τα του πατρός ή της συζύγου αυτού κατ' ευθείαν γραμμήν, διορίζεται ειδικός επίτροπος». Ενώ, σύμφωνα με το άρθρο 1590, «η μήτηρ καλείται αυτοδικαίως εις την επιτροπείαν του τέκνου εάν ο πατήρ εξέπεσε της πατρικής εξουσίας, ή εκηρύχθη άφαντος ή απεβίωσε», τα επόμενα άρθρα ουσιαστικά σχεδόν αναιρούν αυτό το δικαίωμα. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 1591, «ο πατήρ, ασκών την πατρικήν εξουσίαν, δύναται διά διαθήκης ή δηλώσεως ενώπιον ειρηνοδίκου ή συμβολαιογράφου να διορίση διά την μητέρα, καλουμένην εις την επιτροπείαν, σύμβουλον». Το άρθρο 1592 ορίζει ότι «εάν η μήτηρ ζώντος του πατρός αναλάβη, ένεκεν εκπτώσεως αυτού από της πατρικής εξουσίας, την επιτροπείαν του τέκνου, το δικαστήριον δύναται αιτήσκει των συγγενών και προηγουμένης γνωμοδοτήσεως του συγγενικού συμβουλίου να διορίση σύμβουλον εις την επίτροπον μητέρα». Τέλος, στο άρθρο 1594, αναφέρεται ότι «εάν η γυνή κατά τον θάνατον του ανδρός αυτής είναι έγκυος, το δικαστήριον, αιτήσκει παντός έχοντος έννομον συμφέρον και γνωμοδοτήσκει του συγγενικού συμβουλίου, διορίζει εμβρυωρόν όπως επαγρυπνή επί του κυοφορουμένου και λαμβάνη συντηρητικά μέτρα διά την περιουσίαν αυτού» (παρατίθενται στο Πανταζή – Τζίφα 1984: 58 – 59).

Σε ό,τι αφορά το διαζύγιο είναι ξεκάθαρες εκ πρώτης όψεως οι δυσκολίες που ο Αστικός Κώδικας δημιουργούσε. Οι ικανοί λόγοι για τη λύση του γάμου διακρίνονταν σε υπαίτιους και αναίτιους. Ως υπαίτιοι λόγοι διαζυγίου θεωρούνταν η μοιχεία, η διαγαμία, η επιβουλή κατά της ζωής, η κακόβουλη εγκατάλειψη πάνω από δύο χρόνια και ο ισχυρός κλονισμός του γάμου, την ένταση του οποίου έκρινε το δικαστήριο. Ως αναίτιοι λόγοι διαζυγίου θεωρούνταν η φρενοβλάβεια (με τη ρήτρα, όμως, ότι διαρκούσε εντός του γάμου ήδη τέσσερα χρόνια), η λέπρα, η αφάνεια του συζύγου και η σεξουαλική ανικανότητα (αν υπήρχε ήδη κατά την τέλεση του γάμου και τουλάχιστον για τρία χρόνια ακόμα μέχρι και τη στιγμή που εγειρόταν η αγωγή). Το δικαίωμα αίτησης διαζυγίου διατηρούσε μόνο ο σύζυγος που δεν έφταιγε, ενώ πουθενά δεν προβλεπόταν η δυνατότητα έκδοσης συναινετικού διαζυγίου. Ειδικά αυτή η απαγόρευση στον υπαίτιο σύζυγο να ζητήσει διαζύγιο, οδήγησε πολλούς γάμους σε ουσιαστική λύση, χωρίς όμως τη δυνατότητα της τυπικής επικύρωσής της.

Το γεγονός αυτό δημιούργησε και άλλα αλυσιδωτά προβλήματα σε ό,τι αφορά π.χ. τη μη αναγνώριση εξώγαμων παιδιών και την αδυναμία για επιλογή άλλου συντρόφου. Το πρόβλημα είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις, που στις 17 Φεβρουαρίου 1979 ψηφίστηκε ο νόμος 868/79, ο οποίος προσπάθησε με μερικό τρόπο να επιλύσει το ζήτημα διοικητικά³⁸ (Πανταζή – Τζίφα 1984: 60 – 61).

Για τα εξώγαμα παιδιά ο Αστικός Κώδικας όριζε ότι «ως προς τη μητέρα και τους συγγενείς της, θεωρείται γνήσιο και έχει όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που έχουν τα γνήσια παιδιά. Επώνυμο παίρνει το οικογενειακό επώνυμο της μητέρας του, εκτός αν το δικαστήριο ορίζει διαφορετικά». Δεν υπάρχει αντίστοιχη ρύθμιση, όμως, απόλυτης ένταξης στο οικογενειακό περιβάλλον στην περίπτωση του πατέρα. Για την αναγνώριση του εξώγαμου παιδιού από τον πατέρα υπήρχαν δύο διαφορετικές διαδικασίες. Η μία ήταν η εκούσια αναγνώριση, την οποία μπορούσε να αιτηθεί ο πατέρας οικιοθελώς με δήλωσή του στο συμβολαιογράφο ή με διαθήκη. Η αναγνώριση αυτή όμως δε σήμαινε αυτόματα ισοτιμία του αναγνωρισμένου παιδιού με το γνήσιο παιδί. Έπαιρνε βέβαια το όνομα του πατέρα και θεωρητικά είχε όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του γνήσιου παιδιού. Ωστόσο, το κληρονομικό του δικαίωμα περιοριζόταν μόνο απέναντι στον πατέρα του και όχι στους άλλους συγγενείς του, και ακόμα, αν ο πατέρας του είχε γνήσια παιδιά ή σύζυγο ή γονείς, τότε το κληρονομικό δικαίωμα του αναγνωρισμένου παιδιού οριζόταν στο μισό από αυτό των υπόλοιπων συγγενών του πατέρα. Η άλλη διαδικασία αναγνώρισης ήταν η δικαστική αναγνώριση, η οποία υποχρέωνε τον πατέρα στην αναγνώριση του εξώγαμου παιδιού. Σε αυτή την περίπτωση, το μοναδικό δικαίωμα που το εξώγαμο παιδί είχε ήταν η δυνατότητα διεκδίκησης διατροφής από τον πατέρα. Η πλήρης δικαστική αναγνώριση, που σήμαινε και πρόσβαση του εξώγαμου παιδιού σε όλα τα δικαιώματα που του εξασφάλιζε η εκούσια αναγνώριση, μπορούσε να γίνει μόνο εάν η σύλληψη είχε γίνει σε διαδικασία μνηστείας ή βιασμού ή απαγωγής ή αποπλάνησης της μητέρας, ή εάν ο πατέρας, κατά τη στιγμή της σύλληψης, ήταν επίτροπος της μητέρας ή την είχε στην επιμέλειά του. Τέλος, υπήρχε και η δυνατότητα της πλήρους νομιμοποίησης του εξώγαμου παιδιού, η οποία μπορούσε να γίνει είτε με σύναψη γάμου μεταξύ των γονέων είτε με δικαστική απόφαση, μετά από αίτηση του πατέρα,

³⁸ Ο νόμος αυτός έδινε τη δυνατότητα και στον υπαίτιο σύζυγο να αιτηθεί τη λύση του γάμου από τη στιγμή που υπήρχε ήδη αποδεδειγμένη συνεχής εξαετής και πλέον διακοπή της συμβίωσης των συζύγων και με τον επιπλέον περιορισμό να κατατεθεί η αγωγή στην αποκλειστική προθεσμία των έξι μηνών από τη δημοσίευση του νόμου (Πανταζή – Τζίφα 1984: 61).

και η οποία εγγυόταν στο εξώγαμο παιδί όλα τα δικαιώματα του γνήσιου, χωρίς κανένα περιορισμό (Πανταζή – Τζίφα 1984: 61 – 63).

Πέρα από τις διατάξεις που αφορούν αυστηρά την εσωτερική ζωή της οικογένειας, υπήρχαν και άλλες που λειτουργούσαν ως ελεγκτικοί μηχανισμοί των γυναικών από τους συζύγους τους και εκτός της οικογένειας, καθώς και στις σχέσεις και τις συναλλαγές τους με το κράτος. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 4 του Εμπορικού Νόμου «η γυνή δεν δύναται να εμπορεύεται δημοσίως, χωρίς την συναίνεση του ανδρός της», ενώ και το άρθρο 5 αναφέρει ότι «η δημοσίως εμπορευόμενη γυνή δύναται, άνευ συναίνεσεως του ανδρός αυτής, να αναλαμβάνη υποχρεώσεις αφορώσας το εμπόριόν της. Εις την περίπτωσην ταύτην συνυποχρεώνει και τον σύζυγον, αν υπάρχει μεταξύ των κοινότης υπαρχόντων. Η γυνή δεν λογίζεται δημόσιος έμπορος, όταν λιανοπωλή μόνον τας πραγματείας της εμπορίας του ανδρός της, αλλ' όταν αυτή εμπορεύεται χωριστά» (παρατίθεται στο Πανταζή – Τζίφα 1984: 63).

Τέλος, σχετικά με την εθνικότητα, η αλλοδαπή γυναίκα που παντρευόταν έλληνα υπήκοο, αυτόματα αποκτούσε την ελληνική υπηκοότητα, και αντίστοιχα η ελληνίδα γυναίκα που παντρευόταν αλλοδαπό, αυτόματα αποκτούσε την υπηκοότητα του συζύγου της, εκτός και εάν είτε η αλλοδαπή είτε η ελληνίδα γυναίκα δήλωνε πριν ή κατά τη διάρκεια τέλεσης του γάμου ότι ήθελε να διατηρήσει την εθνικότητά της. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ενώ τα νόμιμα παιδιά αποκτούσαν την εθνικότητα του πατέρα, τα εξώγαμα αποκτούσαν την εθνικότητα της μητέρας (Πανταζή – Τζίφα 1984: 63).

Γ.2. ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ: Ο ΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

Με σημείο αναφοράς τις παραπάνω διατάξεις του οικογενειακού δικαίου, οι φεμινιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα, κυρίως από το 1975 και μετά, οπότε και οι παραπάνω διατάξεις αποκτούσαν αντισυνταγματικό χαρακτήρα, επειδή αντιστρατεύονταν τη συνταγματική επιταγή της ισότητας των δύο φύλων, διαμόρφωσαν ένα διεκδικητικό πλαίσιο με συγκεκριμένα αιτήματα, που αφορούσε στην κατάργηση ορισμένων διατάξεων και την αναπροσαρμογή άλλων, έτσι ώστε το νομικό καθεστώς, το οποίο ρύθμιζε τις σχέσεις εντός της οικογένειας να εναρμονίζεται με την αρχή της ισότητας των φύλων. Το 1976 – και με το προηγούμενο της συσπείρωσης κάποιων φεμινιστικών οργανώσεων με την αφορμή

της ανακήρυξης του έτους 1975 ως Διεθνούς Έτους της Γυναίκας –, δημιουργείται μια συγκυριακή πλατφόρμα συνεργασίας γυναικείων οργανώσεων και σωματείων, με σκοπό την προώθηση της αλλαγής του οικογενειακού δικαίου στην κατεύθυνση της συμπόρευσής του με τη συνταγματική επιταγή της ισότητας των δύο φύλων³⁹. Πρόκειται για τη Συντονιστική Επιτροπή Εκπροσώπων Γυναικείων Σωματείων (ΣΕΓΕΣ), η οποία κυρίως μπήκε στη διαδικασία κριτικής και προσπάθειας εμπλουτισμού του προσχεδίου νόμου, που το Δεκέμβρη του 1975 είχε αναλάβει να συντάξει με εντολή της κυβέρνησης ειδική νομοπαρασκευαστική επιτροπή με επικεφαλής τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Α. Γαζή (Παπαγεωργίου 2004 : 325 – 326). Τη ΣΕΓΕΣ αποτελούσαν η Δημοκρατική Ένωση Νέων Γυναικών, η Ένωση Ελληνίδων Νομικών, η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, η Κίνηση Γυναίκα στην Αντίσταση, η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας, η Ένωση Γυναικών Ελλάδας, η Προοδευτική Ένωση Μητέρων Ελλάδας, ο Σύλλογος Ελληνίδας Νοικοκυράς, ο Σύλλογος Γραμματέων Ελλάδας, η Συντονιστική Επιτροπή Εργαζόμενων Γυναικών, η Πανελλήνια Ένωση Νοικοκυρών και ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων (Stamiris 1986: 105).

Από τις παραπάνω οργανώσεις και σωματεία, ο Σύλλογος Ελληνίδας Νοικοκυράς ιδρύθηκε το 1974 και κύριοι στόχοι του ήταν «η εξύψωση της κοινωνικής θέσης της Ελληνίδας νοικοκυράς με τη μόρφωση και επιμόρφωση, με βάση την ισονομία και ισοπολιτεία και με παροχή ίσης ευκαιρίας ανάπτυξης με τον άνδρα, η δίκαιη και επιβεβλημένη αναγνώριση των υπηρεσιών της στην οικογένεια και την κοινωνία και η συνταξιοδότηση και ασφάλιση της νοικοκυράς, καθώς και η συνδικαλιστική της προώθηση» (Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων χ.χ.έ.: 3).

Η Κίνηση Γυναίκα στην Αντίσταση ιδρύθηκε το 1976 και κύριοι στόχοι της ήταν «η συγκέντρωση στοιχείων από τη συμμετοχή, τη δράση, τις θυσίες, καθώς και την κατάκτηση της ισοτιμίας των Ελληνίδων κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αντιφασιστικού αγώνα 1941 – 1944 και η συμμετοχή στους αγώνες για τη λύση των σύγχρονων γυναικείων προβλημάτων» (Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων χ.χ.έ.: 3).

³⁹ Αυτή η ομάδα συνεργασίας συγκροτήθηκε με αφορμή την ψήφιση του νομοσχεδίου για τη στράτευση των γυναικών, αλλά τελικά κύριος σκοπός της στη συνέχεια ήταν η προώθηση του εκσυγχρονισμού του οικογενειακού δικαίου (Παπαγεωργίου 2004: 325 – 326).

Η Ένωση Ελληνίδων Νομικών ιδρύθηκε το 1981 και κύριοι στόχοι της ήταν «η βελτίωση των όρων άσκησης του επαγγέλματος των μελών και η κατάκτηση της ισοτιμίας της γυναίκας στη ζωή» (Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων χ.χ.έ.: 3).

Η Προοδευτική Ένωση Μητέρων Ελλάδας ιδρύθηκε το 1984 και κύριοι στόχοι της ήταν «η συμβολή των μητέρων στους δημοκρατικούς αγώνες της νεολαίας και του λαού, για τα προβλήματα μόρφωσης και εργασίας, για δημοκρατία και κοινωνική πρόοδο, η ανάπτυξη των ιδεωδών της ειρήνης και φιλίας με όλους τους λαούς και πάνω απ' όλα κάθε τι που αφορά την κατοχύρωση και προώθηση της γυναικείας ισοτιμίας» (Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων χ.χ.έ.: 3).

Ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων ιδρύθηκε το 1924 και κύριοι στόχοι του ήταν «η επιστημονική και επαγγελματική προαγωγή των μελών του, η ηθική υποστήριξή τους και η σύσφιξη των σχέσεων με τις επιστήμονες και τις γυναίκες όλου του κόσμου, η προσπάθεια να καταργηθούν όλες οι δυσμενείς για τη γυναίκα διακρίσεις» (Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων χ.χ.έ.: 4).

Η Πανελλήνια Ένωση Νοικοκυρών ιδρύθηκε το 1951 και κύριοι στόχοι της ήταν «η συστηματική και πολιτική άνοδος της Ελληνίδας νοικοκυράς, η κοινωνική της ασφάλιση και η συνταξιοδότησή της» (Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων χ.χ.έ.: 4).

Η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών αποτελεί την οργάνωση με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς δημιουργήθηκε το 1974, αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας και συμμετείχαν σε αυτή, μέχρι το 1976, γυναίκες από το χώρο της αριστεράς, διαφορετικών πολιτικών και ιδεολογικών αποχρώσεων, οι οποίες πρότασσαν στις γυναικείες διεκδικήσεις το αίτημα της δημοκρατίας, ως την κοινή ιδεολογική βάση πάνω στην οποία θα μπορούσε να συντονιστεί η δράση των γυναικών, που προέρχονταν από διαφορετικούς κομματικούς φορείς της αριστεράς (Μιχοπούλου 1995 – 1996: 31). Ωστόσο, το 1976, πραγματοποιήθηκαν κάποιες αποχωρήσεις γυναικών από την οργάνωση, γεγονός που συνδέεται και με τη σύσταση, την ίδια χρονιά, δύο νέων γυναικείων οργανώσεων, της Ένωσης Γυναικών Ελλάδας και της Ομοσπονδίας Γυναικών Ελλάδας (Μιχοπούλου 1995 – 1996: 33 – 34). Στην πολιτική και ιδεολογική τοποθέτηση της Ένωσης Γυναικών Ελλάδας αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, με αφορμή την ειδική σχέση που το κράτος πρόνοιας ανέπτυξε με τις γυναίκες.

Η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας συγκροτήθηκε από γυναίκες που ανήκαν στον πολιτικό χώρο του ΚΚΕ. Στόχοι της οργάνωσης ήταν «η ενεργή συμμετοχή σε μαζικούς αγώνες για ουσιαστική εφαρμογή των νόμων, ίση αμοιβή, το δικαίωμα της

γυναίκας στις δουλειές, ίσες ευκαιρίες στην εξέλιξη, ενάντια σε κάθε μορφή εκμετάλλευσης και κατά της ανεργίας, ουσιαστική αναγνώριση της μητρότητας σαν κοινωνικό λειτούργημα, καλύτερο επίπεδο ζωής, σωστή παιδεία και επαγγελματική επιμόρφωση, πλατιά συμμετοχή στα κέντρα λήψης αποφάσεων και στην πολιτική ζωή, ενωμένη δράση και συνεργασία με άλλες γυναικείες οργανώσεις σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, για τη διεθνή ύφεση και ειρήνη, για μια Ελλάδα χωρίς πυρηνικά» (Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων χ.χ.έ.: 3).

Μετά από αυτές τις αποχωρήσεις, απέκτησε συγκεκριμένες κομματικές αναφορές και η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, καθώς οι περισσότερες από τις γυναίκες, που παρέμειναν στην οργάνωση αυτή, ανήκαν ταυτόχρονα και στο ΚΚΕ Εσωτερικού (Μιχοπούλου 1995 – 1996: 34). Οι κύριοι στόχοι της οργάνωσης διαμορφώθηκαν ως εξής: «Το ξεπέραςμα της κυρίαρχης ανδροκρατικής αντίληψης, η εξάλειψη κάθε μορφής καταπίεσης και υποτέλειας των γυναικών, η διεκδίκηση της ουσιαστικής ισοτιμίας και απελευθέρωσής τους, η κριτική των κυρίαρχων αξιών, νόμων και θεσμών» (Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων χ.χ.έ.: 3).

Χρήσιμη, στο σημείο αυτό, είναι μια αναφορά στις απόψεις της ΟΓΕ και της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών, σε ό,τι αφορά το οικογενειακό δίκαιο⁴⁰. Ενδεικτική της άποψης της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών είναι μια προκήρυξη της οργάνωσης, με ημερομηνία έκδοσης 7 Μαρτίου 1980. Αν και η προκήρυξη, όπως φαίνεται, γράφτηκε με αφορμή την εισηγητική έκθεση της επιτροπής Γαζή, η άποψη που εκφράζει δεν αποτελεί μια επιμέρους κριτική σε συγκεκριμένες διατάξεις και στην αλλαγή που προτείνει η επιτροπή Γαζή, αλλά έχει ένα χαρακτήρα συνολικής κριτικής στο ισχύον οικογενειακό δίκαιο (Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών 1980). Έτσι, διαβάζουμε στην πρώτη παράγραφο της προκήρυξης: «Εμείς οι γυναίκες της Κ. Δ. Γ. εκφράζουμε την αγανάκτησή μας για το ότι και σήμερα εξακολουθεί να ισχύει ένα αντιδραστικό και πατριαρχικό οικογενειακό Δίκαιο, ένα Δίκαιο, που όπως επίσημα ομολογείται (Εισ. Εκθ. Επιτροπής Γαζή σελ. 46) έκφραζε ξεπερασμένες πατριαρχικές και ανδροκρατικές αντιλήψεις ακόμα και για την εποχή που άρχισε να ισχύει (23. 2. 1946)» (Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών 1980). Στη συνέχεια, αναφέρεται στον αντισυνταγματικό χαρακτήρα των διατάξεων του οικογενειακού

⁴⁰ Στην άποψη της ΕΓΕ πάνω στο ζήτημα θα αναφερθούμε διεξοδικά παρακάτω, καθώς αποτελεί τη γυναικεία οργάνωση, η οποία είχε άμεση σχέση με την κυβέρνηση που προώθησε την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου.

δικαίου, έτσι όπως αυτός προκύπτει μετά τη συνταγματική αλλαγή του 1975⁴¹. Ως κύριο επιχείρημα της αναγκαιότητας της συνολικής αναμόρφωσης του οικογενειακού δικαίου, προβάλλει το γεγονός ότι το οικογενειακό δίκαιο που μέχρι τότε ίσχυε ανταποκρινόταν σε μια κοινωνική πραγματικότητα που δεν ίσχυε πλέον, καθώς η θέση της γυναίκας στην κοινωνία άλλαξε⁴². Διαπιστώνουμε ότι η οργάνωση αυτή φαίνεται να αντιλαμβάνεται τις επιπτώσεις, που οι υλικές αλλαγές στη θέση της γυναίκας επιφέρουν στο ιδεολογικό επίπεδο. Τέλος, στην προκήρυξη τονίζεται και η επιθυμία της οργάνωσης για τη ριζική αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, στην οποία θα πρέπει να ληφθούν υπόψη όλες οι συνταγματικές επιταγές, και όχι μόνο η συνταγματική αρχή της ισότητας των δύο φύλων⁴³.

Από την άλλη πλευρά, η ΟΓΕ, φαίνεται να περιορίζει την ειδική ενασχόληση με την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου, κυρίως εντός του πλαισίου συνεργασίας των γυναικείων σωματείων, που καθορίζει η ΣΕΓΕΣ. Την αίσθηση αυτή δημιουργούν τόσο τα δημοσιεύματα με θέμα την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου στο περιοδικό της οργάνωσης *Σύγχρονη Γυναίκα*, όσο και οι προκηρύξεις της οργάνωσης, στις περισσότερες εκ των οποίων – αν όχι σε όλες –⁴⁴, δεν υπάρχουν σαφείς και ξεκάθαρες αναφορές στο ζήτημα της αλλαγής του οικογενειακού δικαίου. Χαρακτηριστικό είναι, λοιπόν, ένα δισέλιδο κείμενο, που δημοσιεύεται στο ένατο τεύχος του περιοδικού *Σύγχρονη Γυναίκα*, με τίτλο «Οικογενειακό Δίκαιο. Χρειάζεται ριζικές αλλαγές» (Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας 1979: 18). Το κείμενο αυτό αποτελεί μια παράθεση

⁴¹ Χαρακτηριστικά: «Μετά την συνταγματική κατοχύρωση της ισοτιμίας ανδρών και γυναικών με το νέο Σύνταγμα, ελπίζαμε ότι οι κατάφωρα αντισυνταγματικές διατάξεις του σημερινού Οικογενειακού Δικαίου θα άλλαζαν μέσα σ' ένα εύλογο χρονικό διάστημα» (Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών 1980).

⁴² Σύμφωνα δηλαδή με την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών βάση για την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου αποτελεί «η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα που, ειδικά για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, είναι ριζικά διάφορη απ' ότι ήταν την εποχή της σύνταξης και θεσμοθέτησης του σημερινού Οικογενειακού Δικαίου του Αστικού Κ.» (Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών 1980).

⁴³ Διαβάζουμε στην προκήρυξη: «Εμείς οι γυναίκες της Κ. Δ. Γ. πιστεύουμε ότι μια απλή τροποποίηση ορισμένων διατάξεων του Οικ. Δικαίου με σκοπό την εναρμόνισή τους με τη συνταγματική αρχή της ισότητας των δύο φύλων δεν είναι σήμερα αρκετή. Χρειάζεται μια ΡΙΖΙΚΗ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ του Οικ. Δικαίου σύμφωνα με ΟΛΕΣ τις συνταγματικές επιταγές (Ανεξιθρησκίας, προστασίας μητρότητας κ. ά.) που θα ρυθμίζει εντιμότερα το θέμα των εξώγαμων παιδιών και του διαζυγίου, θα καθιερώνει τον πολιτικό γάμο και θα εκφράζεται στη γλώσσα του λαού, τη δημοτική» (Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών 1980).

⁴⁴ Στο ιστορικό αρχείο της Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας δεν υπάρχει καμία προκήρυξη της ΟΓΕ, στην οποία να κεντριοποιείται το ζήτημα της αλλαγής του οικογενειακού δικαίου.

αποσπασμάτων από μια προκήρυξη της ΣΕΓΕΣ, εκτός από τις τρεις πρώτες παραγράφους του, όπου η ΟΓΕ πληροφορεί τις αναγνώστριες για τις συνθήκες δημιουργίας και τις δράσεις της ΣΕΓΕΣ⁴⁵. Στο δημοσίευμα αυτό διαφαίνεται μια επιλογή της ΟΓΕ να περιορίσει τη δράση για την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου στη συμμετοχή της στη ΣΕΓΕΣ και στην αναπαραγωγή των κοινών θέσεων των οργανώσεων που συμμετέχουν στη ΣΕΓΕΣ, έτσι όπως προκύπτουν οι θέσεις αυτές, από τον, μεταξύ των οργανώσεων, συντονισμό. Εξάλλου, τη διαπίστωση αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι, σε καμία από τις προκηρύξεις της ΟΓΕ, τις οποίες συναντήσαμε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας, δεν υπάρχουν αναφορές στις θέσεις της οργάνωσης για το οικογενειακό δίκαιο. Ενδεικτική της αντιμετώπισης του ζητήματος από την ΟΓΕ, είναι μια προκήρυξη της οργάνωσης, που αποτελεί πρόσκληση στο δεύτερο συνέδριο της, τον Ιούνιο του 1981. Στην προκήρυξη αυτή, στην οποία γίνεται προσπάθεια να αποτυπωθούν όλα τα προβλήματα που, σύμφωνα με την ΟΓΕ, αντιμετωπίζουν οι γυναίκες, οι αναφορές στο οικογενειακό δίκαιο είναι έμμεσες και λίγες. Συγκεκριμένα, ανάμεσα σε αναφορές στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενες γυναίκες και σε καταγγελίες στην ύπαρξη πυρηνικών όπλων και νατοϊκών βάσεων, η οργάνωση αφιερώνει τρεις σειρές στον ανεπιθύμητο θεσμό της προίκας, τον οποίο παρουσιάζει σε αντιδιαστολή με «τις ισότιμες και δημοκρατικές σχέσεις στην οικογένεια», με «μια οικογένεια δημοκρατική, σωστή» (Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας 1981). Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι η ΟΓΕ επιλέγει

⁴⁵ Διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Ένα από τα ζητήματα που απασχολούν τις γυναίκες της χώρας μας είναι η αναμόρφωση του Οικογενειακού Δικαίου. Αυτή πρέπει να γίνει σύμφωνα με το Σύνταγμα μέχρι το 1982. Μέχρι σήμερα, απ' την πλευρά της Κυβέρνησης η πορεία που ακολουθήθηκε ήταν η συγκρότηση της επιτροπής Γαζή – μιας 'κλειστής' ομάδας χωρίς εκπροσώπους των γυναικείων οργανώσεων, και παρά πέρα καμιά πληροφόρηση μέχρι πρότινος. Μάλιστα η έκθεση της επιτροπής Γαζή, που κρίθηκε ότι περιέχει θετικά στοιχεία, φημολογήθηκε ότι θα απορριφθεί εξ ολοκλήρου από την Κυβέρνηση. Ακόμη ακούστηκε ότι οι τροποποιήσεις στο Οικογενειακό Δίκαιο θα περάσουν από το θερινό τμήμα της Βουλής (πράγμα ανεπίτρεπτο για ένα τόσο σοβαρότατο θέμα όπως είναι η αλλαγή Δικαίου) καθώς και ότι θα περάσουν τμηματικά και όχι στο σύνολό τους οι θεσμικές αυτές τροποποιήσεις. Όλα αυτά τα γεγονότα καθώς και η θέληση των γυναικών να έχουν λόγο για τα ζητήματα που τις αφορούν, οδήγησαν και στο συντονισμό της δράσης των γυναικείων οργανώσεων μέσω της 'Συντονιστικής Επιτροπής Εκπροσώπων γυναικείων σωματείων για το Οικογενειακό Δίκαιο και τη Στράτευση'. Μέχρι σήμερα ο συντονισμός αυτός περιέλαβε συσκέψεις για τον καθορισμό των κοινών θέσεων, ανακοινώσεις στον Τύπο, παράσταση στον υπουργό Δικαιοσύνης κ. Σταμάτη, και τέλος της έκδοση ενός πολύπτυχου που ενημερώνει τις γυναίκες για τις θέσεις της Συντονιστικής Επιτροπής» (Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας 1979: 18).

να πραγματευτεί το ζήτημα με κάποιες αόριστες διατυπώσεις και περιορίζει τις θέσεις της, σε μια γενική και αόριστη επίκληση της «δημοκρατικής» και «σωστής» οικογένειας.

Μία από τις πρώτες – όπως φαίνεται από το περιεχόμενο – ενέργειες της ΣΕΓΕΣ⁴⁶ ήταν η σύνταξη και δημοσίευση δελτίου τύπου καταγγελτικού, ονομαστικά προς τον υπουργό Δικαιοσύνης Γ. Σταμάτη. Συγκεκριμένα, καταγγέλλει την επιλογή της κυβέρνησης να επιχειρήσει προσθήκη άρθρου σχετικά με τη σύσταση νομοπαρασκευαστικής επιτροπής, απαρτιζόμενης από δικαστικούς, ανώτερους υπάλληλους του υπουργείου Δικαιοσύνης και δικηγόρους, με σκοπό την αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, στο νομοσχέδιο «Περί ειρηνοδικείων και άλλων τινών διατάξεων», σε μια από τις νυκτερινές συνεδριάσεις του τμήματος διακοπών της Βουλής. Η υπονόμηση του ζητήματος, θεωρεί η ΣΕΓΕΣ, καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι πρόθεση της κυβέρνησης είναι να συζητηθεί το τελικό σχέδιο νόμου της επιτροπής στη Βουλή με τη μορφή του Κώδικα, διαδικασία που αποκλείει τη συζήτηση «κατ' άρθρο». Το δελτίο τύπου κλείνει με την εκτίμηση της ΣΕΓΕΣ και τη διατύπωση συγκεκριμένων αιτημάτων σε ό,τι αφορά τη διαδικασία αναθεώρησης του οικογενειακού δικαίου. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Επειδή έχουμε όλους τους λόγους να πιστεύουμε ότι τελικά οι απόψεις της ΣΕΓΕΣ, καρπός μακροχρόνιας και επίπονης μελέτης, θα αγνοηθούν και επειδή τα πράγματα δείχνουν ότι τελικά θα προταθεί νομοθεσία που δεν απέχει πολύ από την ισχύουσα αναχρονιστική ζητάμε τη συμμετοχή των Γυναικείων Οργανώσεων στη Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή, με τους νομικούς τους Εκπροσώπους και η συζήτηση να γίνει κατ' άρθρο και όχι στο σύνολό του με τη μορφή Κώδικα» (ΣΕΓΕΣ χ.χ.έ. α). Το δελτίο τύπου ακολούθησε η έκδοση προκήρυξης της ΣΕΓΕΣ, με τίτλο «για την πλήρη και ουσιαστική αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, για την ισοτιμία στην οικογένεια και τη ζωή», η οποία έπεται της ολοκλήρωσης της έκθεσης Γαζή. Στην προκήρυξη αυτή, παρουσιάζεται συνοπτικά το πνεύμα των διατάξεων του οικογενειακού δικαίου, οι οποίες καταργούν στην πράξη τη συνταγματική ισότητα των φύλων · αποτιμάται η έκθεση Γαζή «ως ένα θετικό βήμα προς την κατεύθυνση για τη βελτίωση της θέσης

⁴⁶ Στο συγκεκριμένο δελτίο τύπου ως μέλη της ΣΕΓΕΣ υπογράφουν: Δημοκρατική Ένωση Νέων Γυναικών, Ένωση Ελληνίδων Νομικών, Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, Κίνηση Γυναίκα στην Αντίσταση, Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας, Προοδευτική Ένωση Μητέρων Ελλάδας, Σύλλογος Ελληνίδας Νοικοκυράς, Σύλλογος Γραμματέων Ελλάδας, Συντονιστική Επιτροπή Εργαζόμενων Γυναικών (Σ.Ε.Γ.Ε.Σ. χ.χ.έ. α).

της γυναίκας στον τόπο μας» · επαναφέρονται τα αιτήματα που είχαν τεθεί και στο δελτίο τύπου · οι γυναίκες καλούνται σε αγώνα και διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους με κεντρικό σύνθημα «Εμείς ξέρουμε πως οι άνθρωποι – άντρες και γυναίκες – γεννιούνται από τη μάνα μονάχα άνθρωποι, με επιθυμίες, ανάγκες, όνειρα» και τέλος παρουσιάζονται οι προτάσεις για νομοθετικές αλλαγές της επιτροπής Γαζή⁴⁷ (ΣΕΓΕΣ χ.χ.έ. β).

Ωστόσο, εντός της ΣΕΓΕΣ, γρήγορα εκφράστηκαν και διαφωνίες. Χαρακτηριστικά είναι τα δημοσιεύματα του Τύπου σχετικά με τη ρήξη που δημιουργήθηκε ανάμεσα στην ΕΓΕ και τις άλλες οργανώσεις και σωματεία που συμμετείχαν στην επιτροπή, μετά την παράδοση στον υπουργό Δικαιοσύνης της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ του νομοσχεδίου, που είχε συγκροτήσει η ειδική νομοπαρασκευαστική επιτροπή με πρόεδρο τον Μάνεση. Έτσι, από την εφημερίδα *Καθημερινή*, πληροφορούμαστε ότι σε συνέντευξη τύπου, που οργανώθηκε από τη ΣΕΓΕΣ στις 12 Νοεμβρίου του 1982, οι εκπρόσωποι των έντεκα από τις δώδεκα οργανώσεις και σωματεία που την απάρτιζαν ζήτησαν «να κατατεθεί στη Βουλή το σχέδιο νόμου, όπως έχει στο σύνολό του, χωρίς καμιά τροποποίηση ή περικοπή, να μη χωρισθεί και αντιμετωπισθεί μεμονωμένα, με ιδιαίτερο νομοθέτημα, οποιοδήποτε από τα επιμέρους θέματα του Οικογενειακού Δικαίου και ειδικότερα το θέμα του διαζυγίου, να γίνει, έστω και καθυστερημένα, η ενημέρωση της κοινής γνώμης, υπεύθυνα και συστηματικά, μέσα στο πνεύμα της ισοτιμίας των δύο φύλων, από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και με τη συνεργασία των γυναικείων οργανώσεων» (*Καθημερινή* 13 Νοεμβρίου 1982: 2). Με

⁴⁷ Το άρθρο 1387 του Αστικού κώδικα «Ο ανήρ αρχηγός του οίκου [...]» αντικαθίσταται με την παράγραφο «κατά την διάρκεια του γάμου καθένας από τους συζύγους μπορεί να κάνει συναλλαγές με τρίτους, που σχετίζονται με τις τρέχουσες ανάγκες της οικογένειας. Οι συναλλαγές αυτές υποχρεώνουν και τον άλλο σύζυγο», το άρθρο 1398 «ο ανήρ φέρει τα βάρη του οίκου» επαναδιατυπώνεται ως εξής: «Οι σύζυγοι έχουν υποχρέωση να συνεισφέρουν από κοινού στις ανάγκες της οικογένειας. Η συνεισφορά αυτή γίνεται με τα εισοδήματα από την εργασία τους και από άλλους πόρους, που έχουν. Συνεισφορά στις ανάγκες της οικογένειας αποτελεί και η δουλειά μέσα στο σπίτι, από οποιονδήποτε από τους δύο συζύγους κι αν γίνεται». Το άρθρο 1500 περί πατρικής εξουσίας διαμορφώνεται ως εξής: «Η μέριμνα για το ανήλικο παιδί είναι καθήκον και δικαίωμα και των δύο συζύγων (γονική μέριμνα) και ασκείται από κοινού». Τέλος, το άρθρο 1662 περί επιτροπείας εξωγάμου που αναφέρει ότι «το ανήλικον εξώγαμον τέκνον τελεί υπό επίτροπον, η δε επιτροπεία αυτού είναι πάντοτε δοτή. Επίτροπος δύναται να διορισθεί και η μήτηρ αυτού. Επί εκουσίας ή δικαστικής αναγνώρισεως της πατρότητας δύναται ωσαύτως να διορισθεί επίτροπος και ο πατήρ», αντικαθίσταται με τη φράση «η μητέρα έχει τη γονική μέριμνα του ανήλικου εξώγαμου παιδιού της» (ΣΕΓΕΣ, χ.χ.έ. β).

τα αιτήματα αυτά, διαφώνησε η εκπρόσωπος της ΕΓΕ Β. Γεωργιά, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης τύπου. Η εκπρόσωπος της ΕΓΕ «χαρακτήρισε τη συνέντευξη ‘πρόχειρη’ γιατί ‘είναι ακόμα αδιευκρίνιστη η θέση της Κυβέρνησης και του υπουργού Δικαιοσύνης στο θέμα του διαζυγίου’» και στη συνέχεια δήλωσε ότι «η ΣΕΓΕΣ δεν έχει πλέον λόγο ύπαρξης αφού ο στόχος της να μετάσχει στη νομοπαρασκευαστική επιτροπή ισότιμα πραγματοποιήθηκε» (*Τα Νέα* 13 Νοεμβρίου 1982: 3). Μετά από τη δήλωση αυτή, οι εκπρόσωποι των υπόλοιπων σωματείων και οργανώσεων αντέδρασαν και τόνισαν: «Δεν είπαμε ότι λήγει η αποστολή μας με τη συμμετοχή στην επιτροπή, αφού μάλιστα ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου δεν έχει πραγματοποιηθεί. Υπάρχουν τεράστια θέματα και θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν και μετά την ψήφιση – αν τελικά ψηφισθεί – του νομοσχεδίου, όπως είναι η ενημέρωση της κοινής γνώμης. Σκοπός της ΣΕΓΕΣ δεν ήταν μόνο η συμμετοχή στην επιτροπή που κατάρτισε το νομοσχέδιο. Γι’ αυτό δεν υπάρχει περίπτωση διαλύσεώς της. Εκφράζεται, δε, η ευχή να ξανασκεφτεί η ΕΓΕ την απόφασή της» (*Καθημερινή* 13 Νοεμβρίου 1982: 2).

Η προβολή της διαφωνίας αυτής από τις εφημερίδες, «ανάγκασε» την ΕΓΕ να ανακαλέσει, μερικώς, τις δηλώσεις της εκπροσώπου της. Όπως πληροφορούμαστε από την *Ελευθεροτυπία*, η ΕΓΕ πραγματοποίησε μια σχετική ανακοίνωση στις 21 Νοεμβρίου του 1982, στην οποία, μεταξύ άλλων, διαβάζουμε: «Δεν αποδίδουνε την πραγματικότητα τα διάφορα δημοσιεύματα που τελευταία βλέπουμε το φως γύρω από την αναμόρφωση του Οικογενειακού Δικαίου και τη στάση της εκπροσώπου της Ένωσης Γυναικών Ελλάδας κατά την πρόσφατη συνέντευξη Τύπου της Συντονιστικής Επιτροπής των Εκπροσώπων Γυναικείων Σωματείων. Διότι η εκπρόσωπός μας ρητά και κατηγορηματικά εξέφρασε την απόφαση της ΕΓΕ να αγωνιστεί για ένα αναμορφωμένο και εκσυγχρονισμένο Οικογενειακό Δίκαιο με την αναφορά ότι παρακολουθεί από κοντά το όλο θέμα και θ’ αντιδράσει ανάλογα με την εξέλιξή του. Αυτή και μόνο η απάντηση δείχνει τις προθέσεις της ΕΓΕ. Σχετικά δε με την επιφύλαξη της εκπροσώπου μας ότι η ΣΕΓΕΣ μετά τη συμμετοχή μελών της στη Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή Αναμόρφωσης του Οικογενειακού Δικαίου έχει εκπληρώσει την αποστολή της πολύ απέχει από την έννοια που της δίνουν τα δημοσιεύματα των διαφόρων εφημερίδων που γίνονται με σκοπό τον αποπροσανατολισμό των γυναικών. Απόδειξη των αγωνιστικών προθέσεων της ΕΓΕ είναι η παρουσία της εκπροσώπου της στην πρεσ κόνφερανς καίτοι η απόφαση για

την πραγματοποίησή της ήταν πρόωρη και είχε παρθεί χωρίς τη συμμετοχή της» (Ελευθεροτυπία 22 Νοεμβρίου 1982: 13).

Μία άλλη αρκετά δραστήρια συλλογικότητα σε σχέση με το ζήτημα ήταν η Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, η οποία απαρτιζόταν από την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, την Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών, την Ομάδα Γυναικών Νομικής Σχολής, την Ομάδα Γυναικών Φιλοσοφικής Σχολής, την Ομάδα Φοιτητριών Ιατρικής Σχολής, την Ομάδα Βιολογικού και την Ομάδα Πρωτοβουλίας Γυναικών ΟΤΕ (Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού δικαίου χ.χ.έ. α). Το προπαγανδιστικό υλικό της Επιτροπής Αγώνα φαίνεται να είναι πιο μαχητικό και προκλητικό από αυτό της ΣΕΓΕΣ. Την αίσθηση αυτή δημιουργούν δύο ομάδες προκηρύξεων της Επιτροπής Αγώνα, η μία από τις οποίες καλεί σε δράση, με κορύφωση μια διαδήλωση στις 7 Μαρτίου 1980 και η άλλη καλεί σε κλιμάκωση του αγώνα με νέα διαδήλωση στις 6 Οκτωβρίου του 1980. Την πρώτη ομάδα αποτελούν τρεις προκηρύξεις: μία ενημερωτική – αναλυτική, όπου παρουσιάζονται τα τέσσερα πιο ενδεικτικά της γυναικείας υποταγής και καταπίεσης άρθρα του Αστικού Κώδικα που αφορούν στο οικογενειακό δίκαιο⁴⁸ · περιγράφεται με αρκετά γλαφυρό τρόπο η θέση της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, έτσι όπως ορίζεται από το νομοθέτη⁴⁹ · επικρίνεται η κυβέρνηση για την κωλυσιεργία σχετικά με την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου · σχολιάζεται η πρόταση της επιτροπής Γαζή⁵⁰ και τελικά διατυπώνονται συγκεκριμένα αιτήματα⁵¹ και καλούνται

⁴⁸ Πρόκειται για τα άρθρα 1387, 1389, 1388, 1500 και 1662, στα οποία ορίζεται ότι ο άνδρας είναι αρχηγός της οικογένειας, ότι η γυναίκα έχει τη διεύθυνση του οίκου χωρίς όμως να αμφισβητεί την εξουσία του άνδρα, ότι ο πατέρας έχει την απόλυτη πατρική εξουσία και ότι η μητέρα δεν έχει φυσικό δικαίω την επιτροπεία του εξώγαμου παιδιού της (Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου χ.χ.έ. α).

⁴⁹ Ενδεικτικά: «Οι νόμοι μας αντιμετωπίζουν σαν παντοτινά ανήλικες. Παντρευόμαστε, χάνουμε το επίθετο, την υπηκοότητα και την ιθαγένειά μας, και περνάμε από την πατρική εξουσία στην κηδεμονία του άντρα μας. Ο νόμος του δίνει το δικαίωμα να μας απαγορεύσει να εργαστούμε, να μας ελέγχει στις καθημερινές μας συναλλαγές, ακόμα και να ελέγχει την αλληλογραφία μας, εφόσον απειλείται 'η τιμή και η ηθική της οικογένειας'. Και στερεί από μας, που φέρνουμε τα παιδιά στον κόσμο, που τα φροντίζουμε και τα ανασταίνουμε, κάθε δικαίωμα ν' αποφασίζουμε γι' αυτά» (Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου χ.χ.έ. α).

⁵⁰ Χαρακτηριστικά γράφεται ότι «καταργεί μόνο τις πιο χτυπητές ανισότητες στο Οικογενειακό Δίκαιο» (Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου χ.χ.έ. α).

οι γυναίκες σε παναθηναϊκή συγκέντρωση γυναικών, για να καταγγείλουν την κωλυσιεργία της κυβέρνησης και να απαιτήσουν ουσιαστική αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου και την κατάργηση όλων των διακρίσεων σε βάρος τους (Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου χ.χ.έ. α). Η δεύτερη προκήρυξη, αποτελεί μια κωδικοποίηση με παραδείγματα των απαγορεύσεων που υφίστανται οι γυναίκες, και χρησιμοποιεί το δεύτερο ενικό, καλώντας στο τέλος στη συγκέντρωση στις 7 Μάρτη (Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου χ.χ.έ. β). Η τρίτη προκήρυξη, αποτελεί μια συγκεκριμένη αναλυτική πρόταση αντικατάστασης των διατάξεων και άρθρων του οικογενειακού δικαίου, και μοιραζόταν τη μέρα της διαδήλωσης, όπως φανερώνει και η ημερομηνία στο τέλος της προκήρυξης. Συγκεκριμένα, αφού παρατίθενται κάποια άρθρα έτσι όπως ίσχυαν μέχρι τότε, αντίστοιχα παρατίθενται και οι προτάσεις αναπροσαρμογής τους, οι οποίες είναι: νόμιμη ηλικία γάμου το 18^ο έτος, καθιέρωση πολιτικού γάμου, νομική κατοχύρωση της κοινής απόφασης των συζύγων σε όλα τα θέματα, να κρατά η γυναίκα το επώνυμό της και μετά το γάμο, να καταργηθεί το άρθρο 1398 του Αστικού Κώδικα, που ορίζει ότι η φροντίδα του σπιτιού είναι υποχρέωση της γυναίκας, να καθιερωθεί η κοινή υποχρέωση των συζύγων, ανάλογα με τις δυνάμεις του καθενός για όλες τις οικονομικές και πρακτικές ανάγκες της οικογένειας, να καταργηθεί ο θεσμός της προίκας, να θεσμοθετηθεί η γονική μέριμνα, να καταργηθεί το άρθρο 921 του Αστικού Κώδικα, σύμφωνα με το οποίο «εάν δι' αξιοποιούν πράξεως ή κατόπιν απειλών ή απατηλών υποχρεώσεων ή καταχρήσεως της σχέσεως εξαρτήσεως προσεβλήθη η τιμή γυναικός διά σαρκικής μετ' αυτής συνάφειας, η προς αυτήν οφειλομένην αποζημίωσις συνίσταται εις την καταβολήν αναλόγου χρηματικού ποσού προς αποκατάστασίν της» (Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου 1980α).

⁵¹ Τα αιτήματα διαρθρώνονται ως εξής: «Δεν δεχόμαστε πια τον άντρα – αφέντη και την πατριαρχική μορφή οικογένειας, δεν δεχόμαστε πια το διαχωρισμό ανάμεσα στα 'βάρη του γάμου' για τον άντρα και τη 'διεύθυνση του οίκου' για μόνο δική μας και αποκλειστική μας υποχρέωση, δεν δεχόμαστε πια το παζάρι της προίκας, δεν δεχόμαστε πια να μας αφαιρεί ο νόμος κάθε δικαίωμα στα παιδιά που γεννάμε, απαιτούμε από το νόμο να μας αντιμετωπίσει σαν ισότιμα μέλη στην οικογένεια και την κοινωνία, απαιτούμε να αντικατασταθεί η 'πατρική εξουσία' με την 'γονική μέριμνα', όπου γυναίκα και άντρας θα έχουν ίσα δικαιώματα να αποφασίζουν για τα σημαντικά προβλήματα που αφορούν τα παιδιά, απαιτούμε να καταργηθούν οι εξευτελιστικές διακρίσεις και διατάξεις που αφορούν την άγαμη μητέρα και απαιτούμε ίσα δικαιώματα για τα εξώγαμα» (Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου χ.χ.έ. α).

Η διοργάνωση αυτής της διαδήλωσης, αποτελεί ταυτόχρονα και την πρώτη στην Ελλάδα δημόσια εκδήλωση για τη Διεθνή Ημέρα της Γυναίκας (Μιχοπούλου 1995 - 1996: 54). Η αποτίμησή της από τις ίδιες τις φεμινιστικές οργανώσεις και ομάδες που έλαβαν μέρος, υπήρξε θετική⁵², ενώ, σύμφωνα με μια άποψη, η εκδήλωση αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο και στη δημιουργία μιας νέας επιτροπής, της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα Γυναικών (Μιχοπούλου 1995 - 1996: 54). Η επιτροπή αυτή, αποτελεί μια διεύρυνση της επιτροπής, που με πρωτοβουλία της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών και της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών είχε δημιουργηθεί, με κεντρικό επίδικο την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου (Μιχοπούλου 1996: 54). Στη νέα επιτροπή συμμετείχε και η συντακτική ομάδα του φεμινιστικού περιοδικού *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα* (Μιχοπούλου 1995 - 1996: 54). Η αναφορά στη συμμετοχή αυτή, είναι ιδιαίτερα σημαντική, τουλάχιστον για δύο εμφανείς λόγους. Ο πρώτος, αφορά στο γεγονός ότι το περιοδικό αυτό αποτελεί το πρώτο θεωρητικό φεμινιστικό έντυπο στην Ελλάδα (Μιχοπούλου 1995 - 1996: 30). Το περιοδικό αριθμεί συνολικά πέντε τεύχη, τα οποία κυκλοφόρησαν την περίοδο 1979 - 1981 (Μιχοπούλου 1995 - 1996: 41). Στα πέντε αυτά τεύχη, θίγονται ζητήματα, αναλύονται κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, εκφράζονται προβληματισμοί, σχετικά με την ιστορία του φεμινισμού και των γυναικών⁵³, την

⁵² Μια περιγραφή της εκδήλωσης διαβάζουμε στο φεμινιστικό περιοδικό Σφίγγα 1: «[...] Βροχή καταρακτώδης - βρεγμένα ρούχα και μαλλιά - κέφι και όρεξη - συγκέντρωση που μπορούσε να μεταμορφωθεί σε γιορτή - γυναίκες που για πρώτη φορά βρισκόμασταν "μαζικά" και φωνάζαμε για "τη γυναίκα", για μας... [...] μεσ' από μια γενναιότητα που μας κάνει και μας τις ίδιες να απορούμε, ξεστομίσαμε τις πικρές μας αλήθειες έτσι και όπως το μπορέσαμε και μας υποδέχτηκε ο τύπος με σχόλια "ευμενή", δίνοντας χάρη ακόμα και στα πιο ακραία συνθήματά μας όπως: "Γυναίκα δίχως άντρα ψάρι χωρίς ποδήλατο" [...]» (παρατίθεται στο Μιχοπούλου 1995 - 1996: 70).

⁵³ Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού δημοσιεύονται τρία σχετικά άρθρα. Ένα ανυπόγραφο με τίτλο «Παλιά γυναικεία περιοδικά. Εφημερίς των Κυριών», ένα της Α. Ψαρρά με τίτλο «Από την ιστορία του γυναικείου κινήματος. Μια στιγμιαία συνάντηση φεμινισμού και σοσιαλισμού: Η Hubertine Auclet στο Συνέδριο της Μασσαλίας (1879)» και ένα άρθρο της Ε. Αβδελά με τίτλο «Αλεξάνδρα Κολλοντάι: Ποιους στόχους έβαλα και τι κατάφερα στη ζωή μου (Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα 1979α: 1). Το δεύτερο τεύχος περιλαμβάνει τρία ιστορικά άρθρα: «Παλιά γυναικεία περιοδικά. Γυναικεία περιοδικά του 19^{ου} αιώνα» της Α. Ψαρρά, «Από την ιστορία της γυναικείας αμφισβήτησης. Γύναι, ποιήσον ημίν...Κυρία, έμπνευσον ημίν: ένα γυναικείο κείμενο του 1871» της Α. Ψαρρά και «Γραπτά γυναικών. Πίσω από τις τζελοτζιές: η αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μαρτινέγκου» των Ε. Αβδελά και Γ. Παπαγεωργίου (Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα 1979β: 1). Στο τρίτο τεύχος δημοσιεύτηκε το άρθρο της Α. Ψαρρά «Αμα η όρνιθα αρχίση να λαλή ως πετεινός, σφάζε την αμέσως.

κοινωνική κατασκευή του φύλου και τη φεμινιστική θεωρία σε ζητήματα ισότητας και διαφοράς⁵⁴, το γυναικείο σώμα – με πιο ενδεικτικό το αφιέρωμα του πρώτου τεύχους στις αμβλώσεις (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1979δ: 23 – 55) –, κ.ά.. Η αναφορά σε θεσμούς και κόμματα και η κριτική στις γυναικείες οργανώσεις απασχολούν επίσης κάποιες σελίδες του περιοδικού, χωρίς ωστόσο να κεντριοκοποιούνται⁵⁵.

Ο δεύτερος λόγος, για τον οποίο είναι σημαντική η αναφορά στο περιοδικό Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα*, αποτελεί το γεγονός ότι η συντακτική ομάδα του περιοδικού εισχώρησε στη Συντονιστική Επιτροπή Αγώνα Γυναικών και υπήρξε

Η διαμάχη Ροΐδη – γραφουσών» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1979γ: 1). Στο τέταρτο τεύχος δημοσιεύεται το άρθρο της Μ. Κονδύλη «Tortulla de Ruggiero: De mulierum passionibus» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1980α: 1). Στο πέμπτο τεύχος δημοσιεύεται το άρθρο «Το κυνήγι των μαγισσών (16^{ος} – 17^{ος} αιώνας)» της Ε. Αβδελά (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1981: 1).

⁵⁴ Στο πρώτο τεύχος υπάρχει ανυπόγραφο άρθρο με τίτλο «Γυναικεία πανουργία ή αλληλεγγύη; Ένας μύθος» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1979α: 1). Στο δεύτερο τεύχος δημοσιεύεται επίσης ανυπόγραφο κείμενο με τίτλο «Περί διαφοράς» και ένα άρθρο της Μ. Κονδύλη με τίτλο «Η μητριαρχία, ένας ανδρικός μύθος» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1979β: 1). Στο τρίτο τεύχος δημοσιεύεται άρθρο των συντακτριών του περιοδικού με τίτλο «Η ισότητα της διαφορά ή κάνε ότι σου λέω, μην κάνεις ό,τι κάνω» και αναδημοσιεύεται μεταφρασμένο το άρθρο της Collette Guillaumin «Ζήτημα διαφοράς» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1979γ: 1). Στο τέταρτο τεύχος δημοσιεύονται το άρθρο της Geneviene Fraisse «Οι φλύαρες» και το κείμενο της Lea Melandri «Για μια ανάλυση της διαφοράς» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1980α: 1). Στο πέμπτο τεύχος δεσπόζει το αφιέρωμα «Γυναικείες σπουδές και επιστήμη (τρεις απόψεις)», που αποτελείται από τρία κείμενα: «Ποιος ξέρει να υπολογίσει τις συνέπειες των ιδεών;» της Rosi Braidotti, «Γυναικείες σπουδές και οι παγίδες της ενσωμάτωσης» της Gisela Bock και «Διατύπωση ενός επιστημονικού Παραδείγματος γυναικείου γένους» της Anna Bravo. Ακολουθούν τέσσερα ακόμα κείμενα σχετικά με το φεμινιστικό λόγο: «Υπάρχει κόσμος της γυναίκας; Μερικές σκέψεις γύρω από τον αγώνα για το σώμα μας» της Iris Marion Young, «Κανείς δε γεννιέται γυναίκα» της Monique Wittig, «Ελευθερία αναπαραγωγής: πέρα από το δικαίωμα των γυναικών να διαλέγουν» της Rosalind Pollack Petchesky και «Πως η σχέση μητέρας/ κόρης επηρεάζει το θέμα της απελευθέρωσης των γυναικών» της Manuela Fraire (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1981: 1).

⁵⁵ Στο πρώτο τεύχος δημοσιεύεται άρθρο της Α. Ψαρρά με τίτλο «Θηλυκό μυαλό στα προβλήματα του δήμου: Γυναίκες και δημοτικές εκλογές» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1979α: 1). Στο δεύτερο τεύχος περιλαμβάνεται το άρθρο της Μ. Παπαγιαννάκη «Ισονομία: μια ψευδαίσθηση» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1979β: 1). Σε όλα τα τεύχη του περιοδικού απλώνονται σπερματικές κριτικές για τις γυναικείες οργανώσεις που είχαν άμεση σχέση με τα πολιτικά κόμματα, ενώ στο τέταρτο και πέμπτο τεύχος γίνεται συχνά αναφορά στην επιτροπή αγώνα τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη μορφή της.

φορέας μιας αντίληψης, η οποία δεν αναγνώριζε το οικογενειακό δίκαιο ως εκείνο το επίδικο, στο οποίο θα εξαντλούταν η ενιαία δράση των ομάδων που απάρτιζαν την επιτροπή. Το γεγονός, μάλιστα, ότι η επιτροπή τελικά εγκατέλειψε το αρχικό σχέδιό της να επικεντρώσει τις δραστηριότητές της στην αλλαγή του οικογενειακού δικαίου και να διευρύνει τη δράση της και σε άλλα ζητήματα, εξέλιξη που αποτυπώθηκε και στην απόφασή της να προετοιμάσει μια εκδήλωση για τον Σεπτέμβριο του 1980, με εισηγήσεις που θα αφορούσαν στην οικογένεια, τη μητρότητα, τη σεξουαλικότητα, τη βία, τους βιασμούς, καθώς και το ζήτημα της αυτονομίας του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα⁵⁶, αποτελεί δείκτη της επιρροής που είχε, στο εσωτερικό της επιτροπής, η αντίληψη για την αποκεντροποίηση του οικογενειακού δικαίου (Μιχοπούλου 1995 – 1996: 54). Το γεγονός ότι η εξέλιξη αυτή ταυτίζεται χρονικά με τη συμμετοχή της συντακτικής ομάδας του περιοδικού στην επιτροπή, δημιουργεί την αίσθηση ότι, για την αλλαγή κατεύθυνσης της επιτροπής, μερίδιο ευθύνης φέρει και η *Σκούπα*.

Χαρακτηριστικό της αντίληψης της συντακτικής ομάδας είναι το δεύτερο και τελευταίο άρθρο⁵⁷ που δημοσιεύεται στο περιοδικό για το ζήτημα της αλλαγής του

⁵⁶ Υπέρ του υπό διαμόρφωση αυτόνομου γυναικείου κινήματος τάχθηκε η συντακτική επιτροπή της *Σκούπας* από τις πρώτες σελίδες του πρώτου τεύχους του περιοδικού. «Μέσα λοιπόν σε μια κατάσταση ασφυκτική, όπου οι γυναίκες σιωπούν και κάποιοι άλλοι αναλαμβάνουν να μιλήσουν εκ μέρους τους, αποφασίσαμε να εκφράσουμε μια επιθυμία, αλλά και μια ανάγκη. Να απευθυνθούμε δηλ. στις γυναίκες προτείνοντας μια σειρά θεμάτων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν ερεθίσματα. Να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις που ίσως βοηθήσουν σε ένα νέο τρόπο προσέγγισης των προβλημάτων που μας αφορούν και στον κλονισμό των νομοτελειών που μας κρατούν υποχείριά τους» (*Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα* 1979ε: 4) γράφουν οι συντάκτριες του περιοδικού στο σημείωμα με το οποίο «άνοιγαν» το πρώτο τεύχος.

⁵⁷ Έχει προηγηθεί, στο δεύτερο τεύχος, ένα άρθρο της Μαρίας Παπαγιαννάκη με τίτλο «Ισονομία: Μια ψευδαίσθηση». Στο άρθρο αυτό, η συγγραφέας παραθέτει τα άρθρα 1387 και 1389 του Αστικού Κώδικα, χαρακτηρίζοντας το δεύτερο «πανηγυρική ανακήρυξη ‘της βασίλισσας του σπιτιού’» (Παπαγιαννάκη 1979: 94). Στη συνέχεια, παραθέτει ερμηνείες των άρθρων από τον τρίτο τόμο του νομικού λεξικού του Γ. Κώνστρα. Ενδεικτικά, σύμφωνα με το λεξικό, το άρθρο 1389 «παρέχει εξουσίαν εις την σύζυγον να εκπροσωπεί την θέλησιν του ανδρός, τόσον ως προς τα ένδον του οίκου, δηλαδή την εσωτερικήν τούτου διεύθυνσιν, όσον και ως προς τα έξω αυτού, δηλαδή την σύναψιν δικαιοπραξιών μετά τρίτων διά τας τρεχούσας ανάγκας του οίκου [...] περιεχόμενον της τοιαύτης εξουσίας είναι το εξής: προς αντιμέτωπισιν των οικιακών αναγκών έχει την διεύθυνσιν του οίκου, δυναμένη και να συμβάλληται μετά τρίτων κατά την σύναψιν των απαραίτητων δικαιοπραξιών. Το δικαίωμα όμως τούτο της γυναικός δύναται ο σύζυγος να απαγορεύσει αφ’ ου όμως γνωστοποίησιν την απαγόρευσιν ταύτην εις τους τρίτους» (Παπαγιαννάκη 1979: 94). Μετά από αυτή την παράθεση, την

οικογενειακού δικαίου. Στο τέταρτο τεύχος του περιοδικού, η συντακτική ομάδα αφιερώνει τρεις σελίδες για το ζήτημα, με τίτλο «Με αφορμή τη ‘διαμάχη’ για το οικογενειακό δίκαιο» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1980β: 48 - 50). Διαβάζουμε, λοιπόν, στο συγκεκριμένο άρθρο την άποψη της συντακτικής ομάδας απέναντι στην αντίληψη που αντιμετώπιζε το οικογενειακό δίκαιο ως μια αιχμή, γύρω από την οποία θα μπορούσε να αναπτυχθεί στην Ελλάδα ένα γυναικείο κίνημα: «[...] έβλεπαν στο Οικογενειακό Δίκαιο το πλατύ αίτημα που αφορά όλες τις γυναίκες, που έχει άμεσο διεκδικητικό αντίκρισμα κ.λπ.. Μια δοτή έτσι αφορμή θα γινόταν ο άξονας της γυναικείας κινητοποίησης. Και μόνο η αφετηρία αυτής της αφορμής – ο χώρος της νομοθεσίας – αλλά και το γεγονός ότι δεν είναι παρά αφορμή που όρισε όμως την κατεύθυνση ενός προβληματισμού περιγράφουν την αδυναμία της πρότασης και τα όρια της επαναστατικότητάς της. Γιατί το θέμα, όπως τέθηκε, περιέχει όπως είπαμε τη σκοπιά αντιμετώπισής του και η όποια προσπάθεια διεύρυνσής του είναι πολύ δύσκολο να αγνοήσει τον αρχικό προσδιορισμό. Τα παραπάνω γίνονται ίσως περισσότερο σαφή αν ξεφεύγοντας από τα νομοθετικά πλαίσια φθάσουμε σ’ αυτό που θ’ αποτελούσε τον διευρυμένο χώρο προβληματισμού: την οικογένεια την ίδια, τις σχέσεις των μελών της μεταξύ τους και τις δυνατότητες συλλογικής παρέμβασης των γυναικών [...]» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1980β: 50).

Παρόλη τη δυναμική που η Συντονιστική Επιτροπή Αγώνα Γυναικών φάνηκε να αποκτά, με τη συμμετοχή σε αυτή περισσότερων από δεκαπέντε αυτόνομων ομάδων,

οποία αφήνει ασχολίαστη, η συγγραφέας εκφράζει την άποψή της για τους λόγους για τους οποίους επιχειρείται ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου: «Επειδή πάντως μειοψηφικές απόψεις ‘αρμοδίων’ από την εποχή που συντασσόταν ο Αστικός Κώδικας (δημοσιεύτηκε και ισχύει από τις 15 Μαρτίου 1940) είχαν θεωρήσει διατάξεις σαν αυτή του άρθρου 1389 αναχρονιστικές και επειδή οι υπέρ του εκσυγχρονισμού ‘αρμόδιοι’ έγιναν περισσότεροι τώρα πια εν όψει της εισόδου μας στην Κοινή Αγορά [...], στους κόλπους της οποίας η νομική διατύπωση των τερατωδών ‘αληθειών’ έχει απαλυνθεί σημαντικά γιατί το γυναικείο κίνημα έχει κάνει πολύ αισθητή την παρουσία του, άρχισε και εδώ μια διαδικασία εκσυγχρονισμού του Οικογενειακού Δικαίου» (Παπαγιαννάκη 1979: 95). Αντιλαμβανόμαστε ότι και σε αυτό το άρθρο – και με την ειρωνική αναφορά λίγο πιο κάτω στο πρότυπο της δημοκρατικής οικογένειας που εγγυάται ο εκσυγχρονισμός, έτσι όπως τα Μ.Μ.Ε. το προβάλλουν (Παπαγιαννάκη 1979: 96) γίνεται σαφές σε όλους τους τόνους ότι η διαδικασία αλλαγής του οικογενειακού δικαίου στην Ελλάδα αποτελεί περισσότερο κυβερνητική επιλογή στο πλαίσιο της εναρμόνισης της χώρας με τις άλλες χώρες της «Κοινής Αγοράς» και λιγότερο ζήτημα διεκδίκησης του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα, μια εκτίμηση που τονίζεται και με τη γενική αναφορά στο ρόλο του γυναικείου κινήματος στις άλλες χώρες σε ό,τι αφορά το ζήτημα του εκσυγχρονισμού του Οικογενειακού Δικαίου.

(Μιχοπούλου 1995 – 1996: 54) και τη χάραξη φιλόδοξου σχεδιασμού, που συμπυκνωνόταν στην προετοιμασία της εκδήλωσης για το Σεπτέμβριο του 1980, δεν κατόρθωσε να συγκροτήσει τον πόλο του αυτόνομου γυναικείου κινήματος. Η αδυναμία υπερκέρασης και σύνθεσης των ιδεολογικών διαφορών των γυναικών που την απάρτιζαν⁵⁸, καθώς και ο περαιτέρω ιδεολογικός και πολιτικός διχασμός που προέκυψε κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της εκδήλωσης, οδήγησαν τελικά στη διάλυση της Συντονιστικής Επιτροπής (Μιχοπούλου 1995 – 1996: 58). Ωστόσο, με πρωτοβουλία κάποιων γυναικών από τον πυρήνα της Συντονιστικής Επιτροπής, πραγματοποιήθηκαν κάποιες ακόμα δράσεις (Μιχοπούλου 1995 – 1996: 58).

Στο πλαίσιο αυτών των δράσεων, εντάσσεται η δεύτερη ομάδα προκηρύξεων, η οποία αποτελείται από δύο προκηρύξεις, από τις οποίες, η μία αποτελεί ανατύπωση της δεύτερης προκήρυξης της πρώτης ομάδας, καλώντας όμως σε διαδήλωση στις 6 Οκτώβρη (Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου 1980 β). Η δεύτερη, όμως, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς – εκτός από το κάλεσμα στην διαδήλωση – περιλαμβάνει στοιχεία μιας περισσότερο συνολικής άποψης της Επιτροπής Αγώνα για τη «γυναικεία απελευθέρωση». Έτσι, αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Ο αγώνας μας για νομική ισοτιμία μέσα στην οικογένεια, για την ανατροπή της πατριαρχικής δομής της οικογένειας, εντάσσεται στο συνολικό αγώνα για την γυναικεία απελευθέρωση. Η αλλαγή του οικογενειακού δικαίου που σήμερα απαιτούμε και η νομική ισοτιμία γενικότερα, δεν αποτελεί τον τελικό στόχο ή έστω το βασικό μας στόχο. Ξέρουμε πολύ καλά ότι οι αλλαγές στους νόμους δεν είναι πανάκεια όταν μια ιδεολογία για αιώνες διαποτίσει θεσμούς και ανθρώπους. Και μεις αγωνιζόμαστε για την ανατροπή αυτής της ανδροκρατικής ιδεολογίας, για μια

⁵⁸ Ήδη από την ίδρυσή της, γίνονται αισθητά τα πρώτα σημάδια «κρίσης». Διαβάζουμε, στο τέταρτο τεύχος της Σκούπας, σχετικά με το ζήτημα: «[...] και κάτι τέτοιο συνέβη στο συντονιστικό. Σ' αυτό συναντήθηκαν δύο διαφορετικά προβλήματα. Από τη μια μεριά, η αγωνία για το αδιέξοδο που ήταν δυνατό να δημιουργήσουν ενδεχόμενες διαφωνίες σε επιμέρους θέματα και ο κίνδυνος διάλυσης. Από την άλλη, η προσπάθεια επιβολής κάποιων προκαθορισμένων απόψεων και μεθόδων πάλης που είχε σαν αποτέλεσμα – αλλά και στόχο – την αναίρεση του αυθόρμητου και απρόβλεπτου που μπορούσε ίσως να εκδηλωθεί στην επιτροπή. [...] Η αυτονομία, δηλαδή, είναι κάτι που γίνεται αποδεκτό χωρίς συζήτηση. Στην πράξη όμως αποδεικνύεται ότι τα βασικότερα προβλήματα πηγάζουν από τις διαφορετικές αντιλήψεις γύρω από το θέμα αυτό. Γιατί, για παράδειγμα, η συμμετοχή των γυναικών στο συντονιστικό μέσα από τις επιλογές ή τις ιεραρχήσεις πολιτικών φορέων ορίζει τα πλαίσια του προβληματισμού και της διαθεσιμότητάς τους, μέσα από παγιευμένες δυνατότητες [...]» (Σκούπα, *Για το γυναικείο ζήτημα* 1980γ: 87).

κοινωνία νέα» (Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου χ.χ.έ. γ).

Η αναφορά σε αυτές τις δύο προσπάθειες διεκδίκησης της αλλαγής του οικογενειακού δικαίου δεν είναι τυχαία. Πρόκειται ουσιαστικά για τη συμπύκνωση και την ομαδοποίηση της ιδεολογικής και πολιτικής λειτουργίας των γυναικείων οργανώσεων σε δύο διακριτές συλλογικότητες. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι η κάθε γυναικεία οργάνωση ή το κάθε γυναικείο σωματείο που συμμετείχε είτε στη μία είτε στην άλλη πλατφόρμα δεν προπαγάνδιζε τις θέσεις που είχε για το ζήτημα, χωρίς τις αναγκαστικές εκπτώσεις, στις οποίες έπρεπε να υποκύψει το περιεχόμενο της κάθε διακριτής άποψης, μέσα σε ένα πλαίσιο και μια διαδικασία σύνθεσης απόψεων, που προϋποθέτει μια συνεργασία ή μια συμμαχία.

Εντύπωση όμως προκαλεί το γεγονός ότι αυτόν τον γενικό κανόνα δεν ακολουθεί η Ένωση Γυναικών Ελλάδας. Στο περιοδικό της *ανοιχτό παράθυρο*, δεν υπάρχουν συχνές αναφορές στο αίτημα του γυναικείου κινήματος για αλλαγή του οικογενειακού δικαίου, αλλά και αυτές που υπάρχουν δεν αποτελούν μια ολοκληρωμένη πρόταση, όπως κανείς θα περίμενε · αντίθετα, τα σχετικά δημοσιεύματα χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα και μερικότητα. Μία πρώτη παρατήρηση είναι το γεγονός ότι από τα 19 τεύχη του περιοδικού που έχουν εκδοθεί πριν από την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου, πριν δηλαδή από το Γενάρη του 1983, μόνο σε τρία τεύχη γίνεται σχετική αναφορά. Έτσι, στο τρίτο τεύχος του περιοδικού αφιερώνονται δύο σελίδες στην επεξήγηση των άρθρων εκείνων του Αστικού Κώδικα, που αφορούν στην πατρική εξουσία και στην παρουσίαση των αλλαγών που η έκθεση Γαζή είχε επεξεργαστεί σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα, όπως η θεσμοθέτηση της γονικής μέριμνας και η κατάργηση του συγγενικού συμβουλίου (Λαΐου – Αντωνίου 1979: 5 – 6). Η επόμενη αναφορά στο ζήτημα γίνεται στο έκτο τεύχος του περιοδικού, στην τρίτη σελίδα του οποίου παρατίθενται οι προτάσεις της ΣΕΓΕΣ σχετικά με την έκβαση της αλλαγής του οικογενειακού δικαίου μετά την κοινοποίηση της έκθεσης Γαζή⁵⁹ (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1979: 3). Η τρίτη αναφορά στο οικογενειακό δίκαιο γίνεται στο έβδομο τεύχος του περιοδικού, όπου δειγματοληπτικά αναφέρονται οι αδικίες και οι απαγορεύσεις, τις οποίες το

⁵⁹ Πρόκειται για τα γνωστά από το υλικό της ΣΕΓΕΣ αιτήματα: «να ληφθεί σοβαρά υπ' όψη η γνώμη των γυναικείων φορέων, να μην περάσει η τροποποίηση του οικογενειακού στο τμήμα διακοπών της Βουλής, να περάσουν οι θεσμικές τροποποιήσεις στο σύνολό τους και όχι τμηματικά» (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1979: 3).

ισχύον οικογενειακό δίκαιο επιβάλλει στη γυναίκα, ενώ σχολιάζεται και ο τρόπος συγκρότησης και λειτουργίας της επιτροπής Γαζή, ο οποίος, σύμφωνα με το συγκεκριμένο δημοσίευμα, είναι ενδεικτικός του τρόπου με τον οποίο η κυβέρνηση αντιμετωπίζει την αλλαγή⁶⁰ (Αντωνίου – Λαΐου 1980: 8).

Οι παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν στην υπόθεση ότι αποτελεί πρωταρχική επιλογή της ΕΓΕ η νομιμοποίηση άλλων θεμάτων που αφορούν τις γυναίκες έναντι της αλλαγής του οικογενειακού δικαίου, καθώς η θεματολογία του περιοδικού παραμένει πλούσια και στοχευμένη σε διάφορα άλλα θέματα όπως π.χ., ζητήματα οικογενειακού προγραμματισμού, αντισύλληψης, εργασιακής εκμετάλλευσης της γυναίκας, κοινωνικής πολιτικής κ.ά.. Ο προβληματισμός για το ρόλο της ΕΓΕ γίνεται πιο έντονος, αν ξεφυλλίσει κανείς τα τεύχη του περιοδικού μετά την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου, οπότε ο λόγος και η διάθεση της οργάνωσης απέναντι στο ζήτημα – όπως θα σχολιάσουμε παρακάτω – αλλάζει ριζικά.

Γ. 3. Η ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΓΑΜΟΥ

«Από τη στιγμή αυτή, που ενωθήκατε με την ελεύθερη συναίνεσή σας σε γάμο, οφείλετε αμοιβαία ο ένας στον άλλο, αγάπη, πίστη, και σεβασμό για όλη σας τη ζωή. Ο γάμος, που σας ενώνει, σας επιβάλλει την ταύτιση των τυχών σας και την κοινή αντιμετώπιση, σε βάση ισότητας όλων των ζητημάτων που θα προκύπτουν από τη συμβίωσή σας σαν συζύγων και, γενικότερα, όλων των δυσκολιών της ζωής. Από κοινού θα πρέπει επίσης να συμβάλλετε, ο καθένας ανάλογα με τις δυνάμεις του, στα βάρη που συνεπάγονται η έγγαμη συμβίωση και η συντήρηση και προαγωγή της οικογένειας, που θα δημιουργήσετε. Κοινό είναι, τέλος, και το καθήκον και δικαίωμα και των δυο σας, να μεριμνάτε για την ανατροφή και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών

⁶⁰ «Βέβαια έγινε από το 1976 μια κλειστή επιτροπή που ασχολήθηκε με την τροποποίηση του Οικογενειακού Δικαίου, χωρίς όμως να έχουν κληθεί από την αρχή να συμμετάσχουν σε αυτήν Γυναικείες Οργανώσεις, δηλαδή λαϊκοί φορείς. Τονίζω μ' αυτό ότι ενώ για αρκετό χρόνο υπήρχε η διαδικασία της προετοιμασίας ενός νόμου για ένα τόσο σοβαρό θέμα, με ιδιαίτερη πολιτική σημασία, δεν είχε προηγηθεί από τα αρμόδια Υπουργεία η απαραίτητη ζύμωση στο επίπεδο του λαού. Στο επίπεδο των μαζικών φορέων και ιδιαίτερα των γυναικείων σωματείων που βρίσκονται από τους σκοπούς τους στο Κέντρο του προβλήματος της αλλαγής. Φαίνεται ότι η Κυβέρνηση θεωρεί το θέμα της προσαρμογής του Α.Κ. σαν ένα θέμα στενά νομοτεχνικό» (Αντωνίου – Λαΐου 1980: 8).

σας, ώστε να γίνουν χρήσιμοι και χρηστοί πολίτες και ελεύθερες προσωπικότητες» (παρατίθεται στο Σταθάς 1982: 249 – 250).

Πρόκειται για το κείμενο που διαβάζεται προς όλα τα ζευγάρια, που τέλεσαν πολιτικό γάμο, στο τέλος της τελετής, από το δήμαρχο ή τον πρόεδρο της κοινότητας ή τον αναπληρωτή του, έτσι όπως ορίζεται στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 6 (Σταθάς 1982: 249) του προεδρικού διατάγματος υπ' αριθμ. 391 (Σταθάς 1982: 245). Με δεδομένο ότι ο πολιτικός γάμος θεσπίστηκε το 1981⁶¹, δύο χρόνια δηλαδή νωρίτερα από την προσαρμογή του οικογενειακού δικαίου στην ισότητα των φύλων, εντύπωση προκαλεί η συνέπεια του κειμένου απέναντι στις βασικές αρχές της ισότητας των φύλων μέσα στην οικογένεια, έτσι όπως και νομικά κατοχυρώνονται με την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου. Έτσι, η θέσπιση του πολιτικού γάμου λειτουργεί ως προθάλαμος της αλλαγής του οικογενειακού δικαίου, καθώς στην τελετή συμπεριλαμβάνεται η δέσμευση των συζύγων να αποφασίζουν από κοινού για τα ζητήματα που προκύπτουν από την έγγαμη συμβίωση, να φέρουν από κοινού τα βάρη που συνεπάγεται ο γάμος και η δημιουργία της οικογένειας και να ασκούν από κοινού τη γονική μέριμνα. Με άλλα λόγια, ο πολιτικός γάμος δεν αναγνωρίζει ότι ο άνδρας είναι ο αρχηγός του οίκου, δεν αναγνωρίζει ότι ο άνδρας φέρει κατ' αποκλειστικότητα τα βάρη του γάμου και αμφισβητεί την έννοια της πατρικής εξουσίας.

Θα μπορούσαμε να διαγνώσουμε πίσω από το τελετουργικό του πολιτικού γάμου μια ιδεολογική λειτουργία, η οποία αφορά στην όσο το δυνατό πιο πλατιά ιδεολογική νομιμοποίηση των επικείμενων αλλαγών στο οικογενειακό δίκαιο. Πράγματι, αν ο πολιτικός γάμος είχε υποχρεωτικό για όλους χαρακτήρα, θα υπηρετούσε πολλαπλά την υπό διαμόρφωση κυρίαρχη ιδεολογία. Καταρχήν, ως νομική πράξη, θα δήλωνε σε συμβολικό επίπεδο την ηγεμονία του κράτους έναντι της εκκλησίας και θα αμφισβητούσε έμπρακτα όψεις της αποκλειστικής άσκησης εξουσίας σε διάφορους θεσμούς από την εκκλησία. Επίσης, η υποχρεωτική συμμετοχή στη συγκεκριμένη τελετή θα δημιουργούσε τους όρους για την ιδεολογική έγκληση του υποκειμένου σε ζητήματα που αφορούν την εσωτερική ζωή της οικογένειας, από τη σκοπιά της ισότητας των φύλων.

⁶¹ Για την ακρίβεια, έγινε νόμος του κράτους αμέσως μετά τη δημοσίευσή του στο πρώτο τεύχος του φύλλου με τον αριθμό 46 της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, στις 7 Απριλίου του 1982 (ΦΕΚ 46/Α/7 – 4 – 1982: 381 – 383).

Η επιλογή, όμως, της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ να οπισθοχωρήσει από την αρχική της θέση για υποχρεωτικό πολιτικό γάμο και προαιρετικό θρησκευτικό, σε μια προσπάθεια να αποφύγει μια ολομέτωπη σύγκρουση με την εκκλησία (μια σύγκρουση που θα μπορούσε να λάβει επικίνδυνη για την κυβέρνηση έκβαση, καθώς οι σχέσεις της κυβέρνησης με την εκκλησία είχαν ήδη διαρρηχθεί λόγω της έκφρασης από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ της διάθεσής του για την αξιοποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας προς όφελος των εργαζομένων στην εκκλησία και των πιο φτωχών αγροτικών στρωμάτων (Σακελλαρόπουλος 2001: 219)), και να ακολουθήσει τη μέση λύση για παράλληλη και ισοδύναμη θέσπιση του πολιτικού γάμου πλάι στο θρησκευτικό (Βαρίκα 1992: 77), λειτούργησε ως τροχοπέδη στον ιδεολογικό ρόλο που θα μπορούσε να έχει ο υποχρεωτικός πολιτικός γάμος. Εξάλλου, την εκτίμηση αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι, δύο χρόνια μετά τη θέσπιση του προαιρετικού πολιτικού γάμου, μόνο το 10% των γάμων στην Αθήνα γίνονταν στο δημαρχείο (Βαρίκα 1992: 77).

Γ. 4. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ

Πριν από την οριστική ψήφιση του νόμου για την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου είχαν ήδη γίνει από την πλευρά της κυβέρνησης τη ΝΔ κάποιες προσπάθειες για την προσαρμογή των άρθρων του Αστικού Κώδικα, που αφορούσαν στο οικογενειακό δίκαιο, στη συνταγματική αρχή της ισότητας των δύο φύλων. Συγκεκριμένα, το Δεκέμβριο του 1975, για πρώτη φορά, με την απόφαση του υπουργού Δικαιοσύνης 196926/1976 συγκροτήθηκε ειδική Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή με επικεφαλής τον ομότιμο καθηγητή του πανεπιστημίου Αθηνών Ανδρέα Γαζή (Παπαγεωργίου 2004: 325, Ένωση Γυναικών Ελλάδα 1984: 24). Το προσχέδιο που η επιτροπή αυτή επεξεργάζεται – όπως η ίδια αναφέρει – «περιορίζεται μόνον εις την αντιμετώπιση της ισονομίας ανδρών και γυναικών» (Παπαγεωργίου 2004: 325). Το σχέδιο νόμου αρκέστηκε στην κατάργηση ή αναδιατύπωση κάποιων συγκεκριμένων άρθρων του Αστικού Κώδικα, που αφορούσαν στις πιο κραυγαλέες περιπτώσεις ανισότητας των δύο φύλων. Έτσι, ο άνδρας παύει να είναι ο αρχηγός του οίκου και πλέον οι σύζυγοι «αποφασίζουν από κοινού περί παντός ό,τι αφορά τον συζυγικόν βίον» (Σπηλιοτοπούλου 1979: 15). Επίσης, ο άνδρας παύει να φέρει τα «βάρη του γάμου» και αντί της αποκλειστικής επιβάρυνσης του άνδρα με τα έξοδα

της συντήρησης της οικογένειας προβλέπεται η συνεισφορά και των δύο συζύγων ανάλογα με τα οικονομικά μέσα και τις δυνάμεις που ο καθένας μπορεί να διαθέσει, ενώ αντιμετωπίζεται πλέον ως συνεισφορά και η οικιακή εργασία. Ο θεσμός της προίκας καταργείται και στη θέση του – από την άποψη της ευνοϊκής φορολογίας που απολαμβάνει – προτείνεται η υποχρέωση των γονέων σε «παροχές προς τα τέκνα», ενώ η κατάργηση αυτή συνοδεύεται και από την υποχρέωση επιστροφής των παλιών προικιών (Κουμάντος 1982: 38, 40). Η πατρική εξουσία καταργείται και αντί αυτής προβλέπεται η γονική μέριμνα, η οποία, κατά τη διάρκεια του γάμου, ασκείται από κοινού και από τους δύο γονείς, σε περίπτωση διαζυγίου από αυτόν που κατά το δικαστήριο θεωρείται ο πιο κατάλληλος ανεξάρτητα από το φύλο του και σε περίπτωση θανάτου διατηρείται από αυτόν που επιζεί (Σπηλιοτοπούλου 1979: 16). Ακόμα, καταργείται η ρύθμιση σύμφωνα με την οποία η κατοικία της γυναίκας είναι η κατοικία του συζύγου της, και αντικαθίσταται με ρύθμιση που προβλέπει ότι κάθε σύζυγος έχει τη νόμιμη κατοικία του εκεί που πραγματικά ζει (Κουμάντος 1982: 31). Σχετικά με την ηλικία γάμου, ως ελάχιστο όριο συνεχίζει να θεωρείται το 18^ο έτος για τους άνδρες, αλλά για τις γυναίκες αλλάζει, και από το 14^ο έτος, θεωρείται πλέον ως κατώτατο όριο ηλικίας γάμου το 16^ο έτος (Κουμάντος 1982: 32). Σε ό,τι αφορά το επώνυμο των συζύγων, ο κάθε σύζυγος εξακολουθεί να έχει και μετά το γάμο το επώνυμο που είχε και πριν (Κουμάντος 1982: 34), ενώ το επώνυμο των παιδιών μπορεί να είναι το επώνυμο είτε του ενός είτε του άλλου συζύγου είτε το άθροισμα των δύο, κάτι όμως το οποίο πρέπει να έχει συμφωνηθεί μεταξύ τους · σε διαφορετική περίπτωση τα παιδιά παίρνουν το επώνυμο του πατέρα (Κουμάντος 1982: 37).

Το σχετικό σχέδιο νόμου, μαζί με την εισήγηση του προέδρου της επιτροπής και τα πρακτικά των συζητήσεών της, δημοσιεύτηκε από το υπουργείο Δικαιοσύνης σε ιδιαίτερο τόμο στο τέλος του 1979 (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1984: 24). Επειδή όμως, μέσα από άρθρα που δημοσιεύτηκαν στο νομικό τύπο και μέσα από έγγραφα που απευθύνθηκαν προς το υπουργείο Δικαιοσύνης, διατυπώθηκαν διαφωνίες και παρατηρήσεις σχετικά με τις αλλαγές, η κυβέρνηση προχώρησε στη σύσταση δεύτερης ειδικής νομοπαρασκευαστικής επιτροπής για την αναθεώρηση του σχεδίου της επιτροπής Γαζή. Έτσι, με υπουργική απόφαση, συγκροτήθηκε αναθεωρητική επιτροπή με επικεφαλής τον ομότιμο καθηγητή του πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιο Μιχαηλίδη – Νουάρο, η οποία στις 15 Μαΐου 1981 υπέβαλε προς ψήφιση στη Βουλή νέο σχέδιο νόμου. Όμως και αυτή τη φορά η ψήφιση ματαιώθηκε (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1984: 25).

Η επιτροπή αυτή διαφοροποιήθηκε σε πολλά σημεία από την προηγούμενη. Τα πιο προφανή αφορούν στην κατοικία, την ηλικία γάμου, το ζήτημα του επωνύμου, την προίκα και τη γονική μέριμνα μετά από το διαζύγιο. Συγκεκριμένα, αναδιατυπώνει το άρθρο, σύμφωνα με το οποίο η γυναίκα υποχρεώνεται να έχει ως νόμιμη κατοικία της την κατοικία του συζύγου της, αλλά επιμένει στην ύπαρξη υποχρεωτικής κοινής κατοικίας, προβλέποντας απλά και κάποιες εξαιρέσεις (Κουμάντος 1982: 31). Προβλέπει προσδιορισμό κατώτατου ορίου ηλικίας γάμου κοινό για άντρες και γυναίκες το 18^ο έτος (Κουμάντος 1982: 32). Σχετικά με το ζήτημα του επωνύμου, προτείνει να διαλέγουν οι σύζυγοι πριν από το γάμο, ποιο θα είναι το οικογενειακό τους επώνυμο, αν δηλαδή θα προτιμήσουν να χρησιμοποιούν το επώνυμο του ενός από τους δύο συζύγους ή το άθροισμα των επωνύμων, ενώ στην περίπτωση του συζύγου, του οποίου το προσωπικό επώνυμο δεν επιλέγεται για οικογενειακό, προτείνεται να μπορεί να διατηρεί και το δικό του πέρα από το οικογενειακό. Σε περίπτωση που δεν υπάρχει η πρόβλεψη των συζύγων για επιλογή του οικογενειακού επωνύμου πριν το γάμο, ως οικογενειακό επώνυμο θεωρείται αυτόματα το επώνυμο του άνδρα (Κουμάντος 1982: 33 – 34). Σε ό,τι αφορά την προίκα, η επιτροπή αυτή δεν αρκείται μόνο στην κατάργησή της, έτσι όπως την είχε προτείνει η προηγούμενη επιτροπή, αλλά προχωρεί και στην ουσιαστική απαγόρευσή της, καθώς θεωρεί κάθε παροχή προς τον άντρα «επί σκοπώ προικός» ως άκυρη, με την επιπλέον ρήτρα ότι αν αυτή η παροχή γίνεται από τρίτο μετατρέπεται αυτόματα ως παροχή προς τη γυναίκα (Κουμάντος 1982: 39). Σε ό,τι αφορά τη γονική μέριμνα μετά από διαζύγιο, η επιτροπή εισάγει ρύθμιση, η οποία δίνει τη δυνατότητα στο δικαστήριο να αναθέσει περιουσιακές αρμοδιότητες της γονικής μέριμνας σε τρίτο πρόσωπο, στερώντας τις και από τους δύο γονείς (Κουμάντος 1982: 41 – 42).

Γ. 5. Η ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΜΑΝΕΣΗ: Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ

Τις δύο προηγούμενες απόπειρες ακολούθησε η σύσταση νέας νομοπαρασκευαστικής επιτροπής, η οποία και κατέστρωσε το σχέδιο νόμου, το οποίο τελικά και η Βουλή ψήφισε. Με το άρθρο 1 του νόμου 1237/1982, όπως αναφέρεται στην εισηγητική έκθεση προς τη Βουλή από τον υπουργό Δικαιοσύνης Γ. Α. Μαγκάκη, συγκροτήθηκε «Ειδική Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή για τη σύνταξη σχεδίου νόμου που περιλαμβάνει: α) τις αναγκαίες τροποποιήσεις του Αστικού

Κώδικα και του Εισαγωγικού του νόμου, του Εμπορικού νόμου, του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας και του Ποινικού Κώδικα για την εφαρμογή της αρχής του άρθρου 4 παρ. 2 του συντάγματος περί της ισότητας των Ελλήνων και των Ελληνίδων και β) τις αναγκαίες τροποποιήσεις του Αστικού Κώδικα για τον εκσυγχρονισμό του Οικογενειακού Δικαίου» (Μαγκάκης 1982: 1). Η επιτροπή απαρτίζεται από δεκαπέντε μέλη, εκ των οποίων τα επτά είναι γυναίκες δικηγόροι, από τις οποίες ξεχωρίζουν, λόγω των ιδιοτήτων τους, η Χρυσάνθη Λαΐου – Αντωνίου, που είναι η Ειδική Σύμβουλος του Πρωθυπουργού για τα γυναικεία θέματα, καθώς και οι Βιλελμίνη Γεωργιά, Αλεξάνδρα Δεμερούκα – Χρονά, Γιούλα Κιλάφη – Οικονομίδου και Καίτη Παπαρρήγα – Κωσταβάρα που συμμετέχουν στην επιτροπή με την ιδιότητα των εκπροσώπων της ΣΕΓΕΣ (Επιτροπή 1982: 3)⁶².

Τόσο στην εισηγητική έκθεση του υπουργού Δικαιοσύνης προς τη Βουλή όσο και στην εισηγητική έκθεση της επιτροπής προς τον υπουργό Δικαιοσύνης, τονίζεται ότι στην κατάρτιση του νομοσχεδίου λήφθηκαν υπόψη «τόσο οι σύγχρονες κοινωνικές εξελίξεις, ανάγκες και αντιλήψεις, όπως έχουν διαμορφωθεί στη χώρα μας, όσο και οι νεότερες αντιλήψεις που επικρατούν στη διεθνή επιστήμη και στις ξένες νομοθεσίες» (Μαγκάκης 1982: 1, Επιτροπή 1982: 4), ενώ ο υπουργός Δικαιοσύνης προσθέτει επίσης «χωρίς να παραγνωρίζεται η παράδοση σαν ένας από τους κύριους προσδιοριστικούς παράγοντες της ελληνικής κοινωνικής συνείδησης» (Μαγκάκης 1982: 1). Η προσθήκη αυτή του υπουργού Δικαιοσύνης δημιουργεί την εντύπωση ότι γίνεται μια προσπάθεια σύνθεσης και συγκερασμού δύο διαφορετικών κόσμων: από τη μια πλευρά, των νέων αντιλήψεων για την οικογένεια, οι οποίες διαμορφώθηκαν και διαμορφώνονται ως το ιδεολογικό συνακόλουθο που συνοδεύει τις υλικές αλλαγές στη θέση της γυναίκας, και από την άλλη πλευρά, των μέχρι τότε ισχυουσών αντιλήψεων για την οικογένεια – δηλαδή της παράδοσης –, οι οποίες δεν είναι δυνατό με έναν εργαστηριακό και βολонταριστικό τρόπο – επειδή έτσι το θέλει ο νομοθέτης – να μεταλλαχθούν εν μία νυκτί. Περισσότερο σαφής γίνεται αυτή η αντίφαση με την επιμονή του υπουργού από τη μια να χαρακτηρίζει το νομοσχέδιο ως «απελευθερωτικό» και «σοβαρό βήμα κοινωνικής απελευθέρωσης», και από την άλλη να διατυπώνει αμυντικά επιχειρήματα, που ως ένα βαθμό ακυρώνουν εκ των

⁶² Οι άλλες δύο γυναίκες που συμμετείχαν στην επιτροπή είναι η Αλίκη Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου και η Ειρήνη Δορκοφίκη (Επιτροπή 1982: 3).

πραγμάτων την «απελευθερωτική» λειτουργία του νομοσχεδίου⁶³. Εξάλλου, το «άγχος» αυτό της Κυβέρνησης γίνεται περισσότερο ευκρινές ακριβώς στην καταληκτική παράγραφο της εισηγητικής έκθεσης, η οποία αποτελεί ευχή του υπουργού: «Με την πεποίθηση ότι η ελληνική κοινωνία είναι από καιρό έτοιμη να δεχθεί τις προτεινόμενες νέες ρυθμίσεις, έχουμε την τιμή να υποβάλουμε το νομοσχέδιο αυτό στην κρίση της εθνικής Αντιπροσωπείας και να παρακαλέσουμε να το κυρώσει με την ψήφο της» (Μαγκάκης 1982: 2), με την οποία προσπαθεί να προκαταλάβει την εξέλιξη της συζήτησης στη Βουλή αντιμετωπίζοντας την ελληνική κοινωνία «σαν έτοιμη από καιρό, σαν θαρραλέα».

Στην εισηγητική έκθεση της επιτροπής δύο κυρίως σημεία έλκουν την προσοχή μας. Το πρώτο αφορά στο σχολιασμό από την πλευρά της επιτροπής των σχετικών με τον εκσυγχρονισμό διατάξεων του Συντάγματος. Αναφέρονται οι διατάξεις του άρθρου 4 και του άρθρου 116, που είναι σχετικές με την επιταγή της ισότητας και τον τρόπο εφαρμογής της, από τις οποίες ξεχωρίζει, σύμφωνα με την επιτροπή, η βούληση του συντακτικού νομοθέτη να αναλάβει ο ίδιος την ευθύνη για την επιβολή της ισονομίας και να μην την αναθέσει στον κοινό νομοθέτη. Η επιλογή αυτή, σε συνδυασμό με τον καθορισμό από το συντακτικό νομοθέτη αποκλειστικής προθεσμίας επιβολής στη νομοθεσία της ισονομίας των δύο φύλων με λήξη την 31^η Δεκεμβρίου 1982, χαρακτηρίζεται από την επιτροπή ως μια επιλογή που «εκφράζει με τον πιο σαφή και πανηγυρικό τρόπο τη βούλησή του να επενεργήσει ο ίδιος ως κινητήριος μοχλός για την πραγμάτωση της ισονομίας μεταξύ ανδρών και γυναικών χωρίς παλινδρομήσεις και καθυστερήσεις» (Επιτροπή 1982: 4). Σύμφωνα δηλαδή με την άποψη της εισηγητικής επιτροπής, τα επτά χρόνια κατά τη διάρκεια των οποίων το φεμινιστικό κίνημα ανέμενε και διεκδικούσε την αλλαγή, καθώς και οι δύο προηγούμενες αποτυχημένες προσπάθειες κατάστρωσης σχετικού σχεδίου νόμου, αποτελούν μια διαδικασία στην οποία πουθενά δεν παρουσιάζονται «παλινδρομήσεις και καθυστερήσεις».

Το δεύτερο σημείο στην εισηγητική έκθεση της επιτροπής, το οποίο θέλουμε να σχολιάσουμε, είναι η παρουσίαση του σκεπτικού με το οποίο γίνεται η προσπάθεια εκσυγχρονισμού του οικογενειακού δικαίου. Έτσι, ως πρώτο επιχείρημα που

⁶³ Χαρακτηριστικά γράφει ο υπουργός στην εισηγητική του έκθεση: «[...] το προτεινόμενο νομοσχέδιο με τις καινοτόμες ρυθμίσεις του, όχι μόνο δεν απομακρύνεται από την παράδοση, αλλ' αντίστροφα την πραγματώνει μέσα στην τωρινή κοινωνική πραγματικότητα και την ενισχύει στη συνέχισή της στους νέους καιρούς» (Μαγκάκης 1982: 1).

συνοδεύει την αναπροσαρμογή μίας από τις βασικές διατάξεις του οικογενειακού δικαίου, δηλαδή την αντικατάσταση της αρχής της κυριαρχίας του άνδρα με την αρχή της αμοιβαιότητας και της συντροφικότητας, επιστρατεύει η επιτροπή την ενίσχυση της ενότητας της οικογένειας, «αφού η οικογένεια στηρίζεται πλέον στη συνεργασία, την αμοιβαία κατανόηση και αγάπη, την ηθική και υλική συμπαράσταση και τον αμοιβαίο σεβασμό της προσωπικότητας, και δημιουργείται το κατάλληλο περιβάλλον για την ομαλή σωματική και ψυχική ανάπτυξη των παιδιών» (Επιτροπή 1982: 4).

Καταρχήν, παρατηρούμε, ότι η οικογένεια αντιμετωπίζεται ως ένας τόπος όπου οι νομικοί κανόνες έχουν τον πρώτο λόγο και είναι αυτοί που καθορίζουν – και όχι αυτοί που αποτυπώνουν –, την εσωτερική της ζωή. Με άλλα λόγια, - όπως υπονοείται και από τη χρήση της λέξης «πλέον» στην περιγραφή της «νέας οικογένειας» -, σύμφωνα με την επιτροπή, όσο υπήρχε νομικά κατοχυρωμένη η αρχή της κυριαρχίας του άνδρα, η οικογένεια δεν στηριζόταν «στη συνεργασία, στην αμοιβαία κατανόηση και αγάπη, την ηθική και υλική συμπαράσταση και τον αμοιβαίο σεβασμό της προσωπικότητας», συνθήκες που μπορούν να περιγράψουν μόνο υφιστάμενα στοιχεία της εσωτερικής ζωής της οικογένειας. Αρκεί λοιπόν, σύμφωνα με την επιτροπή, μόνο η νομική απαλοιφή του αρνητικού «δεν» με τη νομική αντικατάσταση της αρχής της ανδρικής κυριαρχίας από την αρχή της αμοιβαιότητας και της συντροφικότητας, για να αλλάξει αυτόματα και να αποκτήσει νέα χαρακτηριστικά η εσωτερική ζωή της οικογένειας.

Ακόμα, - σε μια δεύτερη ανάγνωση – αντιλαμβανόμαστε ότι η κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού του οικογενειακού δικαίου, σε καμία περίπτωση δεν επηρεάζει αρνητικά την ενότητα της οικογένειας · αντίθετα, όπως ρητά δηλώνεται, λειτουργεί προς την ενίσχυσή της. Δεν θα μπορούσαμε βέβαια να περιοριστούμε μόνο στο σχολιασμό γενικά της επίκλησης στην ενότητα, δηλαδή της ένταξης σε ένα συγκεκριμένο υποσύνολο αδιατάραχτο, όπου δεν έχουν θέση οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις, στο όνομα μιας κοινής ταυτότητας και ενός κοινού φαντασιακού συμφέροντος. Άλλωστε, μια τέτοια επίκληση, ούτως ή άλλως, πραγματώνεται εντός όλων των ιδεολογικών μηχανισμών του καπιταλιστικού κράτους, σε μια προσπάθεια απόκρυψης των υλικών και ιδεολογικών συγκρούσεων είτε ταξικών είτε έμφυλων κ.ά., που ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής ενέχει. Δε θα μπορούσαμε όμως, πίσω από την επίκληση στην ενότητα, να μην διαγνώσουμε και μια αποκρυπτική λειτουργία στον λόγο που η επιτροπή χρησιμοποιεί. Γιατί, αν και πουθενά στην εισηγητική της έκθεση δεν κάνει λόγο στην αδιατάραχτη συνέχεια της παράδοσης, με

τον τρόπο με τον οποίο ο υπουργός την επικαλείται στη δική του εισηγητική έκθεση, η έμφαση που δίνει ακριβώς σε αυτή την ενίσχυση της ενότητας της οικογένειας, σε καμία περίπτωση δεν προδιαθέτει για μια ενδεχόμενη ρήξη με το παρελθόν, που μπορεί να συντελεστεί και να αποτυπωθεί μέσα από το νομοσχέδιο, αλλά αντίθετα, μάλλον προκαταλαμβάνει το γεγονός ότι και το συγκεκριμένο νομοσχέδιο λειτουργεί ως μια συνέχεια στην τομή.

Κατά τα άλλα, στα διακηρυκτικά της επιχειρήματα για τις επιμέρους καταργήσεις και αναδιατυπώσεις των διατάξεων του Αστικού Κώδικα, που αναφέρονται στο οικογενειακό δίκαιο, η επιτροπή συμπεριλαμβάνει και την προσπάθεια εναρμόνισης της νομοθεσίας όχι μόνο με το άρθρο 4 του Συντάγματος, αλλά και με το άρθρο 2, στην δεύτερη παράγραφο του οποίου αναγορεύονται ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου σε πρωταρχική υποχρέωση όλων των οργάνων της Πολιτείας, καθώς και με το άρθρο 5, στην πρώτη παράγραφο του οποίου διασφαλίζεται το δικαίωμα κάθε ανθρώπου στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του (Επιτροπή 1982: 4). Τέλος, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην επιλογή της γλώσσας συγγραφής του νομοσχεδίου, καθώς είναι η πρώτη φορά που με αποφασιστικότητα γίνεται προσπάθεια για τη χρήση της δημοτικής, παρά τις αντιδράσεις που – όπως φαίνεται και από τον τρόπο παρουσίασης αυτής της επιλογής⁶⁴ – υπάρχουν.

Στη συνέχεια της εισηγητικής της έκθεσης η επιτροπή παρουσιάζει αναλυτικά τις αλλαγές στις οποίες προχώρησε. Το νομοσχέδιο περιλαμβάνει 91 άρθρα. Το πρώτο άρθρο αφορά στις αναγκαίες μεταβολές στα άρθρα του Αστικού Κώδικα για το ιδιωτικό διεθνές δίκαιο του οικογενειακού δικαίου, ώστε να εφαρμοστεί στο γράμμα του νόμου η ισότητα των φύλων. Πρόκειται για διατάξεις που αφορούν τα ζητήματα

⁶⁴ Συγκεκριμένα, γράφει η επιτροπή: «Σχετικά με τη γλώσσα του Σχεδίου η επιτροπή προέκρινε αδιάστακτα τη χρησιμοποίηση της δημοτικής, έστω και αν πρόκειται για διατάξεις που εντάσσονται σε νομοθετήματα, όπως ο Αστικός Κώδικας, ο Εισαγωγικός του Νόμος ή ο Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας, που είναι συνταγμένα στην καθαρεύουσα. Εκτός του ότι η λύση αυτή έχει ως προηγούμενο της τον ν. 1250/1982, προτιμήθηκε από την Επιτροπή και σαν ένα μέσο για τον σταδιακό γλωσσικό εκσυγχρονισμό των Κωδίκων μας. Το επιχείρημα ότι με τον τρόπο αυτό εγκαινιάζεται μία, σχετικά μικρά, περίοδος γλωσσικής ανομοιομορφίας των θεμελιωδέστερων νομοθετημάτων του εθνικού μας βίου δεν θεωρήθηκε από την Επιτροπή αποφασιστικό, για να αποστεί από την παραπάνω λύση. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας σταδιακού γλωσσικού εκσυγχρονισμού των Κωδίκων μας μάλιστα, η Επιτροπή μεταγλώττισε στη δημοτική ακόμη και διατάξεις των οποίων δεν θίγεται το περιεχόμενο, εφόσον αυτές εντάσσονται σε ευρύτερες ενότητες, που ένα μεγάλο μέρος των διατάξεών τους μεταρρυθμίζεται» (Επιτροπή 1982: 4).

ιθαγένειας. Με το άρθρο 2 προσαρμόζεται η νομική ρύθμιση που αφορά τον τόπο κατοικίας στην ισότητα των φύλων. Ο ορισμός του 18^{ου} έτους ως έτους ενηλικίωσης, στο άρθρο 3, σχετίζεται και με τον καθορισμό του 18^{ου} έτους ως κατώτατου ορίου ηλικίας για την τέλεση γάμου και για τα δύο φύλα, όπως διατυπώνεται στο άρθρο 12 (Μαγκάκης 1982: 1). Σημαντικό είναι και ένα επιχείρημα της επιτροπής, σύμφωνα με το οποίο, με τη θέσπιση αυτής της ρύθμισης «διευκολύνεται και η ολοκλήρωση της γενικής μόρφωσης καθώς και η επαγγελματική κατάρτιση και των δύο συζύγων» (Επιτροπή 1982: 7). Από τις πιο σημαντικές μεταβολές αποτελεί η σύνταξη του άρθρου 15, σύμφωνα με το οποίο καταργείται η προίκα, καθιερώνεται το αμετάβλητο του επωνύμου των συζύγων για τις έννομες σχέσεις τους, προβλέπεται η υποχρέωση των συζύγων να συνεισφέρουν και οι δύο από κοινού για την αντιμετώπιση των αναγκών της οικογένειας και καταργείται η απόλυτη προτεραιότητα κατοχής περιουσιακών στοιχείων, που προηγούμενες διατάξεις παρείχαν στον άνδρα μετά από ενδεχόμενη λύση του γάμου. Με το άρθρο 16 διαμορφώνεται ένα νέο δίκαιο διαζυγίου, κύρια καινοτομία του οποίου αποτελεί η θέσπιση της δυνατότητας συναινετικού διαζυγίου. Στο άρθρο 17 καθιερώνεται η γονική μέριμνα που ασκείται και από τους δύο γονείς από κοινού αντί της πατρικής εξουσίας. Τα υπόλοιπα άρθρα μέχρι και το άρθρο 50 περιλαμβάνουν τροποποιήσεις και προσαρμογές σε ζητήματα που αφορούν την υιοθεσία, την επιτροπεία, το κληρονομικό δίκαιο, τον εισαγωγικό νόμο του Αστικού Κώδικα, του Εμπορικού Νόμου και του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, ενώ τα άρθρα 51 – 91 περιλαμβάνουν τις αναγκαίες εν όψει των μεταρρυθμίσεων μεταβατικές διατάξεις (Μαγκάκης 1982: 2).

Γ. 6. Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ

Στις 16 Δεκεμβρίου 1982 ξεκινά η συζήτηση στη Βουλή εν όψει της ψήφισης από το σώμα του νομοσχεδίου, το οποίο συνέταξε η επιτροπή Μάνεση. Η συζήτηση ολοκληρώνεται στις 24 Ιανουαρίου 1983, οπότε και ψηφίζεται ο νόμος. Χαρακτηριστική είναι η σύμπλευση και των τριών κομμάτων στις βασικές γραμμές του νομοσχεδίου. Για το λόγο αυτό, επειδή ακριβώς δεν διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια της συζήτησης σημαντικές διαφωνίες, θα αρκεστούμε σε ένα σύντομο σχολιασμό των εισηγητικών τοποθετήσεων των κομμάτων και την απάντηση – τοποθέτηση του υπουργού Δικαιοσύνης.

Η βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Λίλα Χριστοφορίδου, στην εναρκτήρια της συζήτησης τοποθέτησή της, δίνει το στίγμα του ιδεολογικού περιβλήματος του νέου νομοσχεδίου. Μέσα από μια διαρκή επίκληση στην ελληνική παράδοση, προσπαθεί να πείσει το σώμα της Βουλής ότι το νέο αυτό νομοσχέδιο λειτουργεί ως μέσο διασφάλισης της ελληνικής παράδοσης και επαναφοράς του Αστικού Κώδικα στις γραμμές της. Συγκεκριμένα, στην αρχή ακόμα της τοποθέτησής της, κάνει λόγο για δύο βασικές έννοιες στις οποίες στηρίζονται οι ρυθμίσεις του νομοσχεδίου «που αποτελούν το πνευματικό περιεχόμενο της παράδοσης του Ελληνισμού» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2348). Πρόκειται για «τη συνταγματικά κατοχυρωμένη υπέρ των πολιτών υποχρέωση της Πολιτείας να προστατεύει την αξία του ανθρώπου και να εξασφαλίζει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2348).

Κι ενώ από τη μια πλευρά διατείνεται ότι το νομοσχέδιο έρχεται να επισφραγίσει την αλλαγή που έχει ήδη συντελεστεί⁶⁵, υπονοώντας όμως με αυτό τον τρόπο ότι κάποτε το νομοσχέδιο – πριν την αλλαγή – ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, λίγες σειρές παρακάτω ισχυρίζεται ότι η νομοθεσία του οικογενειακού δικαίου ποτέ δεν περιέγραφε την πραγματικότητα και ότι είναι αντίθετη στην ελληνική παράδοση η οποία διασώθηκε και στην εσωτερική ζωή της οικογένειας⁶⁶. Η αντίφαση περιπλέκεται περισσότερο, όταν επιλέγει να αναφερθεί και στην παιδαγωγική λειτουργία των νόμων, υπονοώντας ότι αν το νομοσχέδιο αυτό γίνει τελικά νόμος του κράτους, θα είναι σε θέση να διαμορφώνει πρότυπα συμπεριφοράς που μέχρι τότε δεν υπήρχαν. Με άλλα λόγια, αντιμετωπίζει το νομοσχέδιο ως ένα μέσο για να αλλάξουν προς μια προοδευτική κατεύθυνση οι σχέσεις στην οικογένεια⁶⁷, δηλαδή, αντίστροφα,

⁶⁵ Χαρακτηριστικά «οι κανόνες δικαίου ρυθμίζουν ανθρώπινες σχέσεις. Και όταν αλλάζουν οι ανθρώπινες σχέσεις, αλλάζουν και οι κανόνες δικαίου γιατί εάν δεν αλλάζουν αχρηστεύονται ή δεν λειτουργούν» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2349).

⁶⁶ «Γιατί αυτό για το οποίο κατηγορήθηκε ο Αστικός Κώδικας ήταν ακριβώς ότι απομακρύνθηκε από την παράδοση, από το εθιμικό δίκαιο και ξαναρίζωσε τις ανθρώπινες σχέσεις στο Ρωμαϊκό Δίκαιο που σε πολλά είχε ξεπεραστεί. [...] Το ότι ήταν δε διαφορετικές πράγματι οι ανθρώπινες σχέσεις στο Οικογενειακό Δίκαιο αποδεικνύεται από το ότι ακόμα και σήμερα, παρά τη νομοθεσία που διαστρέβλωσε εκείνη την πραγματικότητα, η θέση της γυναίκας μέσα στο σπίτι της είναι διαφορετική. Διασώθηκε μέσα στους αιώνες η θέση που είχε παλιότερα μέσα στην οικογένεια και δεν μπόρεσε να την ανατρέψει η όποια νομοθετική ρύθμιση» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2350).

⁶⁷ «Στην πραγματικότητα, οι νόμοι, ακόμη και όταν ρυθμίζουν διαφορετικές στην πραγματικότητα σχέσεις, πριν αχρηστευθούν μπορούν να παίξουν το ρόλο του ανασταλτικού της προόδου παράγοντα

στο σημείο αυτό δείχνει να δέχεται ότι οι σχέσεις στην οικογένεια ανταποκρινόταν με ένα τρόπο στη μέχρι τότε νομοθετική τους ρύθμιση.

Σε κάθε περίπτωση, η εμμονή στην παράδοση είναι αυτή που δεσπόζει στην εναρκτήρια τοποθέτηση από την πλευρά της πλειοψηφίας στη Βουλή, κάτι που με ιδιαίτερη έμφαση γίνεται σαφές και στον τρόπο με τον οποίο επιλέγει η βουλευτής να ολοκληρώσει την ομιλία της: «Πιστεύουμε ότι οι ρυθμίσεις του σχεδίου είναι κοντά στην παράδοση και έχουν τις ρίζες τους στην παράδοση. Μόνο που η παράδοση δεν είναι ένα μουσειακό αντικείμενο. Η παράδοση πορεύεται στους αιώνες και μάλιστα κατά τους κοινωνιολόγους πορεύεται κυματοειδώς. Αυτή, λοιπόν, την παράδοση μαζί με τις σύγχρονες κοινωνικές αντιλήψεις και εξελίξεις πήραμε υπ' όψη μας και βέβαια αυτό το κάναμε για μην απομακρυνθούμε και από την άλλη παράδοση της Ελληνικής νομοθετικής σκέψης, όπως την διατυπώνει ο Πλούταρχος όταν λέει για το Σόλωνα 'ως εν τοις πράγματι τους νόμους προσαρμόζων'» (Πρακτικά Βουλής 1982: 1350).

Η βουλευτής Άννα Μπενάκη – Ψαρούδα, ως εισηγήτρια της Νέας Δημοκρατίας, δηλώνει καταρχήν ευτυχής για το γεγονός ότι τίθεται σε διαδικασία ψήφισης το νομοσχέδιο, μόνο όμως κατά το μέρος που αφορά την ισονομία (Πρακτικά Βουλής 1982: 2351). Στη συνέχεια, εκφράζει την πίστη της στη σημαντική συνεισφορά που ο ίδιος ο έμφυλος ρόλος της γυναίκας ενέχει, ισχυριζόμενη ουσιαστικά ότι αυτός καθαυτός ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας ως φορέα φροντίδας, που μεταφράζεται είτε ως προσφορά στο σύζυγο είτε ως ανατροφή των παιδιών είτε ως οικιακή απλήρωτη εργασία, αποτελεί το μοχλό πίεσης για την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου⁶⁸. Παραγνωρίζει εξίσου με – αν όχι και περισσότερο από – την προηγούμενη της ομιλήτρια το γεγονός ότι η αλλαγή του οικογενειακού δικαίου αντανακλά μια διαμορφωμένη κατάσταση, η οποία σχετίζεται με κοινωνικές διεργασίες, από τη στιγμή που η γυναίκα αποχωρίζεται τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας και εισχωρεί στο δημόσιο χώρο της παραγωγής και της εργασίας, κι έτσι

όπως αντίστροφα μπορούν ρυθμίζοντας με προοδευτικό τρόπο σχέσεις που δεν λειτουργούν τόσο προοδευτικά να δώσουν στο νόμο την παιδαγωγική του διάσταση και το περιεχόμενο που είναι η έννοια και η ουσία του νόμου, να δημιουργεί πρότυπα συμπεριφοράς (Πρακτικά Βουλής 1982: 2349).

⁶⁸ Σχολιάζει χαρακτηριστικά η βουλευτής: «Έρχεται αυτό το ίδιο το Οικογενειακό Δίκαιο να προσαρμοστεί απλώς, να ευθυγραμμιστεί με μια κατάσταση που η Ελληνίδα την κέρδισε, άλλοτε με αγώνες και πιο πολύ και κύρια, θα έλεγα, με την αθόρυβη και αφοσιωμένη προσφορά της στην οικογένεια σαν σύζυγος, σαν μητέρα, σαν νοικοκυρά, σαν εργαζόμενη» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2351).

επικαλείται και αυτή την παράδοση, με ιδιαίτερη αναφορά και στο χριστιανισμό ως αναπόσπαστο κομμάτι της⁶⁹. Κατά τα άλλα, εκφράζει τις διαφωνίες της παράταξης της, κυρίως σε ό,τι αφορά τις ρυθμίσεις που αναφέρονται στους όρους διαζυγίου και πιο συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά τη θέσπιση του αυτόματου διαζυγίου, έτσι όπως προβλέπεται από το νομοσχέδιο μετά από τέσσερα χρόνια αποδεδειγμένης διάστασης μεταξύ των συζύγων, την κατάργηση της υπαιτιότητας και τις νέες ρυθμίσεις για την είσπραξη διατροφής μετά το διαζύγιο⁷⁰. Αν και δεν τάσσεται ανοιχτά κατά της εφαρμογής του συναινετικού διαζυγίου, η εμμονή της στην άποψη ότι δεν πρέπει να ενσωματωθούν στο συγκεκριμένο νομοθέτημα οι διατάξεις που αφορούν στη ρύθμιση του διαζυγίου γενικά (Πρακτικά Βουλής 1982: 2354) και η πίστη της στην ύπαρξη της υπαιτιότητας ως προϋπόθεσης για τη λύση του γάμου⁷¹, καθώς και το γεγονός ότι επιλέγει να μην σχολιάσει σε κανένα σημείο της εισηγητικής της τοποθέτησης την ίδια τη ρύθμιση του συναινετικού διαζυγίου, δημιουργούν την αίσθηση ότι δεν συμφωνεί με τη θέσπιση του συναινετικού διαζυγίου.

Η επίκληση στην παράδοση και από τις δύο βουλευτές, και κυρίως από την Άννα Μπενάκη – Ψαρούδα, η οποία προβαίνει και σε μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση, δε μπορεί να μη μας θυμίσει τις «τρεις εντολές» του ελληνισμού που κατασκεύασε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και που αναλογούν σε τρία αντίστοιχα στάδια της ελληνικής ιστορίας: «Υπάρχει εν τη Ανατολή έθνος [...] το οποίον έχει την αδιάσειστον πεποίθησιν, ότι, καθώς εν τη αρχαιότητι εξεπλήρωσε μίαν μεγάλην

⁶⁹ «[...] πιστεύω κι εγώ, ότι η μεταφύτευση στον Αστικό Κώδικα αρχών του Ρωμαϊκού Δικαίου, που διαπλάστηκαν όχι μέσα στην Ελληνική ζωή αλλά από τους Γερμανούς νομομαθείς, αγνόησε βαθειά ριζωμένες Ελληνικές παραδόσεις, αγνόησε οικογενειακά ήθη και έθιμα που διαμορφώθηκαν με την επίδραση κυριότητα του Χριστιανισμού, παραγνώρισε και αυτούς τους αγώνες των πατέρων της Εκκλησίας για την ισότητα των φύλων. Αγνόησε ακόμη το Βυζαντινό εθιμικό δίκαιο [...]. Με την κατάργηση, λοιπόν, αυτού του αναχρονιστικού προτύπου και με την καθιέρωση της ισονομίας στο Οικογενειακό Δίκαιο αποκαθίσταται κατά κάποιο τρόπο και η ιστορική συνέχεια, εξελιγμένη και προσαρμοσμένη στα σημερινά δεδομένα» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2351).

⁷⁰ Αναφέρει σχετικά: «Η Νέα Δημοκρατία ζητάει, το άρθρο 16 του νομοσχεδίου που περιέχει τις ρυθμίσεις του διαζυγίου να μην αρχίσει να εφαρμόζεται αμέσως από την 1^η Ιανουαρίου του 1983. Ας ανασταλεί η εφαρμογή των διατάξεων για το διαζύγιο ένα χρόνο. Δεν βλάπτονται με ένα χρόνο καθυστέρηση εκείνοι οι περίφημοι αλύτρωτοι που θα ήθελαν αμέσως εδώ και τώρα να απαλλαγούν» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2354).

⁷¹ Χαρακτηριστικά λέει η βουλευτής: «[...] κάποιο ρόλο κάπου πρέπει να παίζει η υπαιτιότητα στο διαζύγιο» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2353).

ιστορική εντολή, καθώς έπειτα εσώθη από της θείας Πρόνοιας επί της Ρωμαϊκής κυριαρχίας ίνα εκπληρώση εν τω μέσω αιώνι δευτέραν μεγάλην ιστορικήν εντολήν, ούτως βραδύτερον εσώθη πάλιν από του θεού των πατέρων αυτού επί της Τουρκικής κυριαρχίας ίνα εκπλήρωση και εν τοις νεωτέροις χρόνοις τρίτην τινά ουδέν ήττον μεγάλην ιστορικήν εντολήν, ότι εν άλλαις λέξεσι προώρισται να προεδρεύση εις την αναβίωσιν της Ανατολής» (παρατίθεται στο Σκοπετέα 1988: 181). Όπως, λοιπόν, το ελληνικό έθνος υπήρχε από πάντα και διασώθηκε στους αιώνες, έτσι και η ισοτιμία μεταξύ των δύο φύλων που – αν δεν υπάρχει από πάντα – υπάρχει τουλάχιστον, όπως μας πληροφορεί η Άννα Μπενάκη – Ψαρούδα, από το βυζαντινό εθιμικό δίκαιο (Πρακτικά Βουλής 1982: 2351), διασώθηκε επίσης στους αιώνες, παρά τις αντιξοότητες που το «ξενόφερτο» δίκαιο δημιούργησε. Πρόκειται ουσιαστικά για μια απλοϊκή μεταφορά του παπαρρηγοπούλειου σχήματος περί συνέχειας του ελληνικού έθνους στο κομμάτι εκείνο της παράδοσης, που αφορά τη συλλογική γυναικεία συνείδηση και πρακτική, η οποία – όπως προκύπτει από τα λεγόμενα των δύο βουλευτών – παρουσιάζει μια συνέχεια στο χρόνο, καθώς παραμένει ίδια και ανεπηρέαστη από την ξένη «εισβολή» στο οικογενειακό δίκαιο.

Στην παγίδα της παράδοσης δεν πέφτει η βουλευτής του ΚΚΕ Αιμιλία Σακελλαριάδου – Υψηλάντη. Ωστόσο, επιλέγει να μην αναφερθεί καθόλου στο κατά πόσο το συγκεκριμένο νομοσχέδιο αποτελεί ή δεν αποτελεί συνέχεια και αποκατάσταση της ελληνικής παράδοσης, δηλαδή επιλέγει να μην σχολιάσει την άποψη και την επιχειρηματολογία των δύο προηγούμενων ομιλητριών. Αντίθετα, σύμφωνα με τη βουλευτή του ΚΚΕ, το συγκεκριμένο νομοσχέδιο αποτελεί μερική ικανοποίηση των αιτημάτων των γυναικών που έλαβαν μέρος στην Εθνική Αντίσταση. Έτσι, αναφέρεται σε ένα υπόμνημα που κατέθεσαν οι γυναίκες αντιπρόσωποι στο Εθνικό Συμβούλιο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης στις 22 Μαΐου 1944, στο οποίο περιλαμβάνονται και συγκεκριμένες προτάσεις για την αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, τις οποίες και η βουλευτής απαριθμεί⁷² (Πρακτικά Βουλής 1982: 2355).

⁷² Περιλαμβάνει λοιπόν το υπόμνημα, σύμφωνα με τη βουλευτή: «Στην Ελληνική Επικράτεια άνδρες και γυναίκες έχουν ίσα δικαιώματα και καθήκοντα μέσα στην οικογένεια. Ο γάμος είναι κατ' εξοχήν θεσμός ηθικός που πρέπει να στηρίζεται στην αμοιβαία αγάπη, στη φυσική έλξη των δύο συζύγων, στην αμοιβαία κατανόηση και αμοιβαία συγκατάθεση. Οικονομική βάση του γάμου οφείλει να είναι η συμβολή των δύο συζύγων με την εργασία τους ή την περιουσία τους. Οι σύζυγοι είναι ισότιμοι ο ένας

Στη συνέχεια, αναφέρεται και στο πρώτο Πανελλαδικό Γυναικείο Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 26 – 29 Μαΐου 1946 και το οποίο κατέληξε – μεταξύ άλλων – και στη διαμόρφωση μιας σειράς προτάσεων⁷³ που αφορούν στην αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου (Πρακτικά Βουλής 1982: 2355). Η αναφορά στα παραδείγματα αυτά των γυναικείων διεκδικήσεων γίνεται από τη βουλευτή επειδή από τη μια δίνουν «ένα πρότυπο κρίσης για το πόσο είναι σωστό ή όχι αυτό το νομοσχέδιο» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2355) και από την άλλη αποτελούν απαντήσεις «σε θέματα που μπήκαν κυρίως από την εισηγήτρια της Νέας Δημοκρατίας, για το ποιος δηλαδή, πως και πότε αγωνίστηκε για τα δικαιώματα της γυναίκας» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2355). Μετά την παράθεση λοιπόν των συγκεκριμένων παραδειγμάτων, ξεμπερδεύει αβασάνιστα με το δεύτερο σκέλος της λειτουργίας που η αναφορά στα συγκεκριμένα παραδείγματα εξυπηρετεί, αφιερώνοντας μόλις δύο προτάσεις ως απάντηση στην εκτίμηση της βουλευτή Άννας Μπενάκη – Ψαρούδα για τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες κέρδισαν την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου⁷⁴, ανάγοντας τις διεκδικήσεις του γυναικείου κινήματος στις θέσεις των γυναικών της Εθνικής Αντίστασης και αποσιωπώντας το ρόλο του γυναικείου κινήματος στη συγκυρία.

Πέρα όμως από την υποτίμηση των κοινωνικών διεργασιών που έχουν μεσολαβήσει από την Εθνική Αντίσταση μέχρι τη Μεταπολίτευση, στο συμπέρασμα της βουλευτή του ΚΚΕ μπορούμε να διαγνώσουμε και ένα ακόμα πρόβλημα. Πρόκειται για την αποτύπωση μιας τάσης εξιδανίκευσης και μυθοποίησης της γενιάς

απέναντι του άλλου και σχετικά με τα δικαιώματα και τα καθήκοντά τους απέναντι των παιδιών και στην περίπτωση λύσης του γάμου» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2355).

⁷³ Οι προτάσεις που το πρώτο Πανελλήνιο Γυναικείο Συνέδριο διαμόρφωσε για την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου, σύμφωνα με τη βουλευτή, είναι: «Να αποκατασταθεί απόλυτη εξίσωση των δύο συζύγων στη ρύθμιση των οικογενειακών ζητημάτων και των ζητημάτων που αφορούν τα παιδιά. Να αποκατασταθεί η ισότητα στους όρους, προϋποθέσεις και αποτελέσματα διαζυγίου. Να καταργηθεί ο θεσμός της προίκας και να καθιερωθεί το σύστημα της κοινοκτημοσύνης της περιουσίας, που αποκτούν οι σύζυγοι κατά τη διάρκεια του γάμου. Να αποκατασταθεί πλήρης ικανότητα δικαίου σ' όλες τις σχέσεις συναλλαγών, σε τρόπο ώστε να μην υπάρχουν ανικανότητες για μαρτυρία της γυναίκας, σε συμβόλαια, διαθήκες κλπ. Όλα τα παιδιά, νόμιμα και νόθα να είναι ίσα μπροστά στο νόμο» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2355).

⁷⁴ Χαρακτηριστικά: «Πρώτα πρώτα θέλω να παρατηρήσω πόσο επίκαιρες είναι οι θέσεις των γυναικών της Εθνικής Αντίστασης, αν μάλιστα τις συγκρίνουμε και με τις θέσεις που έχει αυτή τη στιγμή το Γυναικείο Προοδευτικό Κίνημα. Γιατί είναι ίδιες» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2355).

της Αντίστασης και του Εμφυλίου, σε βάρος των νεότερων κινηματικών πρακτικών, την αντιμετώπιση των πολιτικών επιλογών, των διακηρυκτικών στόχων και των επιμέρους κοινωνικών διεκδικήσεων του ΕΑΜικού μπλοκ ως του φάρου που πρέπει να φωτίζει τα κοινωνικά κινήματα διαχρονικά. Η ανάγνωση αυτή μας οδηγεί και στον πειρασμό να διακινδυνεύσουμε έναν συνειρμό: ότι η αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου αποτελεί και για το ΚΚΕ κομμάτι όχι αποκατάστασης, αλλά δικαίωσης, στην περίπτωση αυτή, μιας άλλης παράδοσης, όχι της ελληνικής, αλλά της εαμικής.

Κατά τα άλλα, η βουλευτής του ΚΚΕ εστιάζει σε τρεις βασικές επιμέρους διαφωνίες του Κόμματος που εντοπίζονται στο νομοσχέδιο. Η πρώτη αφορά στη ρύθμιση των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων (Πρακτικά Βουλής 1982: 2356) και αντί της ρύθμισης που περιλαμβάνεται στο νομοσχέδιο αντιπροτείνει την κοινοκτημοσύνη και την κοινή διαχείριση (Πρακτικά Βουλής 1982: 2357). Η δεύτερη αφορά σε κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με τον τρόπο που ρυθμίζονται θέματα, τα οποία έχουν σχέση με το επίθετο των παιδιών, επιφυλάξεις που έγκεινται στο γεγονός ότι σε περίπτωση που οι σύζυγοι δε συμφωνήσουν, πριν από το γάμο, για το επίθετο του παιδιού, το παιδί παίρνει αυτόματα το επώνυμο του πατέρα, και προτείνει το παιδί να παίρνει το επώνυμο και των δύο συζύγων, σε περίπτωση που δεν υπάρχει κοινή απόφαση (Πρακτικά Βουλής 1982: 2357). Τέλος, σχολιάζει το γεγονός ότι επί της ουσίας δεν αίρεται η έννοια της υπαιτιότητας στη διαδικασία του διαζυγίου, και προτείνει να μπορούν να χωρίζουν οι σύζυγοι, χωρίς να έχει σημασία ποιος από τους δύο είναι εκείνος που ζητάει διαζύγιο, ανεξάρτητα από την υπαιτιότητα (Πρακτικά Βουλής 1982: 2357).

Μετά από τις εισηγητικές τοποθετήσεις των τριών κομμάτων, το λόγο παίρνει ο υπουργός Δικαιοσύνης Γεώργιος – Αλέξανδρος Μαγκάκης, ο οποίος αρχικά τονίζει τη σημασία της αναμόρφωσης του οικογενειακού δικαίου, την οποία δεν αντιμετωπίζει απαραίτητα ως πανάκεια στα προβλήματα των γυναικών. Αντίθετα, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι αναγνωρίζει, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τις τρεις προηγούμενες ομιλήτριες, το ρόλο που μια νομοθετική αλλαγή μπορεί να επιτελέσει, χωρίς να υποτιμά τους περιορισμούς και τις αγκυλώσεις που ένα νομοθέτημα αντικειμενικά φέρει⁷⁵. Ακόμα, επιχειρηματολογεί και αυτός για το

⁷⁵ Χαρακτηριστικά: «Θα ήταν κανείς αφελής να νομίζει ότι με τους νόμους επιλύονται θεμελιακά προβλήματα που οφείλονται στο βαθύτερο σχηματισμό των κοινωνικών δυνάμεων και στη δομή μιας κοινωνίας. Κάθε άλλο. Όμως σίγουρα ένα εποικοδόμημα, όπως είναι μια νομική ρύθμιση, μπορεί να

γεγονός ότι το νομοσχέδιο επιτελεί και το ρόλο της αποκατάστασης της ελληνικής παράδοσης⁷⁶, χρησιμοποιώντας το συλλογιστικό πλαίσιο που έθεσαν στις ομιλίες τους οι Λίλα Χριστοφορίδου και Άννα Μπενάκη – Ψαρούδα. Στη συνέχεια της ομιλίας του, ο υπουργός επιχειρηματολογεί για τις ποιοτικές τομές στην επεξεργασία του νομοσχεδίου, στις οποίες προχώρησε η επιτροπή Μάνεση, καθώς, σύμφωνα με τον υπουργό, είχε το συγκριτικό πλεονέκτημα, σε σχέση με τις δύο προηγούμενες επιτροπές, ένα πλεονέκτημα που προκύπτει από το γεγονός ότι η κυβέρνηση έδωσε στην επιτροπή την εντολή για ολόκληρο τον εκσυγχρονισμό του Οικογενειακού Δικαίου (Πρακτικά Βουλής 1982: 2359). Τέλος, ο υπουργός απαντά στις αντιρρήσεις, τις διαφωνίες και τις αντιπροτάσεις που διατυπώθηκαν στις εισηγητικές τοποθετήσεις των κομμάτων, εμμένοντας στο να ψηφιστούν οι διατάξεις του νομοσχεδίου ως έχουν (Πρακτικά Βουλής 1982: 2360 – 2363).

Με την ομιλία του υπουργού τελειώνει και η πρώτη μέρα της συζήτησης του νομοσχεδίου στη Βουλή. Μέχρι τα ξημερώματα της 25^{ης} Ιανουαρίου, οπότε και ψηφίζεται ο νόμος, μεσολαβούν ακόμα δύο ολομελειακές διαδικασίες της Βουλής, με θέμα τη συζήτηση του νομοσχεδίου, στις 13 Ιανουαρίου και στις 24 Ιανουαρίου (Πρακτικά Βουλής 1982: 2769 – 2803 και 3101 – 3162). Καθώς όμως οι βασικές διαφωνίες στο περιεχόμενο του νομοσχεδίου διατυπώθηκαν στις δύο εισηγητικές τοποθετήσεις των αντιπολιτευόμενων κομμάτων, δεν θα παρουσιάσουμε την εξέλιξη της συζήτησης. Εξάλλου, δεν υπήρχε διαφωνία στην ψήφιση του νομοσχεδίου επί της αρχής, έτσι ώστε να αποτυπωθούν και στη συζήτηση διακριτές ανταγωνιστικές απόψεις σε σχέση με το ζήτημα.

ανοίξει το δρόμο για γονιμότερους αγώνες, για αποτελεσματικότερους αγώνες και αυτή είναι η σημασία του σημερινού νομοσχεδίου. Σίγουρα το γυναικείο κίνημα δεν τελείωσε τον αγώνα του. Σίγουρα έχει έδαφος πολύ μεγάλο να τον συνεχίσει, αλλά αυτή τη φορά έχει συνεπικουρο το νόμο και όχι αντίπαλο» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2358).

⁷⁶ Αναφέρει ο υπουργός: «Και εδώ είναι ίσως το σημείο που θα πρέπει να τονιστεί ότι αυτοί οι θεσμοί δεν ήταν πάντοτε, αν θέλετε, κατάλοιπα, απολιθώματα, μιας ελληνικής πραγματικότητας του παρελθόντος, ώστε να ανήκουν έστω και σαν απολιθώματα κατά κάποιο τρόπο στην ελληνική παράδοση. Είναι, όπως παρατηρήθηκε και από την κ. Μπενάκη και από την κ. Υψηλάντη πολλοί από αυτούς τους θεσμούς που καταργούνται, είναι στην πραγματικότητα ξενόφερτοι, είναι συλλήψεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, όπως αυτό ερμηνεύτηκε από τους Γερμανούς Πανδεκτιστές και εισήχθη στη συνέχεια μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από την Τουρκοκρατία, με τους τότε νομικούς, στο ελληνικό δίκαιο. Έτσι έχουμε να κάνουμε στην πραγματικότητα με θεσμούς που δεν ανήκουν καθόλου στην παράδοσή μας» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2358).

Γ. 7. Η ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΓΙΝΕΤΑΙ ΝΟΜΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Στις 18 Φεβρουαρίου 1983 δημοσιεύεται στο φύλλο 25 της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως ο νόμος υπ' αριθμόν 1329 «Κύρωση ως Κώδικα του Σχεδίου Νόμου: Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 429).

Ο νέος νόμος καταργεί την ανδρική κυριαρχία στο γάμο και την οικογένεια, και παράλληλα παύει να αναγνωρίζει πλέον την αποκλειστικότητα του άνδρα σε ό,τι αφορά την οικονομική συντήρηση της οικογένειας. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 1387 περί ρύθμισης του συζυγικού βίου, «οι σύζυγοι αποφασίζουν από κοινού για κάθε θέμα του συζυγικού βίου», ενώ, σύμφωνα με το άρθρο 1389 περί κοινής συμβολής για τις οικογενειακές ανάγκες⁷⁷, «οι σύζυγοι έχουν την υποχρέωση να συνεισφέρουν από κοινού, ο καθένας ανάλογα με τις δυνάμεις του, για την αντιμετώπιση των αναγκών της οικογένειας. Η συνεισφορά γίνεται με την προσωπική εργασία, τα εισοδήματά τους και την περιουσία τους» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 431). Στον τρόπο με τον οποίο περιγράφεται η συνεισφορά, και ειδικά στην επιλογή να αντιμετωπίζονται η προσωπική εργασία και το εισόδημα ως διακριτοί μεταξύ τους τρόποι συνεισφοράς – και άρα να αποφεύγεται η ευθεία ταύτιση της προσωπικής εργασίας με την οικονομικού τύπου συνεισφορά –, μπορούμε να διαγνώσουμε και μία έμμεση αναγνώριση ως συνεισφοράς της οικιακής απλήρωτης εργασίας, που συνήθως, σε μια συνθήκη έγγαμης συμβίωσης, βαραίνει τις γυναίκες.

Επίσης, με το νέο νόμο, η γυναίκα δεν είναι πλέον νομικά υποχρεωμένη να ακολουθεί τον σύζυγό της στη δική του κατοικία, αλλά, σύμφωνα με το νέο άρθρο 51 του Αστικού Κώδικα, «το πρόσωπο έχει κατοικία τον τόπο της κύριας και μόνιμης

⁷⁷ Συμπληρωματικά στο άρθρο αυτό, το άρθρο 1390 αναφέρει: «Στην υποχρέωση του προηγούμενου άρθρου περιλαμβάνονται ειδικότερα η αμοιβαία υποχρέωση των συζύγων για διατροφή τους, η κοινή υποχρέωση για διατροφή των τέκνων τους και εν γένει η υποχρέωση για συμβολή τους στη λειτουργία του κοινού οίκου. Το μέτρο της υποχρέωσης προσδιορίζεται ανάλογα με τις συνθήκες της οικογενειακής ζωής και η εκπλήρωσή της γίνεται με τον τρόπο που επιβάλλει η έγγαμη συμβίωση» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 431).

εγκατάστασής του. Κανένας δεν μπορεί να έχει συγχρόνως περισσότερες από μία κατοικίες. Για τις υποθέσεις που αναφέρονται στην άσκηση του επαγγέλματος, λογίζεται ως ειδική κατοικία του προσώπου ο τόπος που ασκεί το επάγγελμά του» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 429 - 430). Με την κατάργηση της υποχρέωσης της γυναίκας να έχει ως νόμιμη κατοικία της την κατοικία του συζύγου της, δεν καταργείται και η υποχρέωση για έγγαμη συμβίωση, η οποία διατυπώνεται ρητά στο άρθρο 1386: «Ο γάμος παράγει για τους συζύγους αμοιβαία υποχρέωση για συμβίωση, εφόσον η σχετική αξίωση δεν αποτελεί κατάχρηση δικαιώματος» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 431).

Ακόμα, στο άρθρο 1350, που αφορά στους όρους σύναψης γάμου, καθιερώνεται το 18^ο έτος ως κατώτατο όριο ηλικίας για τη δυνατότητα σύναψης γάμου, αν και αφήνονται τελικά περιθώρια και για σύναψη γάμου σε μικρότερη ηλικία με δικαστική απόφαση⁷⁸. Ταυτόχρονα, με το νέο άρθρο 127 του Αστικού Κώδικα, ενήλικος πλέον θεωρείται όποιος έχει συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας του (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 430).

Με άλλες διατάξεις αναγνωρίζεται η διακριτή προσωπικότητα και ταυτότητα της γυναίκας. Έτσι, στο άρθρο 1388 αναφέρεται ότι «με τον γάμο δε μεταβάλλεται το επώνυμο των συζύγων, ως προς τις έννομες σχέσεις τους. Στις κοινωνικές σχέσεις ο κάθε σύζυγος μπορεί , εφόσον σε αυτό συμφωνεί και ο άλλος, να χρησιμοποιεί το επώνυμο του τελευταίου, ή να το προσθέτει στο δικό του» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 431).

Επίσης, καταργούνται όλες οι διατάξεις που αφορούν την προίκα, ενώ κάθε περιουσιακή επίδοση που αποτελεί σύσταση προίκας θεωρείται άκυρη από την έναρξη της ισχύος του νόμου (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 431). Με μεταβατικές διατάξεις ρυθμίζεται το ζήτημα των προικών που μέχρι την έναρξη του νόμου έχουν επιδοθεί, και συγκεκριμένα, οι γυναίκες αποκτούν αυτοδίκαια το πλήρες δικαίωμα στα προικώα (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 444), ενώ οι παροχές για προικοδότηση από ασφαλιστικούς φορείς⁷⁹ μετατρέπονται σε παροχές για τη δημιουργία ή την ενίσχυση

⁷⁸ «Οι μελλοντικοί πρέπει να έχουν συμπληρώσει το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους. Το δικαστήριο μπορεί, αφού ακούσει τους μελλοντικούς και τα πρόσωπα που ασκούν την επιμέλεια του ανήλικου, να επιτρέψει το γάμο και πριν από τη συμπλήρωση αυτής της ηλικίας, αν η τέλεσή του επιβάλλεται από σπουδαίο λόγο» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 430).

⁷⁹ Χαρακτηριστικός είναι ο θεσμός της προικοδότησης των εργαζόμενων γυναικών που προέβλεπε ο νόμος 252/68. Με το νόμο αυτό συστήθηκε στην Εργατική Εστία «ειδικός λογαριασμός γαμήλιων

οικογενειακής ή επαγγελματικής αυτοτέλειας, χωρίς διάκριση φύλου (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 445). Η κατάργηση της προίκας δεν εμποδίζει τις παροχές των γονέων προς τα τέκνα τους οι οποίες ρυθμίζονται με το άρθρο 1509: «η παροχή περιουσίας στο τέκνο από οποιονδήποτε γονέα του, είτε για τη δημιουργία ή τη διατήρηση οικονομικής ή οικογενειακής αυτοτέλειας, είτε για την έναρξη ή την εξακολούθηση επαγγέλματος, αποτελεί δωρεά μόνο ως προς το ποσό που υπερβαίνει το μέτρο, το οποίο επιβάλλουν οι περιστάσεις» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 437).

Με το άρθρο 1510 καταργείται η πατρική εξουσία και στη θέση της θεσμοθετείται η γονική μέριμνα: «η μέριμνα για το ανήλικο τέκνο είναι καθήκον και δικαίωμα των γονέων (γονική μέριμνα) οι οποίοι την ασκούν από κοινού. Η γονική μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του προσώπου, τη διοίκηση της περιουσίας και την εκπροσώπηση του τέκνου σε κάθε υπόθεση ή δικαιοπραξία ή δίκη, που αφορούν το πρόσωπο ή την περιουσία του. Σε περίπτωση όπου η γονική μέριμνα παύει λόγω θανάτου ή κήρυξης σε αφάνεια ή έκπτωσης του ενός γονέα, η γονική μέριμνα ανήκει αποκλειστικά στον άλλο. Αν ο ένας από τους γονείς αδυνατεί να ασκήσει τη γονική μέριμνα για πραγματικούς λόγους ή γιατί είναι ανίκανος ή περιορισμένα ικανός για δικαιοπραξία, την ασκεί μόνος ο άλλος γονέας. Η επιμέλεια όμως του προσώπου του τέκνου ασκείται και από τον ανήλικο γονέα» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 437)⁸⁰.

Ως λογικό επακόλουθο της κατάργησης της πατρικής εξουσίας και της θεσμοθέτησης της γονικής μέριμνας, καταργείται μεταξύ άλλων και το άρθρο 1594 του Αστικού Κώδικα, που όριζε ότι, αν η γυναίκα ήταν έγκυος κατά το θάνατο του συζύγου της, το δικαστήριο είχε τη δυνατότητα να διορίσει εμβρυωρό (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 440), ενώ τροποποιούνται κατάλληλα και τα άρθρα του Αστικού Κώδικα που αφορούν στο διορισμό επιτρόπων και συγγενικού συμβουλίου (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 439). Επίσης, στο άρθρο 1518, στο όνομα της ισότητας των φύλων,

δώρων και προικοδοτήσεως εργαζόμενης ελληνίδας», που χορηγούσε χρηματικά ποσά ως γαμήλια δώρα ή προίκα στις εργαζόμενες ελληνίδες που επρόκειτο να παντρευτούν (Τάκαρη 1978: 58).

⁸⁰ Συμπληρωματικά στο άρθρο 1511 αναφέρεται: «κάθε απόφαση των γονέων σχετικά με την άσκηση της γονικής μέριμνας πρέπει να αποβλέπει στο συμφέρον του τέκνου. Στο συμφέρον του τέκνου πρέπει να αποβλέπει και η απόφαση του δικαστηρίου, όταν, κατά τις διατάξεις του νόμου, το δικαστήριο αποφασίζει σχετικά με την ανάθεση της γονικής μέριμνας ή με τον τρόπο της άσκησής της. Η απόφαση του δικαστηρίου πρέπει επίσης να σέβεται την ισότητα μεταξύ των γονέων και να μην κάνει διακρίσεις εξαιτίας του φύλου, της φυλής, της γλώσσας, της θρησκείας, των πολιτικών ή όποιων άλλων πεποιθήσεων, της ιθαγένειας, της εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης ή της περιουσίας» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 437).

αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι «κατά την ανατροφή του τέκνου οι γονείς το ενισχύουν, χωρίς διάκριση φύλου, να αναπτύσσει υπεύθυνα και με κοινωνική συνείδηση την προσωπικότητά του» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 437).

Με το άρθρο 1505 καθορίζεται το επώνυμο των τέκνων: «οι γονείς υποχρεούνται να έχουν προσδιορίσει το επώνυμο των τέκνων τους με κοινή αμετάκλητη δήλωσή τους. Η δήλωση γίνεται πριν από το γάμο, είτε σε συμβολαιογράφο είτε στον λειτουργό, ενώπιον του οποίου θα τελεσθεί ο γάμος. Ο λειτουργός οφείλει να ζητήσει τη σχετική δήλωση. Το οριζόμενο επώνυμο, κοινό για όλα τα τέκνα, μπορεί να είναι είτε το επώνυμο του ενός από τους γονείς είτε συνδυασμός των επωνύμων τους, που όμως σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να περιλαμβάνει περισσότερα από δύο επώνυμα. Αν οι γονείς παραλείψουν να δηλώσουν το επώνυμο των τέκνων τους, σύμφωνα με τους όρους των προηγούμενων παραγράφων, τα τέκνα έχουν για επώνυμο το επώνυμο του πατέρα τους» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 436). Στη ρύθμιση αυτή διαπιστώνουμε ότι δεν υπάρχει η εφαρμογή της ισότητας των φύλων ως αντικειμενική συνθήκη, αλλά απλά δίνεται η δυνατότητα ατομικά σε κάθε ζευγάρι να την εφαρμόσει. Αποκτά δηλαδή η εφαρμογή της ισότητας το χαρακτήρα ελεύθερης επιλογής των συζύγων και παρεκκλίνει από την αρχική δέσμευση για πλήρη εφαρμογή της ισότητας των φύλων σε όλες τις διατάξεις του οικογενειακού δικαίου. Άλλωστε, στη ρύθμιση αυτή, παρατηρούμε ότι μένει ανέπαφος ο πυρήνας της πατρικής εξουσίας, αφού, σε περίπτωση που δεν αποφασίσουν οι γονείς εντός ενός συγκεκριμένου και από πριν καθορισμένου χρονικού διαστήματος το επώνυμο του παιδιού, το παιδί αυτόματα αποκτά το επώνυμο του πατέρα, γεγονός που υπογραμμίζεται ακόμα πιο έντονα και από τη ρύθμιση στο άρθρο 1506 όπου αναφέρεται ότι «το τέκνο που γεννήθηκε χωρίς γάμο των γονέων του παίρνει το επώνυμο της μητέρας του» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 436). Με άλλα λόγια, η μόνη περίπτωση όπου αναγνωρίζεται στη μητέρα η επίδοση του επωνύμου της στο παιδί της με αυτόματο τρόπο, χωρίς να χρειάζεται να την αιτηθεί, είναι η περίπτωση της μονογονεϊκής οικογένειας, χωρίς την ύπαρξη πατέρα. Σύμφωνα με το άρθρο 1484 το τέκνο που γεννήθηκε χωρίς γάμο «σε περίπτωση αναγνώρισης, εκούσιας ή δικαστικής, αν ο νόμος δεν ορίζει διαφορετικά, το τέκνο έχει ως προς όλα θέση τέκνου γεννημένου σε γάμο απέναντι στους δύο γονείς και τους συγγενείς τους» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 435), ενώ σύμφωνα με το άρθρο 1515 «η γονική μέριμνα του ανήλικου τέκνου που γεννήθηκε και παραμένει χωρίς γάμο των γονέων του ανήκει στη μητέρα του» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 437).

Με τα άρθρα 1438 – 1446 καθορίζονται στις λεπτομέρειες τους ο τρόπος διαζυγίου, οι λόγοι διαζυγίου και η υποχρέωση παροχής διατροφής από τον οικονομικά ισχυρό σύζυγο στον οικονομικά ανίσχυρο μετά τη λύση του γάμου. Τα πιο σημαντικά από αυτά τα άρθρα είναι όσα αφορούν τον ισχυρό κλονισμό του γάμου ως αντικειμενικό λόγο διαζυγίου και την καθιέρωση του συναινετικού διαζυγίου. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 1439 «καθένας από τους συζύγους μπορεί να ζητήσει διαζύγιο, όταν οι μεταξύ τους σχέσεις έχουν κλονισθεί τόσο ισχυρά, από λόγο που αφορά το πρόσωπο του εναγομένου ή και των δύο συζύγων, ώστε βάσιμα η εξακολούθηση της έγγαμης σχέσης να είναι αφόρητη για τον ενάγοντα. Εφόσον ο εναγόμενος δεν αποδεικνύει το αντίθετο, ο κλονισμός τεκμαίρεται σε περίπτωση διγαμίας ή μοιχείας του, εγκατάλειψης του ενάγοντα ή επιβουλής της ζωής του από τον εναγόμενο. Εφόσον οι σύζυγοι βρίσκονται σε διάσταση συνεχώς από τέσσερα τουλάχιστον χρόνια, ο κλονισμός τεκμαίρεται αμάχητα και το διαζύγιο μπορεί να ζητηθεί, έστω και αν ο λόγος κλονισμού αφορά αποκλειστικά το πρόσωπο του ενάγοντα. Η συμπλήρωση του χρόνου διάστασης δεν εμποδίζεται από μικρές διακοπές που έγιναν ως προσπάθεια αποκατάστασης των σχέσεων ανάμεσα στους συζύγους» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 433). Διαπιστώνουμε, ότι ενώ πραγματικά υπάρχει πια λιγότερη ταλαιπωρία στην έκδοση διαζυγίου και ότι για πρώτη φορά αντιμετωπίζεται συνολικά το πρόβλημα των περίφημων «αλύτρωτων ζευγαριών», παραμένει η έννοια της υπαιτιότητας στην έκδοση του διαζυγίου ως παράγοντας που καθορίζει – λιγότερο από πριν βέβαια – τη δυνατότητα λύσης του γάμου. Το γεγονός αυτό γίνεται σαφές και από την ειδική ρύθμιση που συμπεριλαμβάνεται στο άρθρο για την περίπτωση των «αλύτρωτων ζευγαριών», όπου τονίζεται ότι μπορεί ο ενάγοντας να ζητήσει διαζύγιο ακόμα και στην περίπτωση που η λύση του γάμου βαραίνει αποκλειστικά τον ίδιο. Καταλαβαίνουμε από αυτή την επεξήγηση στο άρθρο ότι δεν ισχύει το ίδιο για όλες τις περιπτώσεις διαζυγίου – διαφορετικά δεν θα υπήρχε λόγος ύπαρξης της επεξήγησης – και ότι επομένως η έννοια της υπαιτιότητας παραμένει.

Με το άρθρο 1441 εισάγεται το συναινετικό διαζύγιο με δύο περιορισμούς. Σύμφωνα με το άρθρο «όταν οι σύζυγοι συμφωνούν για το διαζύγιο μπορούν να το ζητήσουν με κοινή αίτησή τους που δικάζεται κατά τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας (συναινετικό διαζύγιο). Για να εκδοθεί συναινετικό διαζύγιο, πρέπει ο γάμος να έχει διαρκέσει τουλάχιστον ένα χρόνο πριν από την κατάθεση της αίτησης, η δε συμφωνία των συζύγων να δηλωθεί στο δικαστήριο αυτοπροσώπως ή με ειδικό

πληρεξούσιο, σε δύο συνεδριάσεις που να απέχουν μεταξύ τους έξι τουλάχιστον μήνες. Το ειδικό πληρεξούσιο πρέπει να έχει δοθεί μέσα στον τελευταίο μήνα πριν από κάθε συνεδρίαση. Εφόσον από την πρώτη συνεδρίαση πέρασαν δύο χρόνια, η δήλωση της συμφωνίας παύει να ισχύει» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 433). Με τη ρύθμιση αυτή, λήγει μια περίοδος, κατά την οποία, το διαζύγιο αντιμετωπιζόταν δικαστικά ως αποτέλεσμα μιας αξιόποινης πράξης. Γιατί, μέχρι την θεσμοθέτηση του συναινετικού διαζυγίου, ακόμα και στην περίπτωση που υπήρχε η από κοινού επιθυμία των συζύγων να λύσουν το γάμο τους, η επιθυμία τους αυτή αντιμετωπιζόταν ως κοινή υπαιτιότητα, κι έτσι, για να εκδοθεί το διαζύγιο τους, έπρεπε να αποδείξουν ότι «φταίνε»⁸¹.

Με το άρθρο 1400 καθιερώνεται για πρώτη φορά η αξίωση συμμετοχής του καθενός από τους συζύγους, όταν λυθεί ή ακυρωθεί ο γάμος, στην περιουσία που απέκτησε ο άλλος κατά τη διάρκεια του γάμου, ενώ ως νόμιμο μάχιμο τεκμήριο προβλέπεται η συμβολή στο 1/3 της περιουσίας που απέκτησε ο άλλος και επομένως αυτό το ποσοστό μπορεί να διεκδικήσει μετά τη λύση του γάμου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ως συμβολή στην απόκτηση περιουσίας φαίνεται να θεωρείται και η οικιακή εργασία, καθώς και η ανατροφή των παιδιών⁸².

Σε ό,τι αφορά το ιδιωτικό διεθνές δίκαιο, δηλαδή τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες, σύμφωνα με τον παλιό νόμο, η γυναίκα, σε περίπτωση που είχε διαφορετική υπηκοότητα από τον σύζυγό της, αμέσως μετά την τέλεση του γάμου – αν δεν είχε δηλώσει εγγράφως ότι επιθυμεί να διατηρήσει τη δική της ιθαγένεια – αυτόματα λάμβανε την ιθαγένεια του συζύγου της, οι νέες διατάξεις παύουν να θεωρούν ως κύριο στοιχείο απόκτησης ιθαγένειας της γυναίκας την ιθαγένεια του άνδρα, καθώς

⁸¹ Την κατάσταση που επικρατούσε περιγράφει αρκετά γλαφυρά ο υπουργός Δικαιοσύνης στην ομιλία του στη Βουλή: «Υπάρχει το διαζύγιο κοινή υπαιτιότητα, όπως το λέμε, που οδηγεί τους ανθρώπους για να το πάρουν σε εξευτελισμούς φρικτούς, πραγματικά σε καταρράκωση του κύρους τους, οδηγεί τους φίλους και συγγενείς σε ψευδορκίες και τη Δικαιοσύνη σε ανοχή της ψευδορκίας. Έχουμε δηλαδή έναν εξευτελισμό των συζύγων και έναν εξευτελισμό της Δικαιοσύνης [...]» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2362). Λίγο παρακάτω: «[...] Και έπαιρνες τη δικογραφία και διάβαζες φρικτά πράγματα να λέγονται και να διασύρονται οι άνθρωποι κατά τρόπο φρικτό [...]» (Πρακτικά Βουλής 1982: 2363).

⁸² «Αν ο γάμος λυθεί ή ακυρωθεί και η περιουσία του ενός συζύγου έχει, αφότου τελέσθηκε ο γάμος, αυξηθεί, ο άλλος σύζυγος, εφόσον συνέβαλε με οποιονδήποτε τρόπο στην αύξηση αυτή, διακινείται να απαιτήσει την απόδοση του μέρους της αύξησης το οποίο προέρχεται από τη δική του συμβολή. Τεκμαίρεται ότι η συμβολή αυτή ανέρχεται στο ένα τρίτο της αύξησης, εκτός αν αποδειχθεί μεγαλύτερη ή μικρότερη ή καμία συμβολή» (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 432).

εισάγουν ως συνδετικό στοιχείο για την εφαρμογή του δικαίου όχι την ιθαγένεια του άνδρα, αλλά την τελευταία συνήθη διαμονή των συζύγων⁸³. Αποκτά δηλαδή με αυτό τον τρόπο η επιλογή της γυναίκας να κρατήσει την ιθαγένεια της – σε περίπτωση που δεν είναι η ίδια με αυτή του συζύγου της – πιο ουσιαστική σημασία, καθώς η ιθαγένεια του άνδρα δεν αποτελεί πια το αποκλειστικό στοιχείο σύμφωνα με το οποίο εφαρμόζεται το οικογενειακό δίκαιο.

Γ. 8. Η ΑΠΟΨΗ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Όπως είδαμε παραπάνω, η αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου δεν αποτελούσε για την Ένωση Γυναικών Ελλάδας το βασικό πρόταγμα της δραστηριότητάς της. Σε επίπεδο αιτημάτων βέβαια, επικαλούνταν και τον εκσυγχρονισμό του Οικογενειακού Δικαίου, ενώ συμμετείχε και στη ΣΕΓΕΣ. Ωστόσο, στο περιοδικό «ανοιχτό παράθυρο», το κύριο όχημα με το οποίο η οργάνωση ξεδίπλωνε τις αντιλήψεις της, όπως ήδη παρατηρήσαμε, πριν από την αλλαγή του 1983 ελάχιστες αναφορές υπήρχαν στις νομικά κατοχυρωμένες αγκυλώσεις και τα προσκόμματα που το μέχρι τότε ισχύον Οικογενειακό Δίκαιο πρόβαλε στη θέση της γυναίκας μέσα στην οικογένεια. Αμέσως μετά την αλλαγή όμως η εικόνα αλλάζει. Αυτό δε σημαίνει ότι πληθαίνουν οι αναφορές στο Οικογενειακό Δίκαιο, αλλά ο τρόπος αντιμετώπισης του ζητήματος αλλάζει ποιοτικά⁸⁴. Έτσι, στο εικοστό τεύχος του περιοδικού, που κυκλοφόρησε αμέσως μετά την ψήφιση του νέου νόμου, η πρώτη σελίδα είναι αφιερωμένη στην αναμόρφωση του Οικογενειακού Δικαίου. Το μονοσέλιδο κείμενο τιτλοφορείται «Νομοθετικά ίσοι» και στις πρώτες γραμμές με πανηγυρικό τρόπο παρουσιάζονται οι πιο βασικές αλλαγές⁸⁵. Στη συνέχεια, υπενθυμίζονται με θετικό

⁸³ «Οι προσωπικές σχέσεις των συζύγων ρυθμίζονται κατά σειρά: 1. από το δίκαιο της τελευταίας κατά τη διάρκεια του γάμου κοινής ιθαγένειάς τους, εφόσον ο ένας τη διατηρεί 2. από το δίκαιο της τελευταίας κατά τη διάρκεια του γάμου κοινής συνήθους διαμονής τους 3. από το δίκαιο προς το οποίο οι σύζυγοι συνδέονται στενότερα (ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983: 429).

⁸⁴ Ενώ δηλαδή πριν από την αλλαγή οι αναφορές αφορούσαν σε συγκεκριμένες μόνο περιπτώσεις και γίνονταν με αποσπασματικό τρόπο (π.χ. το ζήτημα της πατρικής εξουσίας), μετά από την αλλαγή οι όποιες αναφορές αντιμετωπίζουν συνολικά το ζήτημα.

⁸⁵ Ενδεικτικές του ύφους του κειμένου είναι οι παρακάτω προτάσεις: «Τέλος στην προίκα και τις κάθε είδους αγοραπωλησίες, που έκανε πατεράδες και αδελφούς να βαρυγκομούν και γυναίκες να

πρόσημο και άλλες νομοθετικές δραστηριότητες που «δείχνουν την πολιτική βούληση της Κυβέρνησης και στοχεύουν στην κατάργηση κάθε διάκρισης μεταξύ των φύλων» (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1983α: 1). Τέλος, η ΕΓΕ αποφεύγει να αντιμετωπίσει την αλλαγή ως πανάκεια και οριοθετεί τη θέση της απέναντι στο ρόλο που η αλλαγή αυτή μπορεί να παίξει για να συντελεστεί η πραγμάτωση της ισότητας⁸⁶.

Βέβαια η οριοθέτηση αυτή δε συνίσταται στο περιεχόμενο των αλλαγών, αλλά αποκλειστικά στο γεγονός ότι οι αλλαγές είναι θεσμικές και επομένως χωρίς τη «συνειδητοποίηση της γυναίκας για τον καινούριο της ρόλο στην οικογένεια», δεν μπορούν να ισχύσουν με πραγματικούς όρους. Εντύπωση προκαλεί στο σημείο αυτό η αναφορά μόνο στην πληροφόρηση των γυναικών για το νέο τους ρόλο, τα νέα δικαιώματα και τις νέες ευθύνες τους, ενώ οι άντρες αναφέρονται μόνο ως εν δυνάμει σύμμαχοι στον αγώνα για την πληροφόρηση των γυναικών (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1983α: 1).

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται μόνο για μια ατυχή εσφαλμένη σύνταξη της πρότασης, αλλά το γεγονός ότι ο αγώνας στον οποίο καλείται και ο άντρας, περιγράφεται στις αμέσως προηγούμενες γραμμές πριν από τη διατύπωση αυτής της πρόσκλησης, ως, από τη μια μεριά, η άσκηση κοινωνικού ελέγχου από την ΕΓΕ στον τομέα της Ισότητας και από την άλλη μεριά, η ενημέρωση των γυναικών για τη νέα τους θέση μέσα στην οικογένεια, προβληματίζει για το αν τελικά το λάθος

ταπεινώνονται. Τέλος στην εξουσία του άντρα σαν αρχηγού της οικογένειας και της γυναίκας υποτακτικής και μόνιμα με τη σφραγίδα του 'οικογενειακού βάρους'. Τέλος στην αλλαγή επωνύμου, που σήμαινε απλά πως με το γάμο η γυναίκα απλά αλλάζει και ιδιοκτήτη. Τέλος στο μύθο η γυναίκα για το σπίτι και ο άντρας για τα κοινά» (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1983α: 1).

⁸⁶ Χαρακτηριστικά: «[...] οι θεσμικές αλλαγές αποτελούν βέβαια τη βάση για την πραγμάτωση της ισότητας, αλλά από μόνες τους δεν αρκούν και για την αλλαγή της μακροαίωσης νοοτροπίας και προκατάληψης που προσδιορίζει διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους για τα δύο φύλα. Χρέος μας λοιπόν, σ' αυτή τη φάση, σαν Γυναικεία Οργάνωση είναι ν' ασκήσουμε δυναμικά έναν κοινωνικό έλεγχο στον τομέα της Ισότητας · κι ακόμη ν' αρχίσουμε μια εκστρατεία πληροφόρησης – ενημέρωσης, σε κάθε κομμάτι ελληνικής γης, με σκοπό τη συνειδητοποίηση της κάθε γυναίκας για τον καινούριο ρόλο που καλείται να παίξει στην Οικογένεια και στην Κοινωνία. Ένα ρόλο που την επωμίζει με νέες ευθύνες, αλλά συνάμα της παρέχει και ίσα δικαιώματα. Στον αγώνα μας αυτό θέλουμε τον άντρα σύντροφο γιατί μόνο οι δυο μαζί, ίσοι και χέρι – χέρι θα μπορέσουμε κάποτε ν' ατενίζουμε το μέλλον αισιόδοξα κάνοντας πραγματικότητα το όραμα για μια καλύτερη ποιοτικά ζωή» (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1983α: 1).

βρίσκεται στη διατύπωση ή στην αντίληψη. Ακόμα όμως και να δεχθούμε ότι πρόκειται για συντακτικό λάθος, το πρόβλημα στην αντίληψη παραμένει, καθώς η εκστρατεία ενημέρωσης για την αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, έτσι όπως την αντιλαμβάνεται η ΕΓΕ, έχει σκοπό τη συνειδητοποίηση κάθε γυναίκας, και όχι και κάθε άντρα, για το νέο της ρόλο. Παρατηρούμε μια δυσκαμψία στον τρόπο με τον οποίο η ΕΓΕ αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα, η οποία τονίζεται και από το γεγονός ότι θεωρεί τον εαυτό της ως προνομιακό μέσο άσκησης κοινωνικού ελέγχου στον τομέα της ισότητας. Αναγνωρίζει δηλαδή σε μια φεμινιστική οργάνωση έναν ρόλο που αντιστοιχεί στην πραγματικότητα σε σωματεία, συνδικαλιστικούς φορείς και μαζικούς κοινωνικούς χώρους, μέσα στους οποίους μπορεί μια οργάνωση να παρεμβαίνει και να αποτυπώνει τις αντιλήψεις της, μέσω της προπαγάνδισής τους, σε κάποιες μορφές κοινωνικού ελέγχου, αλλά σε καμία περίπτωση δε μπορεί να ξεπερνά αυτό το όριο.

Στις επόμενες σελίδες του περιοδικού, ακολουθεί ένα δισέλιδο κείμενο, στο οποίο παρουσιάζονται πιο αναλυτικά οι επιμέρους αλλαγές στο Οικογενειακό Δίκαιο. Από τις πρώτες γραμμές σχολιάζεται η λειτουργία του νόμου. Έτσι, θεωρείται ότι ο νόμος «μεταβάλλει και δημοκρατικοποιεί τον τριπλό ρόλο της γυναίκας μέσα στην κοινωνία, ως συζύγου – μητέρας – εργαζόμενης» (Γεωργακούλια 1983: 2). Ο τριπλός αυτός ρόλος παρουσιάζεται στο κείμενο ως αυτονόητος και φυσικοποιημένος, χωρίς να γίνεται η παραμικρή νύξη αμφισβήτησης. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται συνοπτικά η περιπέτεια της αλλαγής και έπειτα αναφέρονται οι νέες νομοθετικές ρυθμίσεις (Γεωργακούλια 1983: 2 – 3). Τέλος, στις τελικές φράσεις του κειμένου, διατυπώνεται η άποψη ότι στο νόμο αυτό αντανakλώνται ήδη διαμορφωμένες κοινωνικές αντιλήψεις⁸⁷, μια άποψη που έρχεται σε αντίθεση με το άγχος του προηγούμενου κειμένου απέναντι στη «μακραινώνη νοοτροπία και προκατάληψη που προσδιορίζει διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους για τα δύο φύλα» (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1983: 1).

Στα επόμενα τεύχη του περιοδικού δεν γίνονται σχετικές αναφορές, εκτός από το τεύχος 33, όπου γίνεται αναφορά στο νομικό καθεστώς που πλαισιώνει την καθημερινή ζωή της ανύπαντρης μητέρας. Εδώ, εκτίθεται αναλυτικά το νομικό καθεστώς που ίσχυε πριν από το 1983 για τα εκτός γάμου παιδιά και τα δικαιώματα

⁸⁷ «Η Πολιτεία έκανε ένα θετικό βήμα. Κατοχύρωσε με νόμο τις σύγχρονες κοινωνικές εξελίξεις, ανάγκες και αντιλήψεις του ελληνικού λαού» (Γεωργακούλια 1983: 3).

της μητέρας σε ό,τι αφορά την επιτροπεία τους (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1986: 14). Στη συνέχεια, αναφέρονται οι αλλαγές που επέφερε η νομοθετική ρύθμιση του 1983, και πιο συγκεκριμένα τονίζονται η κατάργηση της διάκρισης σε γνήσια και εξώγαμα παιδιά, η πλήρης εξομοίωση των εκτός γάμου παιδιών με τα παιδιά που γεννιούνται εντός γάμου, σε περίπτωση εκούσιας ή δικαστικής αναγνώρισης από τον πατέρα, η άσκηση της γονικής μέριμνας αυτοδίκαια από τη μητέρα και το δικαίωμα της μητέρας να διεκδικήσει επίδομα από το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας και διατροφή από τον πατέρα (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1986: 15 – 16). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η ΕΓΕ δεν θεωρεί τη νομοθεσία επαρκή. Πρόκειται ουσιαστικά για μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις που η οργάνωση δε θεωρεί ότι η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προχώρησε στις αναγκαίες αλλαγές σε ό,τι αφορά το ζήτημα της ισότητας σε αυτή την περίπτωση⁸⁸. Έτσι, αφού παραθέτει το σκεπτικό σύμφωνα με το οποίο η νομοθεσία θεωρείται ανεπαρκής καταλήγει και σε συγκεκριμένες προτάσεις, μερικές εκ των οποίων αφορούν άμεσα λειτουργίες του κράτους πρόνοιας⁸⁹.

Πέρα από τις αναφορές στο περιοδικό «ανοιχτό παράθυρο», η ΕΓΕ αφιερώνει και άλλου τύπου προπαγανδιστικό υλικό στην αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου. Έτσι, το 1984 εκδίδει μια μπροσούρα με τίτλο «Η Οικογένεια χθες – σήμερα», της οποίας στόχος είναι να παρουσιάσει αναλυτικά το νομικό καθεστώς που ίσχυε πριν από τη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου, την περιπέτεια της μεταρρύθμισης και τις αλλαγές που επήλθαν με την αλλαγή του 1983. Εδώ, αρχικά αφιερώνει έξι σελίδες στις ρυθμίσεις του οικογενειακού δικαίου που ίσχυαν μέχρι το 1983 (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1984: 5 – 11), γεγονός που εκπλήσσει, καθώς είναι μάλλον το

⁸⁸ Χαρακτηριστικά: «Παρά τις αναμφισβήτητες προόδους που έγιναν στον τομέα αυτό, δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε βασικές παραλείψεις που υπάρχουν ακόμη και μεταβολές που θα παίξουν σημαντικό ρόλο στον πληρέστερο εκσυγχρονισμό του νομικού καθεστώτος που αφορά έμμεσα ή άμεσα τις άγαμες μητέρες» (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1986: 16).

⁸⁹ Διαβάζουμε λοιπόν μέσα σε άλλα: «Να υπάρχει ένα κρατικό ταμείο για τις άγαμες μητέρες, το οποίο θα εξασφαλίζει ένα σταθερό μηνιαίο ποσό. Το ποσό αυτό θα δίνεται προκαταβολικά από την πολιτεία. Πρέπει μετά να τα πληρώνει ο πατέρας στο ταμείο, αφού έχει αποδειχθεί δικαστικά από τη νομική υπηρεσία του ταμείου ότι έχει τη δυνατότητα να δίνει διατροφή. Να δίνονται άτοκα ή χαμηλότοκα δάνεια για την οργάνωση και τον εξοπλισμό της πρώτης κατοικίας. [...] Το επίδομα που χορηγείται από το ΠΙΚΠΑ ή το κέντρο βρεφών 'ΜΗΤΕΡΑ' στην ανάδοχη οικογένεια μηνιαίως να δίνεται και στη μητέρα που αποφασίζει να κρατήσει το παιδί της» (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1986: 20).

πρώτο κείμενο – αν όχι και το μοναδικό – της ΕΓΕ που αναφέρεται τόσο διεξοδικά στις ρυθμίσεις αυτές.

Εντύπωση ακόμη προκαλεί και η επιλογή του χρόνου της έκδοσής του, καθώς ενσωματώνεται σε έκδοση του 1984, δηλαδή μετά την αλλαγή. Πρόκειται μάλλον για μια προσπάθεια να υπερτονιστούν ως θετικές οι αλλαγές που περιγράφονται παρακάτω, καθώς με τον τρόπο αυτό υπάρχει η δυνατότητα αυθόρμητης σχεδόν σύγκρισης και συγκεκριμένης νοηματοδότησης – μέσω της σύγκρισης – των αλλαγών που το ΠΑΣΟΚ πραγματοποίησε. Στη συνέχεια, μετά από μια αναφορά στη συζήτηση της αναθεωρητικής Βουλής σχετικά με το άρθρο του Συντάγματος που θα καθιέρωνε την ισότητα των φύλων (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1984: 17 – 22), παρατίθενται οι πρώτες προσπάθειες μεταρρύθμισης, χωρίς όμως να γίνεται καμία νύξη στο περιεχόμενό τους (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1984: 24 – 26).

Μετά από αυτό το ενδιαμέσο μικρό κεφάλαιο – στο οποίο διαπιστώνουμε μια ανισορροπία ανάμεσα στον αναλυτικό τρόπο παρουσίασης των κοινοβουλευτικών απόψεων σχετικά με την ένταξη στο Σύνταγμα άρθρου που να αφορά στην ισότητα των φύλων και στη συνοπτική αναφορά στην εξέλιξη της μεταρρύθμισης του οικογενειακού δικαίου, που αποτελεί το κύριο θέμα της μπροσούρας – ακολουθεί η αναλυτική τοποθέτηση της οργάνωσης απέναντι στην αλλαγή (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1984: 27 – 32), καθώς και αναλυτική παρουσίαση των ρυθμίσεων της αλλαγής (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1984: 32 – 47). Πληροφορούμαστε λοιπόν σχετικά με την άποψη της ΕΓΕ, σε σχέση με τις νομοθετικές αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο. Καταρχήν διαβάζουμε ότι, σύμφωνα με την ΕΓΕ, «[...] αυτές οι θεσμικές αλλαγές, οι χωρίς αποκλίσεις, που έγιναν με την πλήρη υιοθέτηση (ανεξάρτητα από μειοψηφίες) των προτάσεων του Γυναικείου Κινήματος, το οποίο και εκπροσωπήθηκε στην επιτροπή επεξεργασίας του σχετικού κώδικα, έδωσαν μια πραγματική λύση στα προβλήματα της ισότητας που αφορούν τη συγκεκριμένη περίπτωση» (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1984: 30) και συμπληρωματικά παρακάτω διαβάζουμε ότι «ο κανόνας τώρα είναι η ισότητα. Μια ισότητα αναγνωρισμένη από την πολιτεία με τρόπο που όχι μόνο δεν δέχεται αμφισβήτηση, όπως θα συνέβαινε αν είχαμε αποκλίσεις για ‘αποχρώντες’ λόγους, αλλά που, αντίθετα, γίνεται πηγή επιχειρημάτων και προτρέπει (κάτι περισσότερο και από διαπαιδαγωγεί) προς τη λειτουργία των διαδικασιών για την κατάκτηση της ισότητας στον κοινωνικό χώρο και τις ουσιαστικές προσωπικές σχέσεις» (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1984: 30 – 31).

Το κλίμα ευφορίας απέναντι στις αλλαγές κορυφώνεται με την προσπάθεια από μέρους της οργάνωσης να καρπωθεί εξ ολοκλήρου την υποτιθέμενη πλήρη ισότητα που διέπει το οικογενειακό δίκαιο: «εδώ μπορούμε να πούμε ότι η αγωνιστικότητα και η επαγρύπνησή μας ματαίωσαν κάθε απόπειρα για τέτοια παραχώρηση» (με την παραχώρηση εννοούν τη δυνατότητα που έδινε το Σύνταγμα για αποκλίσεις από την εφαρμογή της ισότητας για «αποχρώντες λόγους»). «Η επιμονή μας να συμμετέχουμε στην επιτροπή, η ετοιμότητά μας στην ανατροπή κάθε αντίθετης – προσχηματικής άποψης, η επιχειρηματολογία μας γενικά, αλλά και η ανάληψη της εξουσίας από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, που είχε υιοθετήσει στην κυβερνητική διακήρυξή του τις απόψεις μας, βοήθησαν στο να αποφευχθεί η χρήση αυτής της συνταγματικής δυνατότητας» (Ενωση Γυναικών Ελλάδας 1984: 31).

Πέρα από το γεγονός ότι η οργάνωση παρακάμπτει και δεν αναφέρει πουθενά στην μπροσούρα ότι η εκπροσώπηση των γυναικείων οργανώσεων στην επιτροπή έγινε μέσω της ΣΕΓΕΣ, μίας πλατφόρμας συνεργασίας στην οποία συμμετείχε και η ΕΓΕ, αλλά σε καμία περίπτωση δεν συμμετείχε επίσημα η ΕΓΕ από μόνη της ως φορέας των απόψεων του γυναικείου κινήματος, διαπιστώνουμε και μία εμμονή της οργάνωσης να πείσει ότι ουσιαστικά αποτελεί η ίδια ένα κέντρο λήψης αποφάσεων, που δεν επηρεάζει μόνο τις διαδικασίες κατά τις οποίες διακομματικά λαμβάνονται οι αποφάσεις, αλλά επηρεάζει και με ευθύ τρόπο την κυβέρνηση, για την οποία, με πλήρη διαύγεια και σαφήνεια, διατείνεται ότι υιοθέτησε πλήρως τις απόψεις της ΕΓΕ. Αν προσπαθήσουμε να αντιληφθούμε στο όριό της την τοποθέτηση της ΕΓΕ, έτσι όπως περιγράφεται στη συγκεκριμένη μπροσούρα, διαπιστώνουμε ότι θεωρεί τον εαυτό της ως εκείνο το χώρο που κατ' αποκλειστικότητα κινεί τα νήματα στα ζητήματα του φύλου και της ισότητας, ως εκείνη τη δύναμη, που, ανεξάρτητα από άλλες συνιστώσες του γυναικείου κινήματος (τις «μειοψηφίες», όπως τις αποκαλεί), τροφοδοτεί με επεξεργασίες και «γραμμή» απευθείας την κυβέρνηση.

Γ. 9. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Παράλληλα με τη διαδικασία κατάθεσης του νομοσχεδίου για την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου στη Βουλή προς ψήφιση, παρατηρείται και συστηματική αναφορά στην εξέλιξη της διαδικασίας και αναλυτική παρουσίαση των διατάξεων που περιλάμβανε, σε όλες σχεδόν τις εφημερίδες της εποχής. Οι σχετικές αναφορές

στον Τύπο, γίνονται κυρίως το Νοέμβριο του 1982 και μέχρι τις αρχές του Δεκεμβρίου, ενώ οι περισσότερες εφημερίδες ασχολούνται ξανά με το ζήτημα προς το τέλος του Ιανουαρίου του 1983 έως τα μέσα του Φεβρουαρίου, οπότε και η αλλαγή αποτελεί πλέον νόμο του κράτους. Οι αναφορές είναι πολλές και ποικίλων αποχρώσεων. Άλλοτε αφορούν στη λεπτομερή παρουσίαση όλων των διατάξεων, άλλοτε κεντριοκοιούν και σχολιάζουν συγκεκριμένες διατάξεις, άλλοτε παραθέτουν διαφωνίες που προκύπτουν από τη διαδικασία, είτε μεταξύ των γυναικείων οργανώσεων, είτε μεταξύ των εκκλησιαστικών εκπροσώπων, κ.ο.κ..

Έτσι, η εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, σε μία από τις πρώτες αναφορές της στο ζήτημα, χαρακτηρίζει τη θέσπιση ως κατώτατου ορίου γάμου το 18^ο έτος, ως «σημαντική μεταρρύθμιση» και εκτιμά ότι σε αυτή τη ρύθμιση ενυπάρχει η «πρόθεση της Πολιτείας να καταργήσει τους ‘παιδικούς γάμους’ και να διασφαλίσει το θεσμό της οικογένειας» (*Ελευθεροτυπία* 11 Νοεμβρίου 1982: 1)⁹⁰. Στο ίδιο φύλλο, περιλαμβάνεται και ένα ακόμα δημοσίευμα, στο οποίο το αυτόματο διαζύγιο αντιμετωπίζεται ως «επαναστατική για τα χρονικά του Οικογενειακού μας Δικαίου πρόβλεψη» (*Ελευθεροτυπία* 11 Νοεμβρίου 1982: 8). Με την παράθεση της δήλωσης της Α. Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου – μέλους της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής που ανέλαβε τη συγκρότηση του νομοσχεδίου - , στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας, διατυπώνεται, με έμμεσο τρόπο, ο υπαινιγμός ότι, ενδέχεται να προκαλέσει το νομοσχέδιο αντιδράσεις και να δημιουργηθούν εντάσεις⁹¹. Σε επόμενα φύλλα της εφημερίδας, οι αντιδράσεις αυτές συγκεκριμενοποιούνται. Έτσι, λίγες μέρες μετά από αυτό το δημοσίευμα, διαβάζουμε στην εφημερίδα ότι «απέτυχε για μια ακόμη φορά η προσπάθεια των παραεκκλησιαστικών και όσων υπερσυντηρητικών Μητροπολιτών που τους ακολουθούν, να δημιουργήσουν

⁹⁰ Προς ενίσχυση της εγκυρότητας αυτής της εκτίμησης, η εφημερίδα παραθέτει και μια δήλωση που απέσπασε από κυβερνητικούς κύκλους, χωρίς ωστόσο να αποκαλύπτει το όνομα του μέλους της κυβέρνησης που έκανε τη δήλωση. Γράφει χαρακτηριστικά η εφημερίδα: «οι γάμοι μικρών κοριτσιών – σύμφωνα με κυβερνητική πηγή – ‘υποκρύπτουν περιουσιακές συναλλαγές και δεν οδηγούν συχνά σε βιώσιμες σχέσεις ανάμεσα στους συζύγους, λόγω της έλλειψης κοινωνικής ωριμότητας στις πρώιμες εφηβικές ηλικίες’» (*Ελευθεροτυπία* 11 Νοεμβρίου 1982: 1).

⁹¹ Η δήλωση της Α. Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου, έτσι όπως την παραθέτει η *Ελευθεροτυπία*, είναι η εξής: «Το έργο που παραδώσαμε σήμερα στον κ. Μαγκάκη είναι καρπός μακροχρόνιων και εξαντλητικών προσπαθειών. Δεν θα ανεχθούμε καμιά μονόπλευρη πολεμική. Και θα απαντήσουμε με τη γλώσσα που πρέπει σ’ οποιαδήποτε οργάνωση μας εξαπολύσει αναιτία επίθεση» (*Ελευθεροτυπία* 11 Νοεμβρίου 1982: 11).

προβλήματα στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας» (*Ελευθεροτυπία* 17 Νοεμβρίου 1982: 8). Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα γίνεται αναφορά στη συζήτηση της Ιεράς Συνόδου σχετικά με το θέμα της αλλαγής του Οικογενειακού Δικαίου και τις αντιδράσεις κάποιων Μητροπολιτών απέναντι στην επιλογή του αρχιεπισκόπου Σεραφείμ να κρατήσει χαμηλούς τους τόνους, τονίζοντας ότι η αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου είναι έργο της Κυβέρνησης (*Ελευθεροτυπία* 17 Νοεμβρίου 1982: 8)⁹². Στο ζήτημα των αντιδράσεων από ένα συγκεκριμένο κομμάτι της εκκλησίας, η εφημερίδα επανέρχεται αργότερα. Συγκεκριμένα, πληροφορεί για την πρόθεση του Μητροπολίτη Φλωρίνης να αφορίσει τον υπουργό Δικαιοσύνης, με την αιτιολογία ότι ο υπουργός δεν δέχεται να ισχύουν οι προωθούμενες διατάξεις που αφορούν το διαζύγιο, μόνο για όσους τελούν πολιτικό γάμο (*Ελευθεροτυπία* 11 Δεκεμβρίου 1982: 1). Λίγο πριν τελειώσει το 1982 η εφημερίδα κάνει λόγο για το νομοσχέδιο «που αλλάζει τη μοίρα της γυναίκας» (*Ελευθεροτυπία* 30 Νοεμβρίου

⁹² Γενικά, εντύπωση προκαλεί και η ανοχή της εκκλησίας απέναντι στην αλλαγή. Χαρακτηριστική από τη σκοπιά αυτή είναι μια επιστολή που φέρεται να έχει στείλει ο αρχιεπίσκοπος Σεραφείμ στον Γ. Μαγκάκη. Επιλέγουμε τη χρήση του ρήματος «φέρεται», καθώς πρόκειται για μία επιστολή την οποία διαβάζει κατά τη διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή ο βουλευτής της Ν.Δ. Νικόλαος Αναγνωστόπουλος, τη γνησιότητα της οποίας δεν βεβαιώνει ο υπουργός Δικαιοσύνης (Πρακτικά Βουλής 1982: 3129 – 3130). Στην επιστολή αυτή, ο Σεραφείμ επικαλείται τη συνεδρίαση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου σχετικά με το νομοσχέδιο της αλλαγής του οικογενειακού δικαίου, τις αποφάσεις της οποίας γνωστοποιεί στον υπουργό. Έτσι, ζητά εκ μέρους της Ιεράς Συνόδου ένα αντίγραφο του νομοσχεδίου, υπενθυμίζοντας και το άρθρο 2 του ν. 590/1977 στο οποίο ορίζεται η συνεργασία της εκκλησίας και του κράτους προκειμένου για ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος, και συγκεκριμένα σε ό,τι αφορά το θεσμό του γάμου και της οικογένειας (Πρακτικά Βουλής 1982: 3131). Από την επιστολή φαίνεται ότι η εκκλησία περιορίζει τη διαφωνία της μόνο στις διατάξεις του νομοσχεδίου που αφορούν στο συναινετικό διαζύγιο (χαρακτηριστικά: «[...]μένει με την ελπίδα ότι η Κυβέρνησις δε θα δεχθή τουλάχιστον ωρισμένας διατάξεις του νομοσχεδίου τούτου ως είναι η θέσπισις του λεγομένου συναινετικού διαζυγίου, η παγία αναφορά του αυτομάτου, εναντίον του οποίου τόσον ηγωνίσθη η Εκκλησία, και άλλαι τινές διατάξεις») (Πρακτικά Βουλής 1982: 3131), και προτείνει ως λύση την εφαρμογή των διατάξεων του συναινετικού διαζυγίου μόνο στην περίπτωση όσων τελούν πολιτικό γάμο (συγκεκριμένα: «Εκ των προτέρω κρίνομεν σκόπιμον να είπωμεν, ότι αι περί συναινετικού και αυτομάτου διαζυγίου διατάξεις ειδικώς, εάν ποτέ ψηφισθούν αύται, να ισχύουν μόνον διά τους τελούντας πολιτικόν γάμον, εν ουδεμιά δε περιπτώσει διά τους τελέσαντας ή τελούντας θρησκευτικόν γάμον») (Πρακτικά Βουλής: 3132). Οι υπόλοιπες διατάξεις του νομοσχεδίου δεν σχολιάζονται καν.

1982: 11). Η εφημερίδα ασχολείται σποραδικά με το ζήτημα και τον Ιανουάριο του 1983, οπότε τα δημοσιεύματά της, κυρίως, αφορούν τη συζήτηση στη Βουλή⁹³.

Θετικά διακείμενη στην αλλαγή του οικογενειακού δικαίου εμφανίζεται και η εφημερίδα *Τα Νέα*. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν ιδιαίτερα λεπτομερείς και αναλυτικές αναφορές στο περιεχόμενο των διατάξεων του νομοσχεδίου, η εφημερίδα δημοσιεύει, ανά τακτά χρονικά διαστήματα, ρεπορτάζ ή άρθρα, που αφορούν στην εξέλιξη της διαδικασίας κατάθεσης και ψήφισης του νομοσχεδίου. Έτσι, μια από τις πρώτες αναφορές στο νομοσχέδιο, μας πληροφορεί για την ημερομηνία παράδοσής του στον υπουργό από τη νομοπαρασκευαστική επιτροπή, ενώ, από όλες τις διατάξεις του, επιλέγονται να σχολιαστούν μόνο όσες αφορούν στο αυτόματο και το συναινετικό διαζύγιο (*Τα Νέα* 10 Νοεμβρίου 1982: 1). Στο αμέσως επόμενο φύλλο της, η εφημερίδα δημοσιεύει, στο πρωτοσέλιδο, μικρό άρθρο με τίτλο «Θα ψηφισθεί σ' ένα μήνα η ισοτιμία ανδρών – γυναικών» (*Τα Νέα* 11 Νοεμβρίου 1982: 1). Πιο λεπτομερής αναφορά στο περιεχόμενο του νομοσχεδίου, γίνεται σε ένα άρθρο, που δημοσίευσε η εφημερίδα λίγες μέρες αργότερα, όπου παρουσιάζεται με ενθουσιασμό το έργο της επιτροπής Μάνεση⁹⁴.

⁹³ Ενδεικτικό της αντιμετώπισης της συζήτησης στη Βουλή από την *Ελευθεροτυπία* είναι ένα σκωπτικό σχόλιο στη στήλη «φωνές και ψίθυροι» του φύλλου 2244: «ΣΤΕΝΑΧΩΡΙΑ κι αυτή, πούφερε στον νεοδημοκράτη βουλευτή κ. Ν. Κατσαρό το – με βάση τη Συνταγματική επιταγή – νομοσχέδιο για την ισότητα των δύο φύλων. Δεν έφτανε που καταργήθηκαν τα... προνόμια που υπήρχαν υπέρ των γυναικών στο παλιό οικογενειακό δίκαιο, ενώ δεν έπρεπε, όπως είπε, τον απογοήτευσε και η στάση της Εκκλησίας [...]. Δυστυχώς, είπε, η αντίδραση της Εκκλησίας δεν ήταν εκείνη η οποία έπρεπε να είναι. Κι ύστερα μας είπε ότι την γυναίκα δεν την απελευθέρωσε ο Μαρξ και ο Έγκελς [...], αλλά ο χριστιανισμός, ο οποίος μάλιστα κήρυξε και πολλές γυναίκες αγίες. Ευτυχώς, δεν ανέφερε για παράδειγμα και την Αγία Αθανασία του Αιγάλαιω...» (*Ελευθεροτυπία* 25 Ιανουαρίου 1983: 2).

⁹⁴ Χαρακτηριστικό του ενθουσιασμού και της συμπάθειας προς το έργο της επιτροπής είναι το παρακάτω απόσπασμα: «Τριακόσιες ώρες, κατανεμημένες σε 60 συνεδριάσεις, οι επτά κατά τεκμήριο αρμοδιότεροι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, του Αστικού και του Συνταγματικού Δικαίου, δούλεψαν σκληρά για να συντάξουν το νομοσχέδιο για την ισονομία ανδρών και γυναικών και τον εκσυγχρονισμό του Οικογενειακού Δικαίου. Μαζί τους, οκτώ δυναμικές δικηγόρινες, οι περισσότερες εκπρόσωποι γυναικείων οργανώσεων, μοιράστηκαν άξια το μερτικό της ευθύνης για την τροποποίηση πληθώρας διατάξεων [...]. Το σημαντικότερο, όμως, και ίσως ριζοσπαστικότερο μέρος του έργου της 15μελούς ειδικής νομοπαρασκευαστικής επιτροπής ήταν η αναμόρφωση θεσμών αναχρονιστικών, ξεπερασμένων από την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, που συχνά πληρώθηκαν, όπως δήλωσε ο υπουργός Δικαιοσύνης κ. Γ. Α. Μαγκάκης, 'με αδικίες, δυστυχίες και οδύνες'» (*Τα Νέα* 15 Νοεμβρίου 1982: 11).

Παρόλη την άμεση και ευθεία σύνδεση, εκείνη την εποχή, της εφημερίδας *Τα Νέα* με την εφημερίδα *Το Βήμα*⁹⁵, η τελευταία δε φαίνεται να καταλαβαίνει το νομοσχέδιο με τον τρόπο που το καταλαβαίνει η πρώτη. Αντίθετα, συχνά παρουσιάζεται η προώθηση της ισότητας των φύλων, μέσω του συγκεκριμένου νομοσχεδίου, ως στέρηση δικαιώματος. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, από τη σκοπιά αυτή, αποτελεί ένα άρθρο με τίτλο «Δεν έχει πια δικαίωμα η σύζυγος να ζητεί χρήματα από τον άνδρα» (*Το Βήμα* 16 Ιανουαρίου 1983: 1). Στον τίτλο αυτό αποτυπώνεται ο συλλογισμός του άρθρου, το οποίο αντιμετωπίζει την κατάργηση των διατάξεων που διασφάλιζαν την εξουσία του άνδρα μέσα στην οικογένεια ως στέρηση δικαιωμάτων της γυναίκας. Συγκεκριμένα, διαβάζουμε στο άρθρο: «Από την 1^η Ιανουαρίου κανένα δικαίωμα δεν έχει η γυναίκα να ζητήσει χρήματα από τον άνδρα της για τα έξοδα του σπιτιού, γιατί ο άνδρας έπαψε να είναι η κεφαλή της οικογένειας και έπαψε επίσης να έχει την αποκλειστική ευθύνη για τη διατροφή της συζύγου [...]» (*Το Βήμα* 16 Ιανουαρίου 1983: 1).

Από την άλλη πλευρά, απόλυτη συμφωνία προς τη μεταρρύθμιση εκφράζει η εφημερίδα *Καθημερινή*. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η εφημερίδα, παρά την ιδεολογική και πολιτική συμπάθεια που επιδεικνύει γενικά προς το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, συμφωνεί με όλες τις διατάξεις του νομοσχεδίου και παίρνει θέση υπέρ του αυτόματου διαζυγίου, διαφοροποιούμενη έτσι από τις αμφιβολίες και διαφωνίες που η ΝΔ εξέφρασε στη Βουλή. Συγκεκριμένα, διαβάζουμε στην εφημερίδα: «[...] Εντελώς νέα, αληθινά ριζοσπαστική, είναι η λύση που δίνει η επιτροπή στο φλέγον κοινωνικό θέμα του κακώς αποκαλούμενου ‘αυτόματου διαζυγίου’ [...]» (*Καθημερινή* 10 Νοεμβρίου 1982: 1). Στο ίδιο άρθρο, η εφημερίδα διαχωρίζει τη θέση της και από τις αντιδράσεις, τις οποίες εκτιμά ότι θα επιφέρει η ρύθμιση του συναινετικού διαζυγίου. Διαβάζουμε, λοιπόν, ότι «[...] θεσπίζεται οριστικά το συναινετικό διαζύγιο. Πρόκειται για μια σημαντική πραγματικά καινοτομία, για τη θέσπιση της οποίας δεν είναι δυνατό να υπάρξει οποιαδήποτε αντίρρηση [...]» (*Καθημερινή* 10 Νοεμβρίου 1982: 3). Επίσης, σε άλλα φύλλα της, αν και δεν επιλέγει να αναφέρει αναλυτικά όλες τις διατάξεις του νομοσχεδίου, το χαρακτηρίζει ωστόσο «εθνικά αναγκαίο» (*Καθημερινή* 20 Νοεμβρίου 1982: 5) και τονίζει ότι «με την

⁹⁵ Η εφημερίδα *Το Βήμα* ήταν μόνο κυριακάτικη, ενώ η εφημερίδα *Τα Νέα* ήταν μόνο καθημερινή. Στο κυριακάτικο *Βήμα* διαφημιζόταν συστηματικά η καθημερινή εφημερίδα *Τα Νέα* και, αντίστοιχα, *Τα Νέα* συχνά διαφήμιζαν *Το Βήμα* της Κυριακής.

κατάθεση από τον υπουργό Δικαιοσύνης στη Βουλή του νομοσχεδίου για την ισότητα των φύλων και τον εκσυγχρονισμό του Οικογενειακού Δικαίου σημειώνεται ένας ιστορικός σταθμός στη χώρα μας» (*Καθημερινή* 3 Δεκεμβρίου 1982: 5).

Ο *Ριζοσπάστης*, η εφημερίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, έχει, επίσης, πολλές αναφορές στην αλλαγή του οικογενειακού δικαίου. Ωστόσο, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, αν και αποτελεί την επίσημη εφημερίδα ενός κόμματος της αντιπολίτευσης, το οποίο, κατά τη διάρκεια της συζήτησης του νομοσχεδίου στη Βουλή, εξέφρασε κάποιες – επιμέρους έστω – διαφωνίες, δεν επιλέγει να αναφερθεί στις διαφωνίες του κόμματος σε ό, τι αφορά το νομοσχέδιο. Αντίθετα, στο μεγαλύτερο μέρος των σχετικών άρθρων της εφημερίδας, το ύφος είναι δημοσιογραφικό και ουδέτερο. Από την άποψη αυτή, ενδεικτικό είναι το άρθρο, που δημοσίευσε η εφημερίδα στις 12 Νοεμβρίου 1982, με τίτλο «Αλλαγές στο Οικογενειακό Δίκαιο», στο οποίο, πέρα από μια νύξη για την αμφιλεγόμενη στάση της κυβέρνησης σχετικά με την έγκριση του νομοσχεδίου⁹⁶, που συνέταξε η Επιτροπή Μάνεση στο σύνολό του, απλά παρατίθενται, χωρίς σχολιασμό, οι καινούριες διατάξεις, τις οποίες εισάγει το νομοσχέδιο και οι παλιότερες διατάξεις, οι οποίες καταργούνται (*Ριζοσπάστης* 12 Νοεμβρίου 1982: 7). Στους ίδιους, ή και σε πιο ήπιους, τόνους κινούνται και άλλα δύο δημοσιεύματα, εκ των οποίων το πρώτο πληροφορεί για το ότι τελικά το νομοσχέδιο θα κατατεθεί ενιαίο προς ψήφιση στη Βουλή (*Ριζοσπάστης* 27 Νοεμβρίου 1982: 7), ενώ το δεύτερο απαριθμεί και παρουσιάζει αναλυτικά όλες τις διατάξεις του νομοσχεδίου, τόσο τις κύριες όσο και τις μεταβατικές (*Ριζοσπάστης* 30 Νοεμβρίου 1982: 11). Η οποιαδήποτε κριτική της εφημερίδας στην αλλαγή του οικογενειακού δικαίου εξαντλείται στο επίπεδο της διαδικασίας με την οποία επιχειρείται να γίνει ο εκσυγχρονισμός του οικογενειακού δικαίου, ενώ, δεν επιχειρείται κάποια κριτική προσέγγιση του περιεχομένου της αλλαγής. Έτσι, όταν δεν παραθέτει απλά τις νέες διατάξεις, η εφημερίδα κεντριοποιεί τις φήμες, σύμφωνα με τις οποίες η κυβέρνηση είχε σκοπό να μην συμπεριλάβει στην τελική μορφή του νομοσχεδίου τις διατάξεις που αφορούσαν το

⁹⁶ Χαρακτηριστικά: «Ριζικές αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο φέρνει το νομοσχέδιο που παρέδωσε χθες η Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή στον υπουργό Δικαιοσύνης κ. Μαγκάκη, ενάμιση μήνα πριν τη λήξη της συνταγματικής προθεσμίας, που όμως είναι αμφίβολο αν τελικά θα εγκριθεί ολόκληρο από την Κυβέρνηση [...]» (*Ριζοσπάστης* 12 Νοεμβρίου 1982: 7).

διαζύγιο και διατυπώνει το αίτημα να τοποθετηθεί η κυβέρνηση επίσημα πάνω στο ζήτημα που προκύπτει από αυτές τις φήμες⁹⁷ (*Ριζοσπάστης* 18 Νοεμβρίου 1982: 6).

Τέλος, η εφημερίδα *Αυγή*, κεντρικό όργανο του ΚΚΕ Εσωτερικού, διαφοροποιείται από όλες τις παραπάνω εφημερίδες, καθώς είναι η μόνη που δεν αντιμετωπίζει τη νομική μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου ως μια εργαστηριακή μετάβαση σε ένα διαφορετικό περιβάλλον οικογένειας. Αντίθετα, από τη μια πλευρά, προσεγγίζει την αλλαγή αυτή ως μια ιδεολογική αντανάκλαση των υλικών αλλαγών που είχαν ήδη συντελεστεί. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Εστω και με σοβαρή καθυστέρηση που την επισήμανε και ο ίδιος ο κ. Γ. Α. Μαγκάκης [...] το μέχρι τώρα πρόβλημα του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικογένειας στο πνεύμα ενός νέου τρόπου ζωής που διαμόρφωσε και ανάλογες αντιλήψεις βαίνει προς τη νομοθετική του ρύθμιση [...]. Ο νομοπαρασκευαστικός μηχανισμός έρχεται να ρυθμίσει μια πραγματικότητα που πήρε σοβαρές διαστάσεις και διαφοροποιούσε τις αντιλήψεις και τις ιδέες των ανθρώπων για τα θέματα αυτά» (*Αυγή* 13 Νοεμβρίου 1982: 5). Από την άλλη πλευρά, αναγνωρίζει και την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στην ψήφιση ενός νόμου και την καθολική εφαρμογή του⁹⁸, τονίζοντας την ανάγκη της ενημέρωσης γύρω από τις νέες διατάξεις, έτσι ώστε να είναι δυνατή η πραγματική υλοποίηση του νέου οικογενειακού δικαίου (*Αυγή* 13 Νοεμβρίου 1982: 5). Έτσι, σύμφωνα με την εφημερίδα, «[...] το κίνημα για την ουσιαστική νομική, κοινωνική και οικονομική ισότητα των γυναικών έχει ακόμα πολύ δρόμο να διανύσει [...]» (*Αυγή* 13 Νοεμβρίου 1982: 5).

⁹⁷ Ενδεικτικά: «[...] μία κυβερνητική διάψευση πάνω στο θέμα αυτό θα ήταν ευπρόσδεκτη και θα την προβάλλαμε, γιατί θα καθυσάχαζε και τα γυναικεία σωματεία, που δικαιολογημένα ανησυχούν για την κυβερνητική αυτή – το λιγότερο αμφιλεγόμενη – στάση. Πάντως, όσο η κυβέρνηση ταλαντεύεται ή υποχωρεί στις πιέσεις της εκκλησίας, τα γυναικεία σωματεία δε θα το βάλουν κάτω, όπως δεν το βάλαν και σε άλλες εποχές [...]» (*Ριζοσπάστης* 18 Νοεμβρίου 1982: 6).

⁹⁸ Προς ενίσχυση της εκτίμησης αυτής, στο δημοσίευμα χρησιμοποιείται και το παράδειγμα της νομικά κατοχυρωμένης οικονομικής ισοτιμίας ανάμεσα στα δύο φύλα, η οποία όμως, σε πολλές περιπτώσεις, δεν εφαρμόζεται, καθώς παρατηρείται η ύπαρξη διακρίσεων από τους εργοδότες σε βάρος των γυναικών (*Αυγή* 13 Νοεμβρίου 1982: 5).

Δ. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΑΜΒΛΩΣΕΩΝ ΩΣ ΕΝΑ ΞΕΚΑΘΑΡΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΣΤΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΖΗΤΗΜΑ

Το Σεπτέμβριο του 1978, κατά τη διάρκεια της ψήφισης του νόμου «περί μεταμοσχεύσεων βιολογικών ουσιών ανθρωπίνης προελεύσεως», στη Βουλή, μετά από την εισήγηση του βουλευτή της πλειοψηφίας και την παρέμβαση σε αυτήν της αντιπολίτευσης, περιλαμβάνονται στο νόμο και κάποιες συμπληρωματικές διατάξεις με θέμα την έκτρωση. Έτσι, ψηφίζεται από τη Βουλή ρύθμιση, σύμφωνα με την οποία αναγνωρίζεται στη γυναίκα το δικαίωμα της έκτρωσης σε δύο περιπτώσεις: είτε αν διαπιστωθούν σοβαρές βλάβες στην υγεία του εμβρύου, οπότε δίνεται διορία για πραγματοποίηση της έκτρωσης έως και την εικοστή βδομάδα κύησης, είτε αν κινδυνεύει η ψυχική υγεία της εγκύου γυναίκας στην περίπτωση που η εγκυμοσύνη συνεχιστεί, οπότε – ύστερα από γνωμάτευση ψυχιάτρου – μπορεί να πραγματοποιηθεί έκτρωση μέχρι και τη δωδέκατη βδομάδα κύησης (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 12).

Μερικούς μήνες πριν από την ψήφιση της ρύθμισης αυτής, παρατηρείται και η πρώτη παραγωγή φεμινιστικού υλικού σχετικά με το θέμα των αμβλώσεων. Την πρώτη αναφορά στις εκτρώσεις βρίσκουμε σε μια προκήρυξη που μοίραζε η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών την Πρωτομαγιά του 1976⁹⁹ (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 10), ενώ ήδη είχε προηγηθεί και μία νύξη στο ζήτημα, σε ένα διήμερο σεμινάριο που είχε οργανωθεί στα πλαίσια του Διεθνούς Έτους Γυναίκας το 1975¹⁰⁰ (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 11). Μέχρι την ψήφιση του νόμου για την περιορισμένη νομιμοποίηση των αμβλώσεων υπάρχουν κάποιες ακόμα σποραδικές αναφορές στο ζήτημα. Το 1979 αποτελεί μια

⁹⁹ «[...] Μοναδικός τρόπος για τον έλεγχο της μητρότητας στην Ελλάδα είναι σήμερα η έκτρωση, επέμβαση δαπανηρή και επικίνδυνη. Το Κράτος τηρεί υποκριτική στάση και οι γιατροί αποσιωπούν αυτούς τους κινδύνους (μόλυνση, στέρωση κλ.π.). Τονίζουμε ότι η έκτρωση ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΤΑΥΤΙΖΕΤΑΙ με την αντισύλληψη, αλλά είναι μόνο λύση ανάγκης. Και σ' αυτή την περίπτωση θα πρέπει να είναι νόμιμη και να γίνεται δωρεάν ακόμα και για ανήλικους [...]» (παρατίθεται στο Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 10).

¹⁰⁰ Μεταξύ των προτάσεων στις οποίες κατέληξε το σεμινάριο διαβάζουμε και τη «νομιμοποίηση των αμβλώσεων για την εξασφάλιση συνθηκών υγείας» (παρατίθεται στο Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 11).

χρονική στιγμή πολύ σημαντική για την ενασχόληση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα με το ζήτημα. Καταρχήν, στις 31 Μαρτίου γιορτάζεται και στην Ελλάδα η πρώτη Διεθνής Καμπάνια για το δικαίωμα στην έκτρωση, την αντισύλληψη και ενάντια στην υποχρεωτική στείρωση, ενώ και την ίδια μέρα της επόμενης χρονιάς γίνεται προσπάθεια από αυτόνομες γυναικείες ομάδες να επαναληφθεί το γεγονός (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 14). Επίσης, κυκλοφορεί το πρώτο τεύχος του φεμινιστικού περιοδικού *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, όπου υπάρχει εκτενές αφιέρωμα στο ζήτημα των αμβλώσεων και στην πρόσφατη τότε νομική του ρύθμιση (*Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα* 1979δ: 23 – 55). Το γεγονός ότι ακόμα και γυναικείες οργανώσεις που μέχρι τότε δεν είχαν ασχοληθεί καθόλου με το ζήτημα, όπως π.χ. η ΕΓΕ¹⁰¹, παίρνουν την επιλογή να αφιερώσουν κάποιες σελίδες του έντυπου υλικού τους στο ζήτημα, καταδεικνύει ότι η δραστηριότητα των γυναικείων ομάδων, που μέχρι τότε προσπαθούσαν να κεντριοποιήσουν το ζήτημα, είχε κάποιο αντίκτυπο στο επίσημο πολιτικό και κοινωνικό σκηνικό.

Το 1981 αποτελεί επίσης ένα έτος πολύ πλούσιο στην παραγωγή έντυπου υλικού σχετικού με το ζήτημα από τις φεμινιστικές ομάδες (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 15), ενώ με την προεκλογική δέσμευση του ΠΑΣΟΚ τις παραμονές των βουλευτικών εκλογών του 1981 «να θέσει τέρμα στο απαράδεκτο καθεστώς των παράνομων εκτρώσεων με την πλήρη και επιστημονική ενημέρωση πάνω στον οικογενειακό προγραμματισμό, την αντισύλληψη και τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων» (παρατίθεται στο Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 16) τελειώνει μια πρώτη περίοδος διαπραγμάτευσης του ζητήματος, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας ήταν κυρίως η, με πολλούς τρόπους, δήλωση των φεμινιστικών ομάδων και οργανώσεων της πρόθεσής τους να διεκδικήσουν την πλήρη νομιμοποίηση των αμβλώσεων.

¹⁰¹ Η πρώτη αναφορά στις αμβλώσεις στο περιοδικό της ΕΓΕ *ανοιχτό παράθυρο* γίνεται στο τεύχος 5. Εκεί αφιερώνεται μια σελίδα για να αποσαφηνιστούν οι θέσεις της οργάνωσης για την άμβλωση. Συγκεκριμένα διαβάζουμε: «Αν μια γυναίκα επιθυμεί την άμβλωση, αυτή θα πρέπει να γίνεται χωρίς να χρειάζεται να υπάρχει κάποια ιδιαίτερη αιτία, εφόσον η εγκυμοσύνη δεν είναι πέρα της 12ης εβδομάδας. Μετά τη 12η εβδομάδα, η περίπτωση θα πρέπει να κρίνεται από μια επιτροπή κοινωνικής πρόνοιας. Μετά τη 18η εβδομάδα και εάν το έμβρυο είναι βιώσιμο, η διακοπή της εγκυμοσύνης να μην επιτρέπεται. Η άμβλωση να καλύπτεται οικονομικά από τον ασφαλιστικό φορέα της εγκύου» (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1979β: 2).

Τα επόμενα δύο χρόνια δεν υπάρχει έντονη δραστηριότητα και η ανάδειξη του ζητήματος περιορίζεται σε κάποιες μεμονωμένες εκδηλώσεις, μερικές προκηρύξεις και ελάχιστα έντυπα (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 17). Τον Απρίλιο του 1983 όμως το σκηνικό αλλάζει: η Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών ξεκινά μια μεγάλη καμπάνια για το «δικαίωμα στην έκτρωση – αντισύλληψη – σεξουαλικότητα», προωθώντας έτσι το ζήτημα σε εθνικό επίπεδο (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 17 - 18). Στο πλαίσιο της καμπάνιας αυτής, 500 γυναίκες υπογράφουν ένα κείμενο δημόσιας δήλωσης¹⁰² ότι έχουν κάνει έκτρωση (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη: 21). Η εξαγγελία της κυβέρνησης λίγους μήνες αργότερα της επεξεργασίας νομοσχεδίου που αποποινικοποιούσε τις εκτρώσεις, εφόσον, όμως, αυτές πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο των 12 πρώτων εβδομάδων κύησης, δε μπορεί να μη συσχετιστεί με την πλατιά δημοσιότητα που έλαβε η καμπάνια της Αυτόνομης Κίνησης Γυναικών (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 20).

Την ίδια εποχή και εν όψει της κατάθεσης του νομοσχεδίου, στην οποία εκτιμάται από το γυναικείο κίνημα ότι θα κληθούν για συμμετοχή στην επιτροπή επεξεργασίας του νομοσχεδίου και οι «αρμόδιοι» φορείς, εντός των οποίων – όπως έχει ήδη καταδείξει η πρακτική της κυβέρνησης – συγκαταλέγονται και εκπρόσωποι γυναικών, ενεργοποιούνται και οι γυναικείες οργανώσεις (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 20). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, από τη σκοπιά αυτή, αποτελεί η ΕΓΕ. Στο 24^ο τεύχος του περιοδικού *ανοιχτό παράθυρο* η ΕΓΕ δημοσιεύει ένα κείμενο, που έχει

¹⁰² Το κείμενο που ακολουθείται από 500 υπογραφές είναι το εξής: «Εμείς οι γυναίκες που υπογράφουμε, γνωρίζοντας καλά τις συνέπειες του άρθρου 304 Π.Κ. παρ. Ι, σύμφωνα με το οποίο 'Εγκυος, ήτις εκ προθέσεως αποκτείνει δι' εκτρώσεως ή κατ' άλλον τρόπον το παρ' αυτής κυφορούμενον ή επιτρέπει εις άλλον να πράξει τούτο, τιμωρείται διά φυλακίσεως μέχρι τριών ετών', ΔΗΛΩΝΟΥΜΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ότι έχουμε κάνει μία ή περισσότερες εκτρώσεις.

Με τη δήλωσή μας αυτή θέλουμε να ξεσκεπάσουμε το 'κοινό μυστικό': οι εκτρώσεις στην Ελλάδα είναι παράνομες. Ωστόσο γίνονται εκατοντάδες χιλιάδες κάθε χρόνο, σε συνθήκες τρομακτικής οικονομικής εκμετάλλευσης για μας τις γυναίκες και προσβλητικές για την αξιοπρέπεια μας.

ΚΑΤΑΓΓΕΛΟΥΜΕ το καθεστώς της θεμιτής παρανομίας που στηρίζει την κερδοσκοπία των γυναικολόγων σε βάρος μας.

ΚΑΤΑΓΓΕΛΟΥΜΕ την αδιαφορία του κράτους για τη διάδοση της αντισύλληψης, που έχει σα συνέπεια η χώρα μας να παρουσιάζει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά εκτρώσεων σε όλη την Ευρώπη.

Για να πάψει πια ο εμπαιγμός

Πια να αποφασίζουμε εμείς πότε και εάν θα κάνουμε παιδιά

ΑΠΑΙΤΟΥΜΕ ΝΑ ΚΑΤΑΡΓΗΘΕΙ Ο ΝΟΜΟΣ ΠΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΠΟΙΕΙ ΤΙΣ ΕΚΤΡΩΣΕΙΣ» («Εμείς οι γυναίκες που υπογράφουμε...» 1983).

το χαρακτήρα άτυπης διακήρυξης, με τίτλο «Η αποποινικοποίηση της Έκτρωσης» (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1983β: 1). Το κείμενο ξεκινά με τη φράση «Εμείς οι γυναίκες», διεκδικώντας έτσι την όσο το δυνατό πιο πλατιά ταύτιση των αναγνωστριών του με το περιεχόμενό του, αλλά και δηλώνοντας έμμεσα ότι το κείμενο έχει συνταχθεί από τους επίσημους εκπροσώπους των γυναικών, προβάλλοντας έτσι την άποψη της ΕΓΕ ως άποψη των γυναικών γενικά¹⁰³. Με τον τρόπο αυτό, γίνεται μια προσπάθεια, τα αιτήματα που η ΕΓΕ διατυπώνει και τα οποία ταυτίζονται με τις εξαγγελίες της κυβέρνησης (π.χ. ο περιορισμός της ισχύος της ελεύθερης έκτρωσης μόνο στους τρεις πρώτους μήνες της εγκυμοσύνης), να αποκτήσουν τον χαρακτήρα της «πανγυναικείας» διεκδίκησης.

Εντωμεταξύ, μετά τις εξαγγελίες της κυβέρνησης παρατηρείται και ένταση των, μέχρι τότε περιθωριακών, αντιδράσεων της εκκλησίας και της συντηρητικής μερίδας της κοινωνίας (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 21). Μια πρώτη κορύφωση των αντιδράσεων αυτών συμπυκνώνεται σε μια εισαγγελική απόφαση το Γενάρη του 1985 να ασκηθεί δίωξη σε επτά από τις πιο διάσημες γυναίκες που τον Απρίλη του 1983 είχαν υπογράψει δημόσια δήλωση ότι είχαν κάνει έκτρωση στο πλαίσιο της καμπάνιας της Αυτόνομης Κίνησης Γυναικών. Η αντίδραση των φεμινιστικών ομάδων υπήρξε άμεση¹⁰⁴, ο τύπος κατήγγειλε τις διώξεις και, δεδομένου ότι μεταξύ των διωκόμενων ήταν μία βουλευτής και κάποιες γνωστές

¹⁰³ Εξάλλου, το κείμενο συντάσσεται στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο και το υποκείμενο «εμείς οι γυναίκες» τονίζεται και στην τελευταία παράγραφο του. Ενδεικτικά: «ΕΜΕΙΣ ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ξέρουμε καλά, 'από πρώτο χέρι', τι σημαίνει το καθεστώς της παρανομίας μέσα στο οποίο γίνεται στον τόπο μας η έκτρωση. [...] Θέλουμε να ορίζουμε μόνες μας το σώμα μας. Θέλουμε να ανήκει μόνο σε μας η απόφαση για το πότε μπορούμε – είμαστε σε θέση – να δώσουμε ζωή. [...] είμαστε οι μόνες που έχουμε δικαίωμα ν' αποφασίσουμε την έκτρωση, μέχρι τον τρίτο μήνα. [...] Ζητάμε εκτρώσεις νόμιμες και δωρεάν. Ζητάμε να καλυπτόμαστε από τα ασφαλιστικά ταμεία [...]. Παλεύουμε όμως να μειωθεί σημαντικά ο αριθμός των εκτρώσεων. [...] ζητάμε να εφαρμοστεί σε εθνικό επίπεδο ο οικογενειακός προγραμματισμός και η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση [...]» (Ένωση Γυναικών Ελλάδας 1983β: 1).

¹⁰⁴ Στις 25 Ιανουαρίου οκτώ ομάδες και σύλλογοι οργανώνουν συγκέντρωση στα Προπύλαια και πορεία, απευθύνοντας κάλεσμα προς όλες τις γυναίκες, γυναικείες ομάδες και συλλόγους με κεντρικό σύνθημα «όλες είμαστε παράνομες» (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 21). Στη συγκέντρωση εμφανίζονται για πρώτη φορά μέλη παραεκκλησιαστικών οργανώσεων, τα οποία μοιράζουν προκηρύξεις, των οποίων κεντρικό σύνθημα είναι «έκτρωση = φόνος» (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 22).

καλλιτέχνιδες, με παρέμβαση του αρμόδιου υπουργού, υπήρξε παύση της δίωξης και η υπόθεση αρχειοθετήθηκε (Βαρίκα 1992: 78).

Κι ενώ, λίγους μήνες αργότερα, το νομοσχέδιο για την νομιμοποίηση των αμβλώσεων είναι έτοιμο, η κυβέρνηση διστάζει να το καταθέσει προς ψήφιση στη Βουλή, εν όψει των αντιδράσεων που η επιλογή αυτή θα δημιουργούσε στη συντηρητική μερίδα των εκλογέων του ΠΑΣΟΚ, λίγο πριν από τις βουλευτικές εκλογές (Βαρίκα 1992: 78).

Στις αρχές του 1986, ο βουλευτής Επικρατείας της νέας κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ Ν. Ψαρουδάκης ξεκινά εκστρατεία κατά της ψήφισης του νομοσχεδίου στη Βουλή. Στο πλαίσιο αυτό, και με τη βοήθεια της εκκλησίας και παραεκκλησιαστικών οργανώσεων, αλλά και με τη λεκτική υποστήριξη του Προέδρου της Δημοκρατίας, διοργανώνεται παναθηναϊκή συγκέντρωση στις 24 Φεβρουαρίου, μοιράζονται προκηρύξεις και συντάσσονται άρθρα στις εφημερίδες εναντίον των εκτρώσεων, πραγματοποιείται μια δεύτερη μεγαλύτερη συγκέντρωση τον Απρίλιο¹⁰⁵ και με κάθε αφορμή προβάλλεται η ταινία – «ντοκιμαντέρ» «Σιωπηλή Κραυγή»¹⁰⁶ (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 23).

Παρά τις αντιδράσεις στο νομοσχέδιο, ίσως όμως και εξαιτίας της πλατιάς διάστασης και εκτόνωσής τους, η κυβέρνηση καταθέτει και ψηφίζει στη Βουλή, το Μάιο του 1986, το νομοσχέδιο για την αποποινικοποίηση των εκτρώσεων (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 24), υπό το βάρος της πίεσης του φεμινιστικού

¹⁰⁵ Το κεντρικό σύνθημα στη συγκέντρωση αυτή ήταν «Μανούλα σ' ευχαριστώ που μ' άφησες να ζήσω» (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 24), ενώ χαρακτηριστική για το ύφος και τον χαρακτήρα της συγκέντρωσης είναι και μια προκήρυξη που μοίραζε η Πανελλήνια Ένωση για το Δικαίωμα της Ζωής, στην πρώτη σελίδα της οποίας δεσπόζει η εικόνα ενός εμβρύου συνοδευόμενη από το σύνθημα «ΕΧΩ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΖΩΗΣ ΖΗΤΩ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ» (Πανελλήνια Κίνηση για το Δικαίωμα της Ζωής χ.χ.ε.). Την ίδια στιγμή πραγματοποιείται και μια αντι – συγκέντρωση φεμινιστριών με κεντρικό σύνθημα «για το σώμα μας αποφασίζουμε εμείς οι γυναίκες» (Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 24).

¹⁰⁶ Πρόκειται για ένα φιλμ αμερικανικής παραγωγής, το οποίο επιμελήθηκε ο αμερικανός γυναικολόγος Natheson, μαγνητοσκοπώντας – όπως αποδείχθηκε από άλλους γιατρούς στην Αμερική – έμβρυα προχωρημένης ανάπτυξης διατεινόμενος ότι πρόκειται για έμβρυα λίγων ημερών, προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να στηρίξει τη θεωρία του για το «αγέννητο παιδί» (Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών χ.χ.ε.).

κινήματος, του οποίου τη δυναμική όμως προσπαθεί να αποκρύψει και να εγκολπώσει¹⁰⁷.

Διαπιστώνουμε μια αυξημένη κινητικότητα σε ό,τι αφορά το ζήτημα των αμβλώσεων από όλες τις πλευρές. Η κυβέρνηση δεν μπορεί ούτε να αποφύγει τη σύγκρουση με τις συντηρητικές δυνάμεις ούτε να αγνοήσει τη μαζική κινητοποίηση των φεμινιστριών κι έτσι, από τη μια κωλυσιεργεί, μεταθέτοντας την ψήφιση του νόμου στην επόμενη Βουλή, έτσι ώστε να ανακόψει τις διαρροές των συντηρητικών της ψηφοφόρων προς τη δεξιά, ενώ, από την άλλη, χρησιμοποιεί την ΕΓΕ, ως μια γυναικεία οργάνωση που μπορούσε να διαπραγματευθεί τη συσπείρωση γυναικών ψηφοφόρων στο κόμμα του ΠΑΣΟΚ, για να μην αποτυπωθεί στην κάλπη η απογοήτευση των γυναικών για τη μη κατάθεση του νομοσχεδίου.

Πράγματι, το ΠΑΣΟΚ, μέσω αυτών των ελιγμών, κατόρθωσε να διατηρήσει τον κύριο όγκο των δυνάμεων του, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις γυναίκες ψηφοφόρους του. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις εκλογές του 1985 το 45,9% των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ ήταν γυναίκες¹⁰⁸ (Παντελίδου – Μαλούτα 1992: 100). Το ποσοστό αυτό δεν αντανakλά μόνο τη δυνατότητα ελιγμών της κυβέρνησης σε ζητήματα κρατικού φεμινισμού, αλλά αποτελεί και αποτέλεσμα μιας επιλογής του ΠΑΣΟΚ να ασχοληθεί ειδικά με ζητήματα που αφορούν τις γυναίκες και να αλλάξει το οικογενειακό δίκαιο προς την κατεύθυνση της πραγμάτωσης της ισότητας των δύο φύλων.

¹⁰⁷ Χαρακτηριστική είναι η δήλωση της προέδρου της ΕΓΕ και συζύγου του πρωθυπουργού Μαργαρίτας Παπανδρέου στην εναρκτήρια εκδήλωση του συνεδρίου της ΕΓΕ: «Το νομοσχέδιο κατατέθηκε χάρη σ' εμάς. Οι αγώνες μας δικαιώνονται» (παρατίθεται στο Αβδελά, Παπαγιαννάκη, Σκλαβενίτη 1986: 24).

¹⁰⁸ Είναι η πρώτη φορά που οι γυναίκες ψηφοφόροι επιλέγουν μαζικότερα από τους αντίστοιχους άντρες ένα κόμμα το οποίο δεν τοποθετείται στη δεξιά (Παντελίδου – Μαλούτα 1992: 100), ενεργοποιώντας έτσι και στην Ελλάδα το «χάσμα των φύλων», ένα εννοιολογικό εργαλείο που συγκροτήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν σε πολλούς κοινωνικούς σχηματισμούς, οι γυναίκες παρουσίαζαν ιδεολογική απόκλιση από τους άνδρες προς αριστερή κατεύθυνση, και όχι προς δεξιά, η οποία μέχρι τότε θεωρούνταν σταθερή και «φυσική» και άρα δεν συνέντευχε κανένας λόγος μελέτης και σχολιασμού της (Παντελίδου – Μαλούτα 1992: 76 – 77).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

«Η κυβέρνηση καταθέτει στη Βουλή το νομοσχέδιο για την ισονομία ανδρών και γυναικών, καθώς και για εκσυγχρονισμό του Οικογενειακού Δικαίου. Η κατάθεση αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί, χωρίς υπερβολή, ιστορικό γεγονός. Γιατί το νομοσχέδιο αυτό αποτελεί προς πολλές κατευθύνσεις σημαντικό βήμα κοινωνικής απελευθέρωσης. Και πρώτα από όλα προς την κατεύθυνση της ισότητας ανδρών και γυναικών. Για τη νομοθετική της υλοποίηση το Σύνταγμα έχει τάξει προθεσμία επτά ετών που εκπνέει στο τέλος αυτής της χρονιάς. Τα έξι χρόνια δεν αξιοποιήθηκαν. Έτσι, η κυβέρνηση της Αλλαγής βρέθηκε μπροστά στο καθήκον να πρέπει να εκτελέσει μέσα σε ένα χρόνο το έργο που δεν έγινε στα έξι προηγούμενα. Όταν η Βουλή συζητήσει και ψηφίσει το νομοσχέδιο η ισονομία της γυναίκας προς τον άνδρα θα έχει γίνει πραγματικότητα και αιωνόβιοι θεσμοί οδυνηρής ανισότητας, καταπίεσης και εκμετάλλευσης της γυναίκας θα έχουν καταλυθεί και θα ανήκουν στο παρελθόν.

«Πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί ότι στο πλαίσιο της ισονομίας καταργείται η προίκα. Ο αναχρονιστικός, δηλαδή, αυτός θεσμός που ταπείωνε τη γυναίκα, νόθευε τον θεσμό του γάμου, μεταβάλλοντας τον πολλές φορές από ελεύθερα επιλεγμένη βαθειά ανθρώπινη σχέση σε ωμή οικονομική συναλλαγή και στήριζε στη συνέχεια την υποτέλεια της γυναίκας στον κυρίαρχο άνδρα.

«Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καθορίζεται ακόμη ότι την ευθύνη για την κοινή τους ζωή την έχουν ισότιμα και οι δύο σύζυγοι, που παίρνουν από κοινού τις σχετικές αποφάσεις.

«Επίσης η αναχρονιστική πατρική εξουσία που η προέλευσή της ανάγεται στα χρόνια της Ρωμαϊκής ανδροκρατίας, αντικαθίσταται με τη γονική μέριμνα απέναντι στα παιδιά. Δηλαδή με το καθήκον και το δικαίωμα και των δύο γονιών να αποφασίζουν από κοινού και να φροντίζουν για τα παιδιά τους.

«Αλλά το νομοσχέδιο προχωρεί και στον εκσυγχρονισμό του οικογενειακού δικαίου σε σημαντική έκταση. Ο εκσυγχρονισμός αυτός δεν περιλαμβάνεται, άμεσα τουλάχιστον, στη συνταγματική επιταγή. Επιβάλλεται όμως από την ανάγκη αναμόρφωσης των κοινωνικών μας θεσμών και γι' αυτό αποτέλεσε στοιχείο του προγράμματος του ΠΑΣΟΚ και της κυβέρνησης της Αλλαγής. Έτσι, με το νομοσχέδιο, ανάμεσα σε άλλα σημαντικά, καταργείται επιτέλους και η απάνθρωπη

διάκριση ανάμεσα σε γνήσια και εξώγαμα τέκνα. Όλα τα παιδιά γίνονται ίσα απέναντι στους γονείς τους.

»Οι προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων εκσυγχρονίζονται και αναγνωρίζεται η συμβολή της γυναίκας στη δημιουργία της περιουσίας που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου.

»Ο θεσμός του διαζυγίου αναμορφώνεται ριζικά. Η αναμόρφωση αυτή γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε όχι μόνο να μην εξασθενεί ο θεσμός του γάμου, αλλά αντίστροφα να ενισχύεται ο χαρακτήρας του σαν υπεύθυνης ανθρώπινης σχέσης με βαθύ ηθικό και ψυχικό περιεχόμενο που σαν τέτοια στηρίζεται στην ελεύθερη βούληση των συζύγων. Η αναμόρφωση αυτή περιλαμβάνει βέβαια και την καθιέρωση του συναινετικού διαζυγίου, καθώς και τη δυνατότητα λύσης του νεκρού γάμου με βάση τον αντικειμενικό κλονισμό του.

»Τέλος με το νομοσχέδιο ορίζεται ότι η ενηλικίωση συντελείται με τη συμπλήρωση του 18^{ου} έτους της ηλικίας. Η ρύθμιση αυτή είναι σήμερα πια αυτονόητη μετά την παροχή του εκλογικού δικαιώματος στους νέους των 18 ετών.

»Με το νομοσχέδιο συντελείται, επομένως, όπως ήδη παρατηρήθηκε, σημαντικό βήμα κοινωνικής απελευθέρωσης. Γιατί με τις διατάξεις του απαλλάσσεται ο λαός μας από αναχρονιστικούς θεσμούς που συχνά δημιούργησαν αδικίες και δυστυχίες. Το βήμα δε αυτό βρίσκεται σε απόλυτη συνέπεια με την εθνική μας παράδοση. Γιατί πνευματικό περιεχόμενο της παράδοσης του ελληνισμού ήταν πάντα ο σεβασμός στην ισότητα, στην προσωπικότητα και στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Στις αξίες δηλαδή αυτές ακριβώς που η νέα νομοθεσία αποβλέπει να υλοποιήσει μέσα στην τωρινή κοινωνική πραγματικότητα. Έτσι και σ' αυτό το σημείο η κυβέρνηση της Αλλαγής εκπληρώνει το καθήκον της απέναντι στο λαό μας» (*Καθημερινή* 28 Νοεμβρίου 1982: 1 και 3).

Πρόκειται για τις δηλώσεις του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου, στις 27 Νοεμβρίου 1982, τη μέρα κατάθεσης του νομοσχεδίου για την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, στη Βουλή. Στις δηλώσεις αυτές, αναφέρονται τα κύρια σημεία της αλλαγής και συμπυκνώνεται η λογική που διέπει τόσο τη διαδικασία όσο και το περιεχόμενο του εκσυγχρονισμού του οικογενειακού δικαίου.

Έτσι, από τη μια πλευρά, η κεντρική πολιτική αυτή ανακοίνωση έχει έντονο θριαμβικό χαρακτήρα, ο οποίος διατυπώνεται μέσα από ένα λόγο κατεξοχήν αποκρυπτικό. Βασικό συστατικό του χαρακτήρα αυτού είναι η προσπάθεια του πρωθυπουργού να εμφανίσει την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου ως

κατόρθωμα της κυβέρνησης της Αλλαγής, στο χρονικό πλαίσιο μόλις ενός έτους, σε αντιδιαστολή με τις κυβερνήσεις της ΝΔ των προηγούμενων έξι χρόνων, οι οποίες δεν κατόρθωσαν ή δεν ήθελαν να υλοποιήσουν την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου. Δεν μπορούμε να μην διαγνώσουμε στην τοποθέτηση αυτή του πρωθυπουργού και μια προσπάθεια κομματικού εντυπωσιασμού, καθώς – όπως είδαμε παραπάνω – οι διαδικασίες για την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου είχαν ξεκινήσει ήδη από το 1976, οπότε και συστήθηκε η πρώτη ειδική νομοπαρασκευαστική επιτροπή.

Από την άλλη πλευρά, και στις δηλώσεις του πρωθυπουργού επανέρχεται το μοτίβο της ανταπόκρισης των αλλαγών του οικογενειακού δικαίου στην παράδοση του ελληνισμού. Η επιμονή αυτή στο συγκεκριμένο επιχείρημα και η ανάδειξή του ως κεντρικού, μέσα από την προβολή του στον πρωθυπουργικό λόγο, αποτυπώνει, κατά τη γνώμη μας, τα όρια και τις αντιφάσεις της λογικής της κυβέρνησης της Αλλαγής για το ζήτημα του οικογενειακού δικαίου.

Τα όρια και οι αντιφάσεις αυτές συμπυκνώνονται σε παραδοχές όπως «πνευματικό περιεχόμενο της παράδοσης του ελληνισμού ήταν πάντα ο σεβασμός στην ισότητα, στην προσωπικότητα και στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου» (*Καθημερινή* 28 Νοεμβρίου 1982: 3), οι οποίες, όταν χρησιμοποιούνται ως το κύριο επιχείρημα των αλλαγών, στη βάση της ισότητας των φύλων, αντικατοπτρίζουν τις προτεραιότητες της λογικής και της επιχειρηματολογίας του φιλελεύθερου φεμινισμού. Προτεραιότητες, οι οποίες συνίστανται στην καταγγελία της περιστολής των δικαιωμάτων των γυναικών ως καταστρατήγησης της ελευθερίας του ατόμου και στην πεποίθηση ότι η ισότητα των δύο φύλων θεμελιώνεται μέσω της θέσπισης προοδευτικών νόμων (Στασινοπούλου 1990: 120). Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται η προσπάθεια επινόησης μιας «φιλελεύθερης» παράδοσης του ελληνικού έθνους.

Πλευρές του φιλελεύθερου φεμινισμού του ΠΑΣΟΚ διαγνώσαμε και κατά την ενασχόλησή μας με την έμφυλη διάσταση του κράτους πρόνοιας. Αντίστοιχα, πλευρές του φιλελεύθερου φεμινισμού μπορούμε να διαγνώσουμε και στην προσπάθεια ιδεολογικής νομιμοποίησης των αλλαγών που το ΠΑΣΟΚ πραγματοποίησε σε επίπεδο κράτους πρόνοιας, την οποία, σε μεγάλο βαθμό, συνιστά η αλλαγή του οικογενειακού δικαίου. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι, μέσα από την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου, η έννοια του πολίτη αποκτά καθολικές διαστάσεις, καθώς οι γυναίκες πλέον αποτελούν εξίσου με τους άνδρες αναγνωρίσιμα νομικά πρόσωπα από το κράτος. Οι γυναίκες έχουν πια δικό τους επίθετο, τις ίδιες υποχρεώσεις και

δικαιώματα με τους άνδρες, δικούς τους όρους ύπαρξης, σε επίπεδο κοινωνικής και νομικής συναλλαγής με το κράτος. Οι συνθήκες αυτές αποτελούν καταστατικά στοιχεία του φιλελεύθερου φεμινισμού, ο οποίος θεωρεί εφικτή την εξίσωση των φύλων στη δημόσια σφαίρα, μέσω της εφαρμογής της καθολικής ιδιότητας του πολίτη (Bryson 2004: 242 – 243).

Αναφέραμε στην εισαγωγή ότι, στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, συμπυκνώνονται και οξύνονται αντιθέσεις, που σχετίζονται με την είσοδο των γυναικών στην παραγωγή. Καταλυτικό ρόλο στη συνθήκη αυτή, διαδραμάτισε, όπως προσπαθήσαμε να περιγράψουμε, το γυναικείο κίνημα, σε όλες τις εκδοχές και τις αποχρώσεις του. Το στοιχείο αυτό, θα ήταν λάθος να παραγνωριστεί, προς όφελος μιας ανάγνωσης, η οποία βλέπει το ζήτημα της αναμόρφωσης του οικογενειακού δικαίου ως ένα ευθύγραμμο αποτέλεσμα των πολιτικών της κυβέρνησης της Αλλαγής. Κι αυτό γιατί, όσο κι αν είναι πραγματική η υπόμνηση της στρατηγικής κατεύθυνσης, ήδη από τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, για αναμόρφωση του, πανθομολογουμένως απαρχαιωμένου, νομοθετικού πλαισίου, ο λόγος που αρθρώθηκε από τα εμπλεκόμενα μέρη, (κυβέρνηση, κόμματα, γυναικείες οργανώσεις κλπ) κυμαίνεται σε ένα φάσμα ανάμεσα σε επιμέρους νομοθετικές ρυθμίσεις και ριζική ανατροπή του έως τότε υφιστάμενου νομικού πλαισίου.

Έτσι, μέσα στο γυναικείο κίνημα, καταγράφηκαν, όπως είδαμε, αποκλίνουσες προσεγγίσεις και επιλογές. Επιπλέον, η έμφαση που δόθηκε από τις επιμέρους οργανώσεις των γυναικών ή και τις πλατφόρμες συνεργασίας τους, στα διάφορα επίδικα και συνακόλουθα την ιεράρχηση αιχμών, υπήρξε διάφορη. Σε αυτό το πλαίσιο, η ΕΓΕ, όπως προσπαθήσαμε να καταδείξουμε, έπαιξε έναν ιδιαίτερο ρόλο, καθώς προσπάθησε να αποτελέσει τον ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στο γυναικείο κίνημα και στην κυβέρνηση. Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή της ΕΓΕ φαίνεται, μετά την ψήφιση του νόμου, να μετατοπίζεται σε τακτικές πολιτικής κεφαλαιοποίησης της αναμόρφωσης του οικογενειακού δικαίου.

Τόσο ο ρόλος της ΕΓΕ όσο και ο φιλελεύθερος φεμινισμός του ΠΑΣΟΚ αποτελούν, όχι μόνο στοιχεία μιας μεταγενέστερης ιστορικής αποτίμησης, αλλά και μια πραγματικότητα, την οποία ένα κομμάτι, τουλάχιστον, των ενεργών πολιτικά γυναικών της περιόδου, φαίνεται να αντιλαμβάνεται. Ολοκληρώνοντας, λοιπόν, την εργασία αυτή, παραθέτουμε μια αρκετά διεισδυτική, κατά τη γνώμη μας, κριτική αποτίμηση της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ και του ρόλου της ΕΓΕ, που επιχειρείται σε

ένα πολιτικό περιοδικό, το οποίο τάσσεται υπέρ του αυτόνομου γυναικείου κινήματος:

«Το ΠΑΣΟΚ έρχεται από τη μια να εκσυγχρονίσει και να εξυγιάνει το σύστημα και από την άλλη να το μετασχηματίσει σύμφωνα με τα σοσιαλιστικά πρότυπα. Πάει να εισάγει ένα καινούριο μοντέλο ανάπτυξης στην Ελλάδα και γι' αυτό προχωρεί σε πομπώδεις αλλαγές (όχι μόνο στο γυναικείο) και πολλές φορές με ρυθμό πιο προωθημένο από την τάση της κοινωνίας.

»Αυτό ακριβώς έγινε με τις αλλαγές στο γυναικείο. Ναι μεν υπήρχε μια τάση στην κοινωνία για προχώρημα, απ' την προηγούμενη κατάσταση των γυναικών, αλλά το ΠΑΣΟΚ προχώρησε γρηγορότερα.

»Το προχώρημα όμως αυτό έχει να κάνει και με την σύνθεση των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, που αποτελούνται από κάποια μικρομεσαία στρώματα, κεντρώα μεν, αλλά από αυτά (τα μικρομεσαία) τα πιο επιρρεπή στον φιλελευθερισμό, κάποια τεχνοκρατικά και διευθυντικά στρώματα, που δεν έχουν μεγάλο πρόβλημα αν η παραγωγική εργασία γίνεται από άνδρες ή γυναίκες και από την παραδοσιακή αριστερά όπου τα σοσιαλιστικά ιδεώδη τους, για το γυναικείο, μεταφράζονται σε ισότητα.

»Σε όλα αυτά δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το ρόλο της ΕΓΕ που πραγματικά πιέζει για ισότητα. Σίγουρα παίζει ρόλο και το ότι ο μισός πληθυσμός της Ελλάδας είναι γυναίκες και βέβαια και οι μισοί ψήφοι, πράγμα που ενδιαφέρει το ΠΑΣΟΚ βέβαια, σαν κόμμα.

»Επίσης το ΠΑΣΟΚ προσπαθεί να ενσωματώσει κάθε τι το οποίο θα μπορούσε να του δημιουργήσει προβλήματα στο μέλλον, όπως συνέβη και με τους νέους, και μέχρι ένα σημείο και με τις γυναίκες. [...]

»Τέλος, στο σοσιαλιστικό μοντέλο του ΠΑΣΟΚ, ήταν αναγκαία η θεσμοθέτηση της ισότητας για να υπάρχει μεγαλύτερο περιθώριο για έξοδο της γυναίκας στην εργασία, κάθε φορά που αυτή είναι αναγκαία. [...]

»Όλα αυτά είναι ένα βήμα καλύτερευσης της θέσης των γυναικών, στον ελληνικό χώρο. Είναι θετικά, γιατί θέλοντας και μη, όταν αλλάζουν κάποιοι νόμοι, αλλάζουν σε ένα μικρό ποσοστό και συνειδήσεις. [...]

»Κατοχυρώθηκε η ισότητα – όμως οι γυναίκες παραμένουν οι καλές νοικοκυρές, γιατί βέβαια αυτό θεωρείται ότι αυτό είναι η φύση τους. Μπορεί να δουλεύουν και έξω από το σπίτι, αλλά η οικιακή εργασία είναι το 'βασιλείο' τους. Οκτώωρο στην

εργασία και η υπόλοιπη μέρα στο νοικοκυριό, στα παιδιά, στην υπηρεσία των ανδρών.

»Κατοχυρώθηκε η ισότητα – όμως οι σχέσεις των δύο φύλων έχουν τρομερά προβλήματα, εξαιτίας των ρόλων που τα άτομα ενσαρκώνουν.[...]

»Γι' αυτό λοιπόν σήμερα υπάρχει η ανάγκη παρά ποτέ για τη δημιουργία ενός αυτόνομου γυναικείου κινήματος. Γιατά ο φεμινισμός πάει να γίνει κρατική υπόθεση, ο γυναικείος λόγος, ο γυναικείος προβληματισμός ενσωματώνεται, και σαν τέτοιος δεν μπορεί παρά να είναι μερικός και προβληματικός.

»Τώρα λοιπόν είναι αναγκαίο το προχώρημα του γυναικείου προβληματισμού, πέρα από το διεκδικητικό και θεσμικό πεδίο, μια και το ΠΑΣΟΚ τα καταφέρνει αρκετά καλά και σ' αυτό το σημείο. Βέβαια όλες οι νομοθετικές αλλαγές που έγιναν χρειάζεται να καλυτερέψουν, πράγμα που μόνο το κίνημα μπορεί να το κάνει [...]

(*Φθινοπωρινή Πράξη* 1985: 34 – 35).

ΠΗΓΕΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Αυγή

«Η ουσιαστική ισονομία των δύο φύλων», αριθμός φύλλου 2543, 13 Νοεμβρίου 1982.

Ελευθεροτυπία (11 Νοεμβρίου 1982 – 25 Ιανουαρίου 1983)

«Τα 18 χρόνια το κατώτερο όριο για γάμο», αριθμός φύλλου 2185, 11 Νοεμβρίου 1982.

«Διαζύγιο μέσα σε 12 μήνες», αριθμός φύλλου 2185, 11 Νοεμβρίου 1982.

«Όλες οι αλλαγές στο Οικογενειακό Δίκαιο», αριθμός φύλλου 2186, 12 Νοεμβρίου 1982.

«Διαμάχη στη Σύνοδο για το Οικογενειακό Δίκαιο», αριθμός φύλλου 2191, 17 Νοεμβρίου 1982.

«Ανυποχώρητη η ΕΓΕ στο Οικογενειακό Δίκαιο», αριθμός φύλλου 2196, 22 Νοεμβρίου 1982.

«Ισότητα στα χαρτιά αλλά και στην πράξη», αριθμός φύλλου 2204, 30 Νοεμβρίου 1982.

«Ν' αφορίσει τον Μαγκάκη θέλει τώρα ο Φλωρίνης!», αριθμός φύλλου 2215, 11 Δεκεμβρίου 1982.

«Φωνές και ψίθυροι», αριθμός φύλλου 2244, 25 Ιανουαρίου 1983.

Καθημερινή (10 Νοεμβρίου 1982 – 3 Δεκεμβρίου 1982)

«Επέρχεται ριζική αλλαγή στο Οικογενειακό Δίκαιο», αριθμός φύλλου 19187, 10 Νοεμβρίου 1982.

«Διάσταση προκαλεί απόφαση διαχωρισμού του σ. ν. για την ισότητα μεταξύ των γυναικείων σωματείων», αριθμός φύλλου 19190, 13 Νοεμβρίου 1982.

«Ισότης και δικαιώματα», αριθμός φύλλου, 19196, 20 Νοεμβρίου 1982.

«Αναμορφώνεται ριζικά ο θεσμός του διαζυγίου με το ‘συναινετικό’», αριθμός φύλλου 19203, 28 Νοεμβρίου 1982.

«Ισονομία για τα δύο φύλα», αριθμός φύλλου 19207, 3 Δεκεμβρίου 1982.

Ριζοσπάστης (12 Νοεμβρίου 1982 – 30 Νοεμβρίου 1982)

«Αλλαγές στο Οικογενειακό Δίκαιο», αριθμός φύλλου 2458, 12 Νοεμβρίου 1982.

«Το διαζύγιο», αριθμός φύλλου 2463, 18 Νοεμβρίου 1982.

«Αλλαγές στο σ. ν. για ισονομία των 2 φύλων», αριθμός φύλλου 2471, 27 Νοεμβρίου 1982.

«Κατατέθηκε χτες το σ. ν. για την ισονομία των δύο φύλων», αριθμός φύλλου 2473, 30 Νοεμβρίου 1982.

Τα Νέα (10 Νοεμβρίου 1982 – 15 Νοεμβρίου 1982)

«Διάλυση του γάμου ύστερα από μακρά διάσταση συζύγων. Ισότητα και εκσυγχρονισμός στην οικογένεια», αριθμός φύλλου 11384, 10 Νοεμβρίου 1982.

«Θα ψηφισθεί σ’ ένα μήνα η ισονομία ανδρών – γυναικών», αριθμός φύλλου 11385, 11 Νοεμβρίου 1982.

«Να προωθηθεί το διαζύγιο ζητούν οι γυναίκες», αριθμός φύλλου 11387, 13 Νοεμβρίου 1982.

«Όχι μόνο ισονομία αλλά και εκσυγχρονισμός. Τι σημαίνουν οι διατάξεις του νομοσχεδίου της ‘Επιτροπής Μάνεση’», αριθμός φύλλου 11388, 15 Νοεμβρίου 1982.

Το Βήμα της Κυριακής

«Δεν έχει πια δικαίωμα η σύζυγος να ζητεί χρήματα από τον άνδρα», αριθμός φύλλου 11365, 16 Ιανουαρίου 1983.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ

Γενική Γραμματεία Ισότητας, *Φυλλάδιο*, χωρίς χρονολογία έκδοσης (αρχείο Εκδόσεων της Γενικής Γραμματείας Ισότητας και του Συμβουλίου Ισότητας των δύο Φύλων, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Γενική Γραμματεία Ισότητας, *Τι έγινε στον τομέα της Ισότητας από το 1981 έως σήμερα*, Αθήνα, Υπουργείο προεδρίας της κυβέρνησης, Γενική Γραμματεία Ισότητας,

1986 – 1987 (αρχείο εκδόσεων της Γενικής Γραμματείας Ισότητας και του Συμβουλίου Ισότητας των δύο Φύλων, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Συμβούλιο Ισότητας, *Φυλλάδιο*, χωρίς χρονολογία έκδοσης (αρχείο εκδόσεων της Γενικής Γραμματείας Ισότητας και του Συμβουλίου Ισότητας των δύο Φύλων, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων, *Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα, σύντομη ιστορική αναδρομή*, χωρίς χρονολογία έκδοσης (αρχείο εκδόσεων της Γενικής Γραμματείας Ισότητας και του Συμβουλίου Ισότητας των δύο Φύλων, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

NOMIKA KEIMENA

Επιτροπή, *Εισηγητική Έκθεση στο Σχέδιο Νόμου «Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο»*, Ανατύπωση (13 – 12 – 1982), Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1982.

Γ. Α. Μαγκάκης, *Εισηγητική Έκθεση στο Σχέδιο Νόμου «Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο»*, Ανατύπωση (13 – 12 – 1982), Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1982.

ΦΕΚ 46/Α/7 – 4 – 1982.

ΦΕΚ 25/Α/18 – 2- 1983.

ΦΕΚ 86/Α/3 – 7- 1986.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Χρ.Αντωνίου – Λαΐου, «Το γυναικείο ζήτημα στην Ελλάδα» στο *ανοιχτό παράθυρο*, αριθμός 7, Αθήνα, έκδοση της ΕΓΕ, 1980.

Μαρία Γεωργακούλια, «Οικογενειακό δίκαιο. Ένα σημαντικό βήμα» στο *ανοιχτό παράθυρο*, αριθμός 20, Αθήνα, έκδοση της ΕΓΕ, 1983.

Ένωση Γυναικών Ελλάδας, «Για την ισοτιμία στην εργασία, στην οικογένεια, στη ζωή» στο *ανοιχτό παράθυρο*, αριθμός 6, Αθήνα, έκδοση της ΕΓΕ, 1979α.

Ένωση Γυναικών Ελλάδας, «Θέσεις της ΕΓΕ για την άμβλωση» στο *ανοιχτό παράθυρο*, αριθμός 5, Αθήνα, έκδοση της ΕΓΕ, 1979β.

Ένωση Γυναικών Ελλάδας, «Το ΠΑΣΟΚ διακηρύσσει την Ισότητα των δύο φύλων» στο *ανοιχτό παράθυρο*, αριθμός 14, Αθήνα, έκδοση της ΕΓΕ, 1981.

Ένωση Γυναικών Ελλάδας, «Νομοθετικά ίσοι» στο *ανοιχτό παράθυρο*, αριθμός 20, Αθήνα, έκδοση της ΕΓΕ, 1983α.

Ένωση Γυναικών Ελλάδας, «Η αποποινικοποίηση της Έκτρωσης» στο *ανοιχτό παράθυρο*, αριθμός 24, Αθήνα, έκδοση της ΕΓΕ, 1983β.

Ένωση Γυναικών Ελλάδας, «Ανύπαντρη μητέρα. Μέρος Β΄» στο *ανοιχτό παράθυρο*, αριθμός 33, Αθήνα, έκδοση της ΕΓΕ, 1986.

Χρ. Λαΐου – Αντωνίου, «Η πατρική εξουσία στο σημερινό Αστικό κώδικα» στο *ανοιχτό παράθυρο*, αριθμός 3, Αθήνα, έκδοση της ΕΓΕ, 1979.

Ε. Νικολαΐδου, «Νεκροί Γάμοι» στο *ανοιχτό παράθυρο*, αριθμός 2, Αθήνα, έκδοση της ΕΓΕ, 1979.

Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας, «Οικογενειακό Δίκαιο. Χρειάζεται ριζικές αλλαγές» στο *Σύγχρονη Γυναίκα* τεύχος 9, Αθήνα, 1979.

Μαρία Παπαγιαννάκη, «Ισονομία: Μια ψευδαίσθηση» στο *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, τεύχος 2, 1979.

Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα, «Περιεχόμενα» στο *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, τεύχος 1, 1979α.

Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα, «Περιεχόμενα» στο *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, τεύχος 2, 1979β.

Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα, «Περιεχόμενα» στο *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, τεύχος 3, 1979γ.

Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα, «Αφιέρωμα: Έκτρωση» στο *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, τεύχος 1, 1979δ.

Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα, «Εισαγωγικό» στο *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, τεύχος 1, 1979ε.

Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα, «Περιεχόμενα» στο *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, τεύχος 4, 1980α.

Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα, «Με αφορμή τη 'διαμάχη' για το Οικογενειακό Δίκαιο» στο *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, τεύχος 4, 1980β.

Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα, «Οι πρόσφατες δραστηριότητες στο χώρο του γυναικείου» στο *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, τεύχος 4, 1980γ.

Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα, «Περιεχόμενα» στο *Σκούπα, Για το γυναικείο ζήτημα*, τεύχος 5, 1981.

Φθινοπωρινή Πράξη, «ΠΑΣΟΚ και γυναίκες» στο *Φθινοπωρινή Πράξη*, τεύχος 2, 1985.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

Πρακτικά Βουλής (Ολομέλεια), Συνεδρίαση ΜΕ΄ - 16 Δεκεμβρίου 1982.

ΥΛΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

«Εμείς οι γυναίκες που υπογράφουμε...», 1983 (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Ένωση Γυναικών Ελλάδας, χωρίς τίτλο προκήρυξη, χωρίς χρονολογία έκδοσης (αρχείο εκδόσεων ΕΓΕ, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Ένωση Γυναικών Ελλάδας, *Η Οικογένεια χθες – σήμερα*, 1984 (αρχείο εκδόσεων ΕΓΕ, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, χωρίς τίτλο προκήρυξη, χωρίς χρονολογία έκδοσης α (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, χωρίς τίτλο προκήρυξη, χωρίς χρονολογία έκδοσης β (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, χωρίς τίτλο προκήρυξη, χωρίς χρονολογία έκδοσης γ (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, χωρίς τίτλο προκήρυξη, 1980α (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Επιτροπή Αγώνα για την Αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, χωρίς τίτλο προκήρυξη, 1980β (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, χωρίς τίτλο προκήρυξη, χωρίς χρονολογία έκδοσης (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, χωρίς τίτλο προκήρυξη, 1980 (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας, χωρίς τίτλο προκήρυξη, 1981 (αρχείο εκδόσεων ΟΓΕ, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

Πανελλήνια Κίνηση για το Δικαίωμα της Ζωής, *Όχι ποτέ εκτρώσεις!*, χωρίς χρονολογία έκδοσης (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

ΣΕΓΕΣ, *Δελτίο Τύπου*, χωρίς χρονολογία έκδοσης α (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

ΣΕΓΕΣ, *Για την πλήρη και ουσιαστική αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, για την ισοτιμία στην οικογένεια και τη ζωή*, χωρίς χρονολογία έκδοσης β (προσωπικό αρχείο Ελένης Παμπούκη, ιστορικό αρχείο Βιβλιοθήκης Θεμάτων Ισότητας).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Έφη Αβδελά, Μαρίνα Παπαγιαννάκη, Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Εκτρωση. Το χρονικό μιας διεκδίκησης. 1976 – 1986», π. *Δίψη*, τεύχος 1, 1986.

Έφη Αβδελά, «Η ισότητα στη Δημόσια Διοίκηση: παλιές πρακτικές με νεωτερικό μανδύα», π. *Δίψη*, τεύχος 2, 1987.

Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, Β' Τόμος, Μέρος 1^ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.

Αθηνά Αθανασίου, «Εισαγωγή: Φύλο, σεξουαλικότητα και υποκειμενικότητα μετά το «δεύτερο κύμα»» στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, νήσος, 2006.

Λουί Αλτουσέρ, «Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους» στο Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.

Ελένη Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός» στο Ευτυχία Λεοντίδου, Sigrid R. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών: διαδρομές στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα, Εναλλακτικές εκδόσεις, 1992.

Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, Αθήνα, Κατάρτι, 2007.

Γιάννης Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973 – 1990*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994.

Valerie Bryson, *Φεμινιστική πολιτική θεωρία*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004.

Judith Butler, «Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: Δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία» στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, νήσος, 2006.

Διονύσης Ν. Γράβαρης, *Κρίση του κοινωνικού κράτους και νεωτερικότητα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1997.

Π. Η. Δημητράς, *Πολιτικός περίγυρος, κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα*, τόμος α', Αθήνα, Λύχνος, 1991.

Marta Harnecker, *Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού*, Αθήνα, Παπαζήσης, χωρίς χρονολογία έκδοσης.

Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.

Γιώργος Α. Κουμάντος, «Ισονομία: έλεγχος διαφωνιών» στο Κ. Κασιμάτη, Γ. Κουμάντος, Γ. Κραβαρίτου, Γ. Παπαδημητρίου, Α. Κ. Παπαχρίστου, Β. Φίλιας, Ζ. Χρονάκη, *Ο φάκελος της ισότητας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1982.

Γιώτα Κραβαρίτου – Μανιτάκη, «Ισότητα και κοινωνική πολιτική» στο Κ. Κασιμάτη, Γ. Κουμάντος, Γ. Κραβαρίτου, Γ. Παπαδημητρίου, Α. Κ. Παπαχρίστου, Β. Φίλιας, Ζ. Χρονάκη, *Ο φάκελος της ισότητας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1982.

Κούλα Λαμπροπούλου, «Φύλο και φροντίδα: προβληματισμοί και αναθεωρήσεις στη σύγχρονη κοινωνική πολιτική» στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, τόμος Α', Αθήνα, Κριτική, 1999.

Jacques Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993.

Αντώνης Λιάκος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας» στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1992.

Γιάννης Μηλιός, *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1996.

Γιάννης Μηλιός, *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Γιάννης Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα, Κριτική, 2000.

Γιάννης Μηλιός, «Για την «ιδεολογία της ανάπτυξης» (η καπιταλιστική συσσώρευση ως «κοινωνική πρόοδος»: με αφορμή τις θέσεις του Σαμίρ Αμίν)», π. *Θέσεις*, τεύχος 93, Αθήνα, νήσος, 2005.

Γιάννης Μηλιός, Μάκης Σπαθής, «Μαρξισμός και οικογένεια (ο ολοκληρωτισμός της κυρίαρχης ιδεολογίας)», π. *Θέσεις*, τεύχος 6, Αθήνα, Γιάννης Μηλιός, 1984.

Άννα Μιχοπούλου, «Τα πρώτα βήματα της φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα και το περιοδικό *Σκούπα, για το γυναικείο ζήτημα* (1979 – 81)», π. *Δίνη*, τεύχος 8, Αθήνα, 1996.

Βόλφγκανγκ Μύλλερ, Κρίστελ Νόιζυς, «Σχετικά με τη θεωρία του κράτους πρόνοιας», π. *Θέσεις*, τεύχος 1, Αθήνα, Γιάννης Μηλιός, 1982.

Κωνσταντίνα Πανταζή – Τζίφα, *Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα Α.Α. Λιβάνη, 1984.

Μάρω Παντελίδου – Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας» στο Θ. Μαλούτας – Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.

Μάρω Παντελίδου – Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική. Η πολιτική φυσιγνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα, Gutenberg, 1992.

Γιώτα Παπαγεωργίου, *Ηγεμονία και φεμινισμός*, Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δάρδανος, 2004.

Γιώργος Παπαδημητρίου, «Το Σύνταγμα και η ισονομία αντρών και γυναικών» στο Κ. Κασιμάτη, Γ. Κουμάντος, Γ. Κραβαρίτου, Γ. Παπαδημητρίου, Α.Κ. Παπαχρίστου, Β. Φίλιας, Ζ. Χρονάκη, *Ο φάκελος της ισότητας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1982.

Γιώργος Παπαδημητρίου, «Η αρχή του κοινωνικού κράτους στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (1974 – 1991)» στο *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα: 3^ο Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 27 – 29 Νοεμβρίου 1991*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, 1993.

Α. Κ. Παπαχρίστου, «Η ιδεολογική λειτουργία του οικογενειακού δικαίου» στο Κ. Κασιμάτη, Γ. Κουμάντος, Γ. Κραβαρίτου, Γ. Παπαδημητρίου, Α.Κ. Παπαχρίστου, Β. Φίλιας, Ζ. Χρονάκη, *Ο φάκελος της ισότητας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1982.

Μαρία Πετμεζίδου – Τσουλουβή, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα, Εξάντας, 1992.

Νίκος Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος α', Αθήνα, Θεμέλιο, 1985α.

Νίκος Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος β', Αθήνα, Θεμέλιο, 1985β.

Νίκος Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001.

Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974 – 1988*, Αθήνα, Λιβάνη, 2001.

Έλενα Σεφερτζή, «Από την κρίση της συσσώρευσης στην κρίση του κράτους πρόνοιας (μύθος και απομυθοποίηση της κρατικής παρεμβατικής πολιτικής)», π. *Θέσεις*, τεύχος 15, Αθήνα, Γιάννης Μηλιός, 1986.

Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασιλείο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988.

Τζόουν Ουόλακ Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης» στο Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997.

Joan W. Scott, «Αποδομώντας το δίλημμα «ισότητα ή διαφορά», ή, αλλιώς, η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό» στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, νήσος, 2006.

Σοφία Σπηλιωτοπούλου, «Η ισοτιμία των συζύγων βασικός παράγοντας για την προστασία της οικογένειας», π. *Ο αγώνας της γυναίκας*, τεύχος 3, Αθήναι, Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας, 1979.

Γεώργιος Θ. Σταθέας, *Θρησκευτικός και πολιτικός γάμος. (Ιστορική εξέλιξη – Ερμηνεία νόμου για πολιτικό γάμο και άρθρων Αστικού Κώδικα – Θεωρία – Νομολογία)*, Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος Αφοι Π. Σάκκουλα, 1982.

Eleni Stamiris, «The Women's Movement in Greece», π. *New Left Review 158*, London, Robin Blackburn, 1986.

Όλγα Στασινοπούλου, *Κράτος πρόνοιας: ιστορική εξέλιξη – σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Gutenberg, 1990.

Όλγα Στασινοπούλου, «Οικογένεια – κράτος – κοινωνική πολιτική. Οριοθετήσεις και διαπλοκές» στο *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα: 3^ο Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 27 – 29 Νοεμβρίου 1991*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1993.

Ντίνα Τάκαρη, *Η κοινωνική και επαγγελματική θέση της σημερινής γυναίκας (στην Ελλάδα και στο εξωτερικό)*, Αθήνα, Ντίνα Τάκαρη, 1978.

Chandra Talpade Mohanty, «Φεμινιστικές συναντήσεις: Εν – τοπίζοντας την πολιτική της εμπειρίας» στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, νήσος, 2006.

Μισέλ Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας 1, η δίψα της γνώσης*, Αθήνα, Κέδρος, 2005.

Γεώργιος Αλ. Χουβαρδάς, *Η συνταγματική προστασία της ισοτιμίας των δύο φύλων και του θεσμού του γάμου και της οικογένειας*, Αθήναι, 1978.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000091596